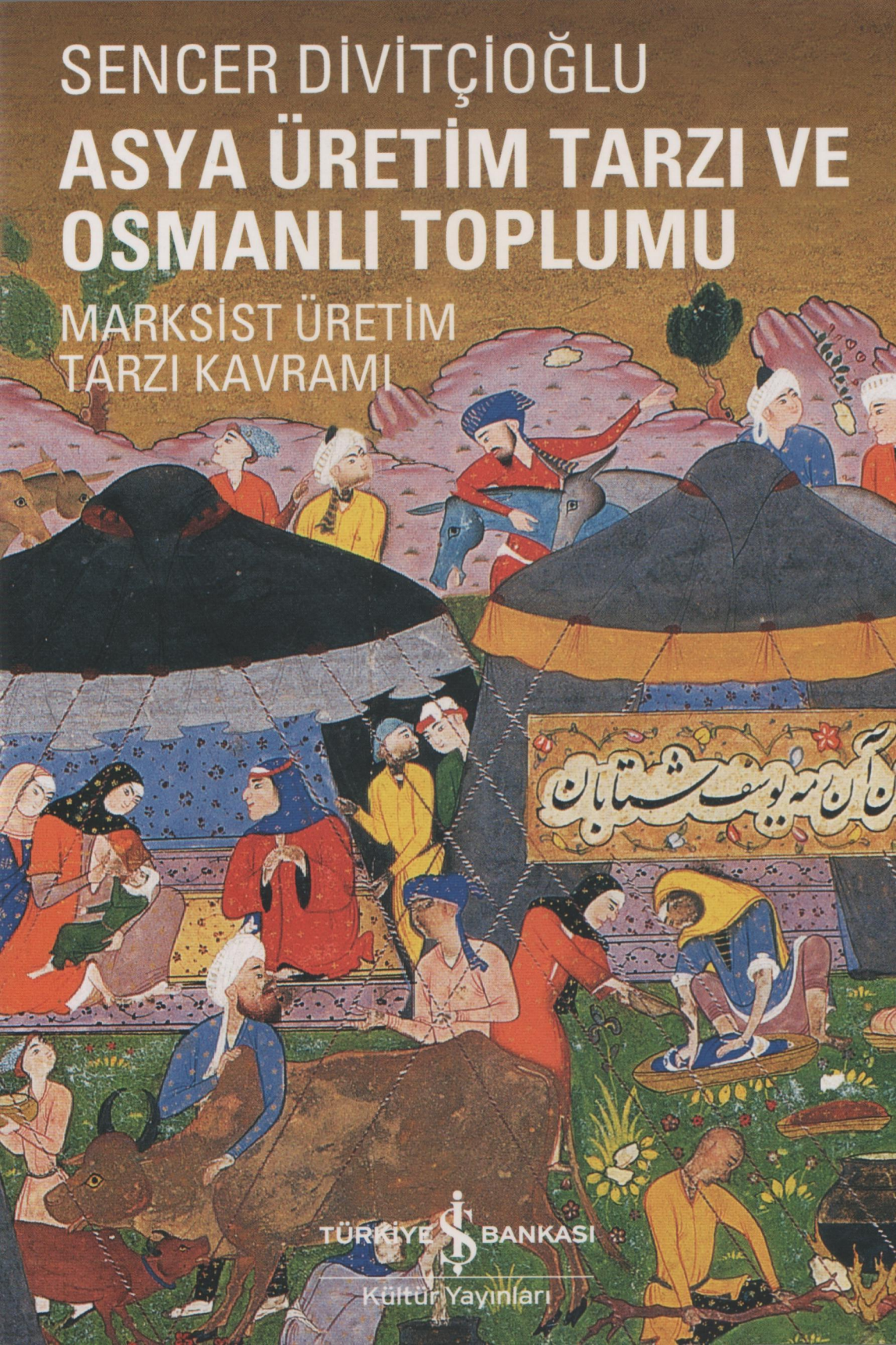
SENCER DİVİTÇİOĞLU

ASYA ÜRETİM TARZI VE OSMANLI TOPLUMU

MARKSİST ÜRETİM TARZI KAVRAMI

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Sunuş: Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu'nun
Literatürdeki Yeri /M. Şükrü Hanioğlu IX
Dördüncü Baskıya Önsöz XVII
Üçüncü Baskıya Önsöz XXI
Birinci Baskıya Önsöz (1967) XXIII
Giriş XXVII

Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu 1
I. Asya Üretim Tarzı 3
II. Osmanlı Toplumu 23
III. Asya mı, Feodal Üretim Tarzı mı? 65
Açmalık: Osmanlı Toplumunun Kuruluşu 91

Marksist "Üretim Tarzı" Kavramı 99
1) Tarihi Maddecilik 99
2) Maddeci Diyalektik 100
3) Üretim Tarzı 101
4) Üretim Tarzları ve Evrilme Kanunları 116
5) Hâkim ve Geçiş Dönemi Üretim Tarzları 133
6) Toplumsal Kuruluş 136
7) Çelişkiler 143
8) Fetişizm 152

Notlar 157
Bibliyografya 175
Dizin 181

Hocam Refii Şükrü Suvla'nın
Aziz Hatırasına
Minnet ve Hürmetlerimle...

Sunuş: *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*'nun Literatürdeki Yeri

Bu sunuş yazısı iki temel nedenle alışılagelen bir önsöz değildir. İlk olarak kitabın ve sunuşun yazarları arasında genelde gözlemlenenin tersine bir ilişki bulunmaktadır. Örnek çalışkanlık, yaratıcılık ve akademik dürüstlük sahibi Sencer Divitçioğlu Hoca, kendisinden iktisadi düşünce ve tarihini öğrenen pek çok öğrencisi gibi bu satırların yazarının da, mecazî ya da onursal anlamda değil, gerçek anlamda hocası olmuştur. İkinci olarak, bu satırların yazarı Marksist tarihi maddeci metodun her tarihçi ve iktisatçı tarafından etraflıca bilinmesi gerektiğine inanmakla birlikte, bu metodun genel olarak tarih, özel olarak da Osmanlı tarihini anlamak ve sistematize edebilmek için yeterli bir araç olmadığına inanmakta ve bunun doğal bir neticesi olarak da bir diğer hocamız, rahmetli Ömer Lütfi Barkan'ın görüşleri çerçevesinde kuruluş dönemi Osmanlı toplumunu açıklamak için, ne 'feodal toplum' ve ne de 'Asya Tipi Üretim Tarzı' modellerinin yeterince kapsayıcı olduğunu düşünmektedir. Gene bu sunuşun yazarı, "Ortakçı kulluklar"ın feodalite benzeri bir görünüm arzettiğini,[1] ancak bu izlerin 16. yüzyılda silindiğini[2] varsaymakta ve Barkan'ın bu sonuca ulaşmasına neden olan görüşlerinin, 1960 ve 1970'lerde kendilerini bir Üçüncü Dünya ülkesinin entelektüelleri olarak gören Türk aydınlarının "Avrupa müdahalesini her türlü kötülüğün kaynağı" olarak algılamaları düşünsel temeline dayandığı tezine[3] de katılmamaktadır.

Ancak bizzat Sencer Hoca'nın *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* adlı çalışmasının 1967 yılında yapılan ilk baskısına yazdığı önsözde dile getirdiği gibi "metod ve yorum konusunda, hoca ile öğrenci arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları"nın akademik yaşamın sağlıklı işlemesinin bir göstergesi olduğunu düşündüğüm için, hocamızın da hoşgörüsüne sığınarak bu satırları kaleme alıyorum. Yukarıda belirtilen hususların ışığında bu sunuş "Osmanlı toplum yapısının Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı yardımıyla açıklanmasının mümkün olup olmadığı" sorusunu cevaplamaya çalışmaktan ziyade, tarihi maddeci metodu 14. ve 15. yüzyıllar Osmanlı toplumunu açıklamak için kullanan bu eserin, bu alan üzerine mevcut literatür içindeki yerini tespit etmeye çalışacaktır. Konuya yaklaşılırken, Marksist ve Marksologlar'ın yaklaşımları ya da Sovyet ve diğer bilim adamlarının tezleri gibi alt kategoriler kullanılması mümkünse de bir sunuş yazısında böylesi detaya girmemek için genel bir tespit ile yetinilecektir.

Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu kitabı, yazarının tüm alçakgönüllülüğüne karşın, giriş kısmında belirtildiği gibi "mütevazı bir deneme" olmayıp, yazıldığı tarih de göz önüne alındığında, bu önemli kuramsal tartışmaya yapılan önemli bir katkıdır. Bu eser okunurken unutulmaması gereken en önemli hususlardan birisi çalışma kaleme alınırken, Marx'ın, Hindistan ve Amerikan yerlileri üzerine çalışan dört önemli uzman Henry Maine, John Lubbock, John Budd Phear ve Lewis Henry Morgan'ın çalışmaları üzerine kaleme aldığı ayrıntılı notların henüz bütünüyle yayımlanmamış olduğudur.[4] Gene Divitçioğlu'nun kitabı yayımlandığında, Lawrence Krader'in *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*[5] başlıklı çalışması neşredilmemiş ve konu üzerine Marx ve Engels tarafından yazılan her türlü yazı, basılmamış not, gazete makalesi benzeri malzeme sistematik biçimde değerlendirilerek araştırmacıların dikkatine sunulmamıştı. Bunun ötesinde, Krader'in bu kitapta sunduğu, Marx'ın Rus sosyoloğu Maksim Maksimovich Kovalevski'nin *Obshchinnoe zemlevladenie, prichiny, khod i posledstviia ego razlozheniia*[6] adlı eseri üzerine kaleme aldığı ve Asya Tipi

Üretim Tarzı kavramı hakkındaki düşüncelerine ışık tutan notlar ve eleştiriler de bütünüyle yayımlanmamıştı.[7] Dolayısıyla elimizdeki eser Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarının üçüncü evresindeki eserler sınıflaması içinde incelenmeli ve yorumlanmalıdır.

Marx ve Engels'in yaşadıkları dönemde konu üzerine yapılan tartışmalar, Marx'ın Asya toplumları, özellikle Hindistan üzerine yazdığı yazılar üzerine yoğunlaşmış, Engels'in 1884 yılında basılan *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*'ında Asya Tipi Üretim Tarzı'na değinilmeyip, Asya toplumlarının, köleci ya da feodal üretim tarzlarına uyan örnekler olarak sunulmaları konuya yönelik ilginin ve Marksist ve Marksologlar tarafından ona atfedilen önemin azalmasına yol açmıştı. Tartışmanın yeniden gündeme gelişi 1906 yılında Georgi Plekhanov ile Lenin arasında 1906 yılında yaşanan toprak sorununun geleceği tartışması sırasında olmuş ve Lenin, Rusya'nın, Plekhanov tarafından altı çizilen, "Asyai niteliklerini" reddetmemekle beraber bu toplumun aslında 20. yüzyıl başından itibaren "kapitalist" üretim tarzının hâkim olduğu bir yapıya sahip olduğunun altını çizmişti. 1925 yılında 1919 Macar İhtilalinin uğradığı başarısızlık sonrası Sovyetler Birliği'ne sığınmış olan Eugen Varga, Çin'in feodal olduğunu reddeden çalışması ile tartışmayı yeniden açmış,[8] gene aynı ülke tarihi üzerine çalışan Liudvig Madiar'ın *Ekonomika sel'skogo khoziaistva v Kitae* adlı kitabı ile M. Kokin ve G. Papaian'ın *Tszin-Tian'; agrarnyi stoi drevnego Kitaia*[9] başlıklı çalışmaları sonucunda kavram üzerine tartışmalar yoğunlaşmıştı. Bu Asya Tipi Üretim Tarzı savunucularına (muhalifleri onları 'Aziatchiki' olarak adlandırıyordu) karşı ise Sergei Dubrovski ve Mikhail Godes gibi Marksistler oldukça sert eleştiriler yöneltmişler, konu 1930 yılında Tiflis ve Bakü Kongreleri ile 1931 yılında Leningrad'daki Enukidze Şarkiyatçılar Kongresi'nde her iki tarafın temel ideologları (Varga ve Madiar bu son kongreye davet edilmemişlerdi) arasında tartışılmış ve sonuçta Mikhail Godes'in başını çektiği Asya Tipi Üretim Tarzı muhaliflerinin tezi kabul edilerek bu kavramın "heteredoks" bir söylem olduğu kararına varılmıştı.[10] Kavram bundan sonra Asya Tipi Üretim Tarzı olarak değil, değişik köleci toplum biçimleri şek-

linde Sergei Kovalevski ve V. Struve benzeri Sovyet tarihçileri tarafından işlenmişse de tartışma açıkça yapılamaz hale gelmiş ve eski önemini kaybetmişti. Stalin'in 1938 yılında *O dialekticheskom i istoricheskom materializme* adlı çalışmasıyla Asya Tipi Üretim Tarzı'nı Marksizm karşıtı bir görüş olarak reddetmesi, konuyu bir yandan tam anlamıyla siyasallaştırırken, öte yandan da en azından Sovyetler Birliği'nde tartışılmasını imkânsız hale getirmişti. Ancak, bu olumsuz siyasal gelişmelere karşın Marx'ın 1857-58 yıllarında kaleme aldığı müsveddelerin *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* başlığı altında ve 1939-41 yılları arasında Moskova'da kitaplaştırılması konuya Marx'ın o güne kadar zannedilenden daha fazla önem verdiğini ortaya koymuş ve bir anlamda yeni tartışmanın zeminini hazırlamıştı.

Bu ilgi uyandırıcı gelişmeye karşın, konu Karl August Wittfogel'in çok tartışılan *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* kitabının 1957 yılında yayımlanmasına kadar neredeyse unutulmaya yüz tutmuş ve daha ziyade Hou Wai-lu, Lü Chen-yü ve Hayakawa Hir gibi Çin ve Japon tarihçilerinin kendi ülkelerinin gelişim şemalarını tespit etme uğraşları ile gündeme getirilmişti. Söz konusu kitap ve bilhassa Wittfogel'in antik "hidrolik" toplumlarla çağdaş komünist totaliterlik arasında kurduğu bağlantılar ve Marx da dahil olmak üzere tüm önemli sosyalist düşünürlere yönelttiği "Asya Tipi Üretim Tarzı kavramının bu düşünürlerce karşıtlarının eline koz vermeme gerekçesiyle bile bile gözardı edildiği" suçlaması tartışmayı yeniden başlatmış, Kruşçev'in 1956 gizli Stalin karşıtı konuşması konuyu Sovyetler Birliği'nde yeniden tartışılabilir hale getirmiş, 1960 yılında uzmanlık alanı Çin olan Macar tarihçi Ferenc Tökei'in Paris'te verdiği bir konferans sonrasında, Fransız ve Doğu Avrupa Marksistleri tartışmaya tüm güçleriyle katılmışlardı.[11] Konuya karşı uyanan bu yeni ilgide Stalin ve rejimine duyulan bastırılmış tepkilerin de önemli rol oynadığını belirtmek gerekir.[12] Ama özellikle Avrupa'da konuya karşı uyanan ilginin temelinde kapitalist toplumlar dışında kalan sosyal yapıların tarihi gelişimini anlama isteğinin yattığını da belirtmek gerekir. Nitekim, Asya Tipi Üretim Tarzı münakaşalarının bu

yeni evresi, o güne kadar Hindistan ve Çin örnekleri üzerine yoğunlaşan tartışmayı Aztek, Bizans, Osmanlı benzeri tarihi yapılarla Afrika ve Güney Amerika'yı da kapsayan bir coğrafyaya taşımıştır. Sonuçta Sovyet entelektüel çevreleri de konuya ilgi göstermek zorunda kalmışlar ve 1964 Ağustos'unda Moskova'da yapılan 7. Uluslararası Antropolojik ve Etnografik Bilimler Kongresi'nde Jean Suret-Canale ve Maurice Godelier'in Asya Tipi Üretim Tarzı konulu tebliğlerinin ve bunlara Struve tarafından verilen cevabın konferans katılımcılarına dağıtılmasıyla kavram yeniden Sovyet literatürüne girmiştir. Ancak, Sovyet Marksistlerinin önemli bir bölümünün, Vladimirovich Kachanovski örneğinde olduğu gibi, "yabancı Marksistler" tarafından ve bilhassa 1964 yılından itibaren *La Pensée* mecmuası tarafından yeniden tartışmaya açılan Asya Tipi Üretim Tarzı kavramına "siyasal" bağlamda eleştiri getirdiklerine de işaret etmek gerekiyor.[13]

Fransa ve çeşitli Avrupa ülkelerinde konu üzerine tartışmaların yoğunlaşması ve Asya Tipi Üretim Tarzı'nın çeşitli "Üçüncü Dünya" toplumsal yapılarının tarihsel gelişim süreçlerinin açıklanmasında yoğun biçimde kullanımına karşın, Türk entelektüelleri arasında konuya gösterilen ilgi *Yön*, *Sosyal Adalet* benzeri dergilerde yayımlanan tanıtım yazıları ve çevirilerle sınırlı kalmış ve konu üzerine pek çok çalışmanın yayımlandığı, bir anlamda Avrupa entelektüelleri arasındaki tartışmanın mekânı haline gelen, *La Pensée* mecmuasına Osmanlı/Türk toplumu konulu tek katkı Divitçioğlu tarafından 1969 yılında yapılmıştır.[14]

Divitçioğlu bu önemli katkısı öncesinde Asya Tipi Üretim Tarzı ve bu kavram aracılığıyla az gelişmiş ülkelerin sosyo-ekonomik yapılarını açıklamaya çalışan bir risale de kaleme almıştı.[15] Her ne kadar bu çalışmada Osmanlı/Türk toplumlarına doğrudan atıflar yapılmamaktaysa da metinde kullanılan "kerim devlet", "kapıkulu sınıfı" gibi kavramlar Divitçioğlu'nun modelini bu toplumları da açıklayacak bir anahtar olarak gördüğünü ve günün Türk toplumu için de anlam taşıdığını düşündüğünü gösteriyor. Nihayet, elinizde dördüncü baskısını tuttuğunuz bu eserle Sencer Hoca konuyu tarihi bir çerçeveye oturtarak tüm ayrıntılarıyla değerlendirmektedir.

Tekrar etmek gerekirse Krader'in devrim yaratıcı çalışması öncesinde yayımlanmasına karşın bu eser, Wittfogel'in o zamana kadar bilinen kaynakları liberal biçimde kullanarak ortaya attığı ve gerçek anlamda Marx'ın ortaya attığı tez ile ilintisi tartışmalı "Şark Despotizmi", "hidrolik toplumlar" benzeri siyasal boyutlu kavramsallaştırmalardan uzak durmuştur. Krader'in kitabı, konu üzerine kuramlar geliştiren Wittfogel, Tökei gibi çok sayıda düşünürün çalışmalarını anlamsız hale getirirken, Marx'ın *exzerpte*'si ile *Grundrisse, Das Kapital* ve diğer tüm eldeki malzemeyi değerlendiren Krader, Norman Levine'in de haklı olarak belirttiği gibi, bir yandan Marx'ın tarihsel materyalizmi bir "multilinear" gelişme teorisi olarak algıladığını tartışılmaz kanıtlarla ortaya koyarak Asya Tipi Üretim Tarzı kavramının, önemli bir çoğunluğu siyasal nitelikli eleştiriler çerçevesinde Marx'tan sapma olarak görülmesinin anlamsızlığını belirtmiş; öte yandan da Marx için toplumların temelde "iktisadi" kategoriler olduğunun tekrar altını çizmiştir.[16] Burada önemli olan husus Wittfogel'in tezinin yanlışlığının ortaya konulması değildir.[17] Wittfogel'in tezlerinin arkeolojik bulgularla desteklenmediği zaten Robert McCormick Adams'ın çalışmalarıyla ortaya konulmuştu. Ama Wittfogel'in tezine karşı çıkarken Vladimir Nikolaevich Nikiforov'un yaptığı gibi Asya Tipi Üretim Tarzı'nın aslında Marksist şemada yer almadığını söylemek anlamlı değildi.[18] Bu açıdan bakıldığında Divitçioğlu'nun kitabı, hiç kuşkusuz, tartışmanın Krader'in çalışmaları sonrası aldığı yeni boyutta da önemini sürdüren kitaplar arasındaki yerini alacaktır. Bu yeni boyut içindeki tartışmalarda da Divitçioğlu'nun çalışmalarının hâlâ Osmanlı toplumu ile ilgili referans kaynağı olarak görülmesinin[19] temel nedeni de budur.

Pek çok tarihçi Divitçioğlu'nun kitabının 14. ve 15. yüzyıllar Osmanlı toplumunu ele alan bölümündeki fikirlerine katılabileceği gibi bunlara itiraz edecek tarihçilerin sayısı da az değildir. Muhtemelen de bu itirazların başında Osmanlı toplumsal yapısı ve dinamiklerinin bu iki kavram dışında açıklanabileceği düşüncesinin baştan reddedilmesi gelecektir. Gündeme getirilebilecek bir diğer eleştiri, kitaptaki Osmanlı toplumu tahlilinin yukarıda belirtilen

iki yüzyıl ile sınırlı olmasıdır. Söz konusu tahlil 16. yüzyıl sonrasına ilişkin herhangi bir yorumda bulunmazken satır aralarında günümüze yönelik etkileri varsaymaktadır. Divitçioğlu bu aranın doldurulmasını diğer araştırıcılara bırakmaktadır.[20] Ama kendisinin getirebileceği kısa bir yorumun hem bu sorunu ortadan kaldırabileceğini ve hem de geçmiş ile günümüz Türk toplumu arasında varsayılan bağlantıları daha anlamlı kılabileceğini düşünmek mümkündür. Bunlara ek olarak pek çok tarihçi Barkan ve İnalcık'ın çalışmaları yardımıyla para kullanımının şehir dışı mekânlarda da Divitçioğlu'nun varsaydığından daha yaygın olduğu bir iktisadi yapı portresi çizebilir.

Günümüzde Osmanlı tarihinin bu dönemine ilişkin elimizde bulunan kaynakların, bilhassa hukuki metinlerin kitabın ilk yayın tarihine göre oldukça zenginleştiğini belirtmek gerekiyor. Bunların, eserin temel tezlerini ne ölçüde etkileyebileceği oldukça tartışmalıdır. Ancak unutulmaması gereken, bu kitabın; bizzat yazarının da açıkça belirttiği gibi, bir tarih çalışması olarak değil, bir Marksist iktisat çalışması,[21] Marksist literatürün tartışmalı bir kavramı üzerine Osmanlı örneğinden yola çıkılarak getirilen önemli ve yeni bulguların değiştirdiği kuramsal çerçeve içerisinde de anlamlılığını sürdüren bir eser olduğudur.

Hocamızın kitabına, yazımı beni gerçekten onurlandıran bu sunuşu bitirirken başlıkta tespit ettiğim sınırların biraz dışına çıkarak duygusal birkaç söz söylemek istiyorum. Kitabı bu vesile ile yeniden okumak beni İktisat Fakültesi'nin ve İstanbul Üniversitesi'nin bir düşünsel tartışma zemini olduğu geçmiş günlere götürdü. Divitçioğlu, rahmetli Barkan, Küçükömer ve Ülgener gibi çok sayıda, gerçek anlamıyla "hoca", birbirleriyle düşünsel anlaşmazlıkları ve kuramsal yaklaşım farklılıkları ne düzeyde olursa olsun tüm gücüyle fikir üreten, araştıran ve eğiten, çalışan bir öğretim kadrosu oluşturuyorlardı. Ben her zaman kendimin ve bir neslin onlara çok şeyler borçlu olduğunu düşünüyorum.

M. Şükrü Hanioğlu
Princeton Üniversitesi, New Jersey

Dördüncü Baskıya Önsöz

Bilim adamının tuhaf bir çelişkisidir bu. Marx, Engels ile birlikte *Komünist Manifesto*'yu yazarken (1848:1966) orada üretim tarzlarının devinme analizleriyle toplumların tek-doğrusal bir yolak üzerinde (kölelik → feodalite FÜT → kapitalizm) evrildiklerini açıklayan "tarihin maddeci yorumuna", on yıl sonra yazacağı *Grundrisse*'nin "Formen" bölümünde (1857-1858:1967) zikredilen Asya (AÜT), Germen ve Slav gibi üretim tarzlarıyla nasıl bir sekte vuracağını öngörememiştir. Nitekim, bu tarzların ortaya çıkmasıyla birlikte onlardan herhangi birinin evrim aşamalarının hangisine sığdırılacağı sorusu ortaya çıkacak, eğer aşamalarda yer bulunamıyorsa o üretim tarzı, AÜT diyelim, yeni bir evrim yolağına yerleşecektir. Bu durumda, toplumların maddeci devinimi çokdoğrusal yolaklarda gerçekleşecek, belki de bu yolaklar birbirleriyle asla kesişmeyeceklerdir (böylece de toplumların evrim kanunu hükmünü yitirecektir). İşte, Marksist büyük teori içinde Marx'ın bile isteye yarattığı büyükçe çelişkiler. Büyükçe diyorum, çünkü eğer bazıları "AÜT *özdeştir* FÜT" diye ısrar ederse, çelişkinin büyüğü, küçüğü tartışmadan silinir.

Doğrudur, bu çelişkiye rağmen Marksist maddeci tarih anlayışı Engels (1891:1966) ve Morgan'ın (1877:1959) antropolojik-tarihi çalışmaları eşliğinde uzun süre Marksist Batı aydınları tarafın-

dan hiç sorgulanmadan doğru olarak kabul edilmiştir. Ta ki, 60'lı yılların başlarında patlak veren AÜT tartışmalarına kadar.

O günlerde yanıt verilmesi beklenen soru şu idi: Asya ülkeleri, tarihlerinde (Çin, Japonya, Hindistan, Bizans, Osmanlı vs) Avrupa'da olduğu gibi FÜT dönemini yaşamışlar mıydı, yoksa bu sistemi hiç tanımadan, doğrudan doğruya AÜT'e mi geçmişlerdi? Ya da, şöyle sorulabilir: Avrupa ülkeleri FÜT'ü yaşamış, Asya ülkeleri ise onun yerine, farklı yüzyıllarda AÜT'ü mü yaşamışlardır?

İmdi, Marx'ın AÜT hakkında kurduğu genel modeli bu eski kitapta (36 yıllık) bulacaksınız. Model elemanlarının ne dereceye kadar Osmanlı toplum yapısını (14- 15. yüzyıllar) yansıttığı, tatmin ettiği tarafımdan kotarılmıştır. Mamafih, hem Marx'ın AÜT modeli, hem de benim yorumum olan Osmanlı modeli, itiraf edeyim, ikisi de hamdır. Bu arada, kendi hamlığımı gidermek üzere birkaç kez modelime geri döndüm (1980, 1999a, 1999b). Her seferinde, AÜT karşıtlarının yokuşa sürüşlerinden sakınmak için modellerin "katı özlerine" dokunmadan "koruyucu kuşaklarını" iyileştirmeye çalıştım (terimler Lakatos'a aittir). Kanımca, FÜT ve AÜT modellerinin mukayesesini yapmak ve aralarındaki benzemezlik sınırını kesinlikle çizmek için şu sosyal kurumları mutlaka modellerin koruyucu kuşaklarına katmak gerekir. Bu kurumlar ikilidir: 1) FÜT üç sınıf [(kral + din adamları) + askerler + köylüler] tabanı üzerine otururken, AÜT'de [(sultan + din adamları + askerler) + halk (kara budun)] ikili bir sınıf yapısı vardır; 2) Devlet (merkezi) ve taşra yönetimlerinde FÜT'de "sınıf-temsilli-seçilmişler-meclisi" varken, AÜT'de "sultan-temsilli-atanmışlar-meclisi" bulunur (Divitçioğlu, 1996 b). Bence, her iki üretim tarzını birbirinden ayırmak için bu iki ölçüt yeter de artar bile.

Hemen işaret edeyim ki, Marksist jargona göre AÜT'ü FÜT'den ayıran sınıflar *via* emek ölçütü, tarihi maddeciliğin öngördüğü "bir üretim tarzını varolan üretim güçleri belirler" savıyla uyuşursa da, ikinci ölçüt, yani, devletin şekli üretim tarzı kavramı içinde olmadığından, sosyal kuruluş alanına (üst yapı) girer ve bundan dolayı da Marksist teoriye aykırı olduğu ileri sürülebilir. Oysa olgun-Marx'a göre hiç de böyle değildir. Bir toplumsal yapı,

bir yandan üretim güçleri *artı* üretim ilişkileri gibi üretim tarzının kurucu elemanları tarafından belirlenirken; öte yandan, din, hukuk (töre), siyaset, devlet, etik, ordu ve ideoloji gibi sosyal yapı öğelerinden oluşur. Bir Matruşka düşününüz. Bu Rus bebeğinin içinde birbiriyle iç içe geçmiş, gittikçe küçülen bebekler vardır. Dışardaki bebeği başından tutup kaldırınız ikinci bebek ortaya çıkar, onu da kaldırırsanız hop, üçüncü bebek, ilah! En üstteki bebeğe "sosyal kuruluş" diyelim, onun altındaki "üretim tarzı" olsun, onun altındaki "üretim ilişkileri" ve en sondaki de "üretim güçleri"dir. Dikkat edelim, folklorik mi yoksa hediyelik mi olduğunu bilmediğiniz yeni bir bebek (modeli) kuruyoruz. İster bebeklerin renkleri, ister boyutları, isterse kıyafetleri değişsin Matruşka'nın *yapısı* değişmez. Bu bakımdan, sanırım bebeklerle simgelenen, Marx'ın üretim tarzı ve sosyal kuruluş analizleri, sosyal bilimlerde uygulanan ilk "yapısal" yaklaşımdır. Ayrıca, bu Rus bebeği bize başka bir şey daha telkin eder. İktisat bilimi ne devlet politikalarından, ne etik yargılardan, ne de sosyal psikolojiden yalıtılabilir.

Bu son paragrafta söylediklerim beni yıllarca önce (1970) yazdığım bir kitaba götürdü. Adı *Marxist Üretim Tarzı Kavramı* idi. Tipo ile basılmıştı ve bütün sayfa ve bölümleri birbirine karışmıştı. Onu o vakitten beri ilk kez bu baskı vesilesiyle gördüm ve ilgilendim. Dördüncü baskıyı yayına hazırlayan Editör Korkut Tankuter'in himmetleriyle kitap bayağı eli yüzü düzgün bir hale geldi. Kendisine teşekkürlerimi sunarım. Bu kitabı, Marksist kavramları bilmeyenler ve unutmuşlar için, belki yararlanırlar diye son bölümlere sıkıştırdım. Böylece üretim tarzı kavramı daha bir açıklığa kavuşmuş oldu.

2003

Üçüncü Baskıya Önsöz

Bu kitap yayımlanalı aşağı yukarı on beş yıl oldu. Doğrusu, temcid pilavı gibi aynı düşünceleri tekrar etmenin bıktırıcılığı yeniden yayımlanmasını engelliyordu. Fakat bu arada konu üstünde çalışanlarca olumlu ya da olumsuz olarak zikredilişi ve kaynakçalarda yer verilişi onun şimdilik alanının bir klasiği olarak ayakta durduğuna işaret ettiğinden, beni yeni bir baskı için cesaretlendirdi.

O günden beri, kitabın özgül konusu olan Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı toplumu ile ilgilenmem ancak amatörce bir düzeyde kaldı. Ama bu demek değildir ki iktisadi yeniden-üretim ve üretim tarzları hakkında kuramsal çalışmalarımı aksattım. Okuyucu, kitabın "açmalık" bölümünde, yeniden-üretime ilişkin olarak üretim tarzlarının belirleniş-araştırma programında yeni bakaçlar edindiğimi anlayacaktır. Ne ki, bu yeni bakaçlar, Osmanlı toplumunun 14. ve 15. yüzyıllardaki üretim tarzı hakkındaki eski görüşlerimi pek az tadil etti.

Eklenen birinci açmalık ve bu sefer şeklen kurulan Asya Üretim Tarzı ile Feodal Üretim Tarzı modelleri dışında kitapta hiçbir değişiklik yapmadım. Yalnız, Engin Günçe'nin Paris'te ta 1968 yılında Cerm'de verdiğim konferansta sert eleştirilerine neden olan, oysa İlber Ortaylı'nın pek beğenerek lütfedip kitabına iktibas ettiği "Osmanlı toplumunun refah fonksiyonu" bahsini gereksiz bulduğumdan ilgili bölümden çıkardım.

Türk toplum bilimlerinde özellikle konumuzu ilgilendiren alanlarda on beş yıldır büyük gelişmeler oldu. Şu anda, Osmanlı-Türk toplumunu anlamak için yapılan bilimsel çalışmaların küçük bir kitaplığı dolduracak cesamete eriştiğini görebiliriz. Fakat bu eserlerin hiçbirinin (benimki de dahil) içeriği, kapsamı ve yöntemi bakımından tartışıksız bir kuram sunduğu ileri sürülemez. Bu doğaldır. Bir kuramın bilim niteliğini alabilmesi için onun çürütülebilirliği gereklidir. Hem doğa, hem toplum bilimlerinde çürütülmeyen ya da yanlışlanamayan bir kuram bilim olma niteliğini yitirir. Din olur, dogma olur, zanaat olur. Fakat bu demek değildir ki bu metodolojik sav "bilginin bilgi aracıyla üretilmesi" olgusunu* cerh eder. Hayır, çürütülebilir bir kuramdan arta kalanlar güncel paradigmalarca benimsendiği takdirde, bunlar yeni bir kuramın kurulmasına ön önerme olarak katılabilir. İşte bu olgu, bilginin gelişmesi ve ilerlemesidir.

Bu kısa metodolojik söylemin ışığı altında sunduğum Osmanlı üretim tarzı kuramının da, tıpkı bütün kuramlar gibi çürütülebilir olduğunu ve bilginin bilgi aracılığıyla üretilmesi olgusuna katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu ifade, kitabın yeniden yayımlanması için bence yeter bir sebeptir.

SENCER DİVİTÇİOĞLU

---

* R. Bhaskar, A. *Realist Theory of Science*, The Harvester Press Sussex, 1978.

Birinci Baskıya Önsöz

"Ger peri ola, ger melek, ger ins
Kendü cinsine meyleder her cins"

İbn Kemal
Tevârih-i Âl-i Osman

Toplumsal bilimler ile uğraşanların işi, yaşadıkları toplumu anlamaktır. Anlamak ise ancak araştırma ile olur. Girişti̇ğimiz tarihsel denemenin amacı da budur.

Anlamak, vazedilen hipotezlerin somut gerçek ile sınandıktan sonra doğrulanmasıyla kabildir. Böylece, anlamanın sistemleşmiş bir şekli olan kuram, gerçeğe daha fazla yaklaşılmasını sağlar. Fakat, kurulan her kuram nihai doğrular kümesi demek değildir. Kuram, yeni bulgular ile daima değişebilir; aksi halde dogma haline gelir. Bilim adamı ise dogmalara karşıdır.

İçinde yaşanılan toplumla ilgili herhangi bir kuram belirli bir amaca hizmet eder. Bu amaç pratik gerçektir. Türkiye eğer son yıllarda gerek bilim, gerek sanat ve gerek siyaset alanlarında pratik güçlüğe düşmüş ise bu, kuramın eksikliğindendir. Doğru bir kuram kurulmadan, atıflar ve dipnotlarla kabul edilmiş herhangi bir kuram, pratikte onarılmaz hatalara sebep olabilir. Bu hataları bir an önce asgarileştirmek aydınlara düşen bir ödevdir.

Kitabımızda yapılmak istenilen kısaca şudur: Günümüzün Türk toplumunu anlamaya başlamak için, Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir çağına uyguladığımız bir hipotezin ne dereceye kadar geçerli olduğunu araştırmak. Bu araştırmanın belirli bir dönem (14. ile 15. yüzyıllar) ile sınırlı olduğunu önceden söyleyelim.

Yukarıda, kuram ile pratik arasındaki ilişkiler hakkında söylenilen sözler, dört yüzyıl önceki Osmanlı toplumunun iktisat kuramı ile günümüzün Türk toplumunun pratiği arasında ilişki bulunup bulunmayacağı konusunda okuyucuyu şüpheye düşürebilir. 14. ve 15. yüzyıllara ait bir kuram, 20. yüzyılın pratiğini nasıl etkiler?

Günümüzün toplumu dünden geldiği gibi yarına gidecektir. Dün ve bugün teoriyi, bugün ve yarın pratiği hazırlarlar. Yaşanmamış bir olayın kuramı kurulamayacağı gibi, kuramı kurulmamış bir olay pratiğe temel oluşturamaz. Bu bakımdan dünün araştırılması, bugünün anlaşılması için elzemdir. İşte yalnız bu sebepten ötürüdür ki, günümüzün Türk toplumunu anlamak için, dünden önceki Osmanlı toplumunun araştırılmasını uygun bulduk. Bu bir başlangıçtır.

Gerçekten soruna bu açıdan bakılınca kitap eksiktir. Yazarın en büyük kusuru, incelenen toplumu belirli bir dönem ile kısıtlayıp, kitapta 16. – 20. yüzyıllar arasındaki Osmanlı toplumunun gelişme süreci ile çağdaş toplumumuzun iktisadi-sosyal bünyesine yer vermeyişidir. Bu, yazarın böyle muazzam bir çalışmaya henüz hazır olmadığını gösterir. Kitapta yapılan sadece, Türk toplumu için bir başlangıç modeli kurmaktır. Bu model çerçevesi içinde Türk tarihinin diğer yüzyıllarına ait boşluklar zamanla doldurulabilir. Mamafih çalışmada, incelenen toplumun değişmeye açık gedikleri üzerinde yeterince durulmuştur.

Kitap, şimdiye kadar teori planındaki mevcut eksiklikleri tamamlamak iddiasından çok, Türk gerçekleri üzerine yeni baştan eğilmek; doğruyu yeniden aramanın çıkış noktasını saptamak çabası ile yazılmıştır. Bu işte kazanılan başarı, okuyucunun takdirine kalmıştır. Fakat, herhalde teorinin kabule mazhar oluşu kadar, bilimsel bir eleştiri sonucu reddedilmesi de bizi mutlu kılar. "Doğru"nun "yanlış"ı elemesi kadar sağlam bir şey olamaz.

Osmanlı toplumunun iktisadi-sosyal bünyesi üzerinde yapılan çalışmaların bugün Türkiye'nin bilimle ilgili bütün kurumlarında eşanlı olarak başladığını sevinçle kaydedelim. Üstün değerde tarihçiler yetiştiren bu ülke, toplumsal tarih alanına adımlarını henüz

atmaya başlamıştır. Siyasal Bilgiler Fakültesi İdarî İlimler Enstitüsü tarafından 1967 ders yılında düzenlenen "Osmanlı Toplumunda Sınıflar" konulu kollokyum bunun güzel bir örneğidir.

Kitaptaki bütün düşünceler sevabı ve günahı ile bana aittir. Beni bir tebliğ vermek üzere Ankara'ya davet etmek nezaketini gösteren Ş. Mardin Bey'e teşekkür ederken, kollokyumu yönetmek lütfunda bulunup, aramızdan ebediyen ayrılan Y. Abadan Bey'in hatırası önünde saygıyla eğilirim. Kollokyuma katılan bütün meslektaş ve arkadaşlarımın eleştirilerinden fevkalade yararlandığımı ve sayelerinde pürüzlü fikirlerimi düzeltmek fırsatını bulduğumu belirteyim.

Yılların getirdiği arkadaşlık S. Hilav'a sadece içten bir merhabayı gerektiriyor burada. Bozuk tercümelerim ve son bölümdeki çapraşık ifadelerim ancak onun ikazları ile kısmen düzeltilmiş oldu.

T. Z. Tunaya hocaya, bana önceleri soyut resim izlenimini veren, fakat sonraları Osmanlı toplumunun somut gerçeğini idrak etmek fırsatını kazandıran, Kınalızade Ali Efendi'nin çizdiği daire-i adliye'yi tanıttığından dolayı minnettarım.

Ö. L. Barkan hoca, değerli vakitlerinden bir kısmını bana ayırarak, Osmanlı tarihi hakkındaki derin bilgiler ile metindeki bazı tarihi olaylar üzerindeki yanlışlarımı düzeltmek lütfunda bulunmuşlardır. Türk tarihinin meraklı bir öğrencisi sıfatı ile kendilerine teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bu arada, 14. ve 15. yüzyıllar arası Osmanlı toplumuna gerek feodalite, gerekse Asya üretim tazı "model"lerinden hiçbirinin uygulanamayacağını ileri süren Ö. L. Barkan'ın aksine, marksgil tarihi maddecilik yöntemini benimseyen ben, onun tarih anlayışından bir hayli uzaklaşmış olduğumu da itiraf edeyim. Yöntem ve yorum konusunda, hoca ile öğrenci arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları, üniversite camiası içinde tarihsel gerçeği arayan birini mazur gösteremez (mi?).

Mayıs 1967, Kandilli
SENCER DİVİTÇİOĞLU

Giriş

"Bir şeyin tabu olması için anlaşılması değil,
anlaşılmaması şarttır".

Kemal Tahir
Yorgun Savaşçı

Bu bir tarih araştırması değildir. Hatta, iktisat tarihi araştırması bile denilemez. Bu bir iktisat araştırmasıdır: İktisatçı açısından tarihsel bir iktisadi sistemin yeniden kurulması hakkında yapılan mütevazı bir denemedir.

İktisatçının tarihçinin işine karışmakla bazı önemli hatalara sebep olabileceği açıktır. Tarihçiden iktisatçıya geçirilen doğru bilgiler, iktisatçının elinde bozulabilir. İncelenen dönem, hele tarihsel olgular rastgele seçilirse, yanlış tahlil edilebilir ve dolayısıyla yanlış hipotezler vaaz edilebilir. Gününü tahlil etmede iktisatçının bilgeliği, dünün tahlilinde bilgiçliğe dönüşebilir. Bundan dolayı, tarihin incelenmesine özenen iktisatçı peşinen sorumluluğu yüklenmelidir. Unutulmamalıdır ki son söz tarihçinindir.

Bütün bunlardan haberdarız. Ne var ki, bu konuda hiçbir zaman şüpheciliği elden bırakmamış olan G. Lefebvre'in M. Dobb'un Avrupa kapitalizminin doğuşu hakkında açtığı tartışmaya[1] katılırken, iktisatçılar karşısında takındığı olumlu tavır,[2] bizi birazcık cesaretlendirmekte ve böyle bir serüvene girişmeye teşvik etmektedir. Gerçekten, tarihçinin sunduğu bilgiler doğru kullanılır, tarihsel olgulara tamamen sadık kalmak şartıyla, belirli bir bilimsel yöntemin ışığı altında tahlil yapılabilirse, elde edilen sonuçlar tarihsel olgularla uyuştuğu sürece, iktisatçının yapmış olduğu "yo-

rum" tarihçinin ve toplum bilimleriyle uğraşanların işine yarayabilir. Bu belki de, rahmetli F. Köprülü'nün bahsetmiş olduğu "kemikler"in[3] birleştirilmesi işinde, anatomistin paleontoloğa yapacağı yardım gibi bir iştir. Nesli tükenmiş bir hayvanı, bulunan kemik parçalarına dayanarak ayak üstünde tutmak, tarihçinin araştırmalarına bağlı olduğu kadar, iktisatçının yorumuna da bağlı olabilir.

Araştırma alanımız üçlüdür. İlki, yakın yıllarda Batı bilim çevrelerinde yeniden sözü edilmeye başlayan,[4] Türkiye'de de son birkaç yıldır müspet ya da menfi bir ilgi ile karşılanan,[5] Marx'ın Asya üretim tarzı[6] kavramıdır. İkincisi, bu kavramın uygulama alanı olarak seçtiğimiz, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı toplumudur. Üçüncüsü ise, Asya üretim tarzı, Osmanlı toplumu ve klasik Avrupa feodalitesi hakkında tartışmalar, mukayeseler ve metodolojik düşünceler hakkındadır. Öyle ise, esas araştırma genel ve tikel olmak üzere iki aşamada yürütülecektir. Önce, Marx ve Engels'in bu konuda yazdıkları teker teker ele alınarak, Asya üretim tarzının bütün kurucu öğeleri bir model içinde birleştirilmeye çalışılacaktır. Kurulan bu model kavramsal gerçeğin temsilcisi olarak, Osmanlı toplumunun tarihsel gerçeğini anlamak için bir **çalışma hipotezi olarak** kabul edilecektir. Sonra tarihsel verilere dayanılarak, Osmanlı toplumu somut bir model içinde incelenecektir. Bu toplum, tarihçilerin bize sunduğu şekli ile 14. – 15. yüzyıllar arasındaki Osmanlı toplumudur. Böylece, somut planda yapılan araştırma belirli tarihsel bir dönemle sınırlanmış olmaktadır. Bunun sebebi açıktır: Her iktisadi-içtimai bünye içsel ve dışsal dinamiğin (diyalektiğin) etkisi altında devinmeye ve dolayısıyla değişmeye mahkûmdur. Osmanlı toplumu da bu olgunun dışında kalmamıştır. Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yılları ile 16. yüzyılın ortalarına kadar geçen dönem esnasında, kendine has bir iktisadi sistemin istikrarını gösteren Osmanlı toplumsal bünyesi, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Celâlî İsyanları (içsel dinamik) ve Doğu ticaret yolunun Okyanuslara kayması ile memlekete giren altın ve gümüş içakımlarının etkileri (dışsal dinamik) ile değişmeye yüz tutmuştur. Nitekim, kapıkulunun Anadolu'ya geçişi ve Osmanlı parasında gözüken devamlı değer düşmeleri içsel ve dışsal dinamiğin etkisi altın-

da meydana gelen bozulma eğiliminin belli başlı belirtileridir. Bu bakımdan bize öyle gelmektedir ki, incelediğimiz 14. ile 15. yüzyıllar, Osmanlı toplumunun iktisadi sistemini **salt** olarak verebilen tek dönemdir. Mamafih, tarihçi, bu iki yüzyıl içinde ortaya çıkan, Ankara bozgunu ve İstanbul'un fethi gibi olaylara bizden daha fazla önem atfederek, bu olayların Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerinin, örneğin bir Celâlî isyanının etkisinden daha güçlü olduğunu savunabilir. Hemen söyleyelim ki, üretim ve mülkiyet ilişkilerini ön plana geçiren; toplumun iktisadi-sosyal bünyesinin belirlenmesinde bu ilişkilerin asli etken olduğuna inanan; yenilgi ve utku gibi olayların ancak verilmiş bir üretim tarzının türevi olduğunu kabul eden biz, bu tarihçi ile aynı kanıda değiliz. Yenilgi ve utku mevcut üretim tarzını değiştiren tarihsel olaylar olmayıp, aksine, istila ya da fütuhat yollarını açabilen üretim tarzlarının kaçınılmaz vargılarıdır. Eğer öyle olmasaydı, örneğin Ankara bozgunundan hemen on bir yıl sonra, aynı Osmanlı toprak sistemini devam ettirerek, devleti Çelebi Mehmet'in hükümdarlığı altında birleştirmek (1413) imkânı olmazdı.

Asya üretim tarzına ait genel ve soyut, Osmanlı toplumuna ait tikel ve somut modelleri kurduktan sonra, Asya üretim modelinin içsel yapısına uygun olarak belirlenen üretim ve mülkiyet ilişkilerinin, Osmanlı toplumunun üretim ve mülkiyet ilişkilerini ne dereceye kadar tatmin ettiği tahkik edilecektir. Böylece genel ve tikel modeller arasındaki yakınsaklık ya da ıraksaklık saptanmış olacaktır. Burada metodolojik olarak, cevap verilmesi gereken soru şudur: Asya üretim tarzının öğeleri, Osmanlı toplumsal bünyesini meydana getiren öğelerle karşılaştırılırken, genel ve tikel durumlar arasındaki farklar, her iki modelin geçerliliğini bozar mı? Bozmaz çünkü:

> ... aynı iktisadi temeller, sayısız ve çeşitli ampirik durumlara, doğal çevreye, ırki ilişkilere, dış tarihi tesirlere vs. bağlı olarak görünüşte sonsuz farklılaşma ve değişmeler gösterir. Bu (durum) ancak verilmiş ampirik olayların tahlili ile anlaşılabilir.[7]

Nitekim, her tikel modelin, asli olmasa bile toplumlar arasındaki yapısal ve tarihsel farklardan ötürü, genel modelden ayrılacağı doğaldır. Zaten, tikelin genelden farkı da budur. Önemli olan, tikeli temsil eden somut modelin temel öğelerinin, geneli temsil eden soyut modelin temel öğeleriyle (nüve yapısı ile) uyuşmasıdır. Herhangi bir toplumun kendine has özellikleri genelin geçerliğini bozmaz.

Araştırmamızda ayrıca konumuzla ilgili iki temel sorun üzerinde durmak fırsatını da bulduk. Bunlardan ilki, Marksist bilim çevrelerinde, Asya üretim kavramının geçirdiği serüven ve kavramın bugünkü durumudur. Günümüzde "Üçüncü Dünya" denilen az gelişmiş ülkelerin toplumsal yapılarına yeni baştan eğilmek zorunluğu açıkça hissedilmektedir. Az gelişmiş ülkelerin birçoğunun özgül tarihsel gerçeklerine dayanan Asya üretim tarzı tahlilinin, bu ülkelerin iktisadi-içtimai bünyelerinin anlaşılmasına büyük bir katkısı olacağı inancı gün geçtikçe kuvvetlenmektedir. Ülkemizi de yakından ilgilendirmesi gereken bu konuda, diğer ülkelerde yapılan tartışmalara ve yeni araştırmalara kayıtsız kalmak imkânı yoktur.

İkinci sorun; Asya üretim tarzı ile klasik Avrupa feodal üretim tarzı arasındaki ilişkidir. Marksist kuram bakımından bu konunun fevkalade bir önem taşıdığı açıktır. Tarihsel maddeciliğe dayanan, toplumların gelişme "yasalarının" belirlediği "dönemleşme", Asya ve feodal üretim tarzlarını aynı tarihsel kavramlaşmaya dahil eder mi, ya da başka bir ifadeyle her iki üretim tarzı, tarihsel süreç içinde aynı tarihsel aşamayı işgal eder mi? Aralarındaki benzeşmelerin odak noktaları nelerdir?

"Giriş"i bitirirken şu hususu da belirtmemiz gerekir. Osmanlı toplumunun iktisadi sistemini yeniden kurmaya çalışırken yararlandığımız eserler yalnız Latin harflerle basılmış olanlardır. Bunun araştırmamız bakımından büyük bir eksiklik olduğunu itiraf edelim.

ASYA ÜRETİM TARZI
VE
OSMANLI TOPLUMU

I
Asya Üretim Tarzı

Marx, 1853 yılında Engels'e yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

> Bernier haklı olarak Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken, Doğu'daki bütün olayların temelini *toprakta özel mülkiyetin yokluğunda* aramalıdır, diyor. Bu, Doğu cennetinin gerçek anahtarıdır.[1]

Bu metnin ifade ettiği anlam açıktır: Türkiye, İran ve Hindistan gibi Batılı olmayan toplumların üretim tarzları ancak toprakta özel mülkiyetin yokluğu olgusu ile açıklanabilir.

Engels'in hemen o ay içinde Marx'a verdiği cevap, konunun nasıl geliştiğini anlamak bakımından önemlidir.

> Gerçekten toprak mülkiyetinin yokluğu bütün Doğu'nun anahtarıdır. Doğu'nun siyasi ve dini bütün tarihi burada gizlidir. Fakat Doğuluların feodalite şeklinde bile toprak mülkiyetine gelemeyişlerinin sebebi nedir? Sanırım ki bunun esası, Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan'a ve Tataristan'dan ta yüksek Asya yaylalarına kadar uzanan çölün iklimi ve bununla ilişkin olarak toprağın cinsidir. Buralarda yapay sulama tarımın ilk şartıdır ve (bu iş) ya köyün, ya vilayetin, ya da merkezi hükümetin görevidir.[2]

Yukarıya alınan iki parça birlikte okununca, Asya üretim tarzının temel yapısı ortaya çıkar. Marx'ın mektubu 17. yüzyılda Hint-

Moğol Sultanı Oruncebe (metinde Aurengzebe olarak geçiyor) yanında yaşamış olan Fransız gezgini Bernier'nin şahadetine dayanıyor. Bernier'nin naklettiğine göre, Türkiye, İran ve Hindistan'da toprakta özel mülkiyet yoktur. Toprakların mülk sahibi devlettir. Öyle ise, bu ülkelerde klasik feodal üretim tarzı söz konusu olamaz. Çünkü, klasik feodalitenin tanımında örneğin devletin toprağın mülk sahibi olması diye bir şey yoktur. Şu halde, bu ülkelerde "başka" bir üretim tarzı olmalıdır.

Neden bu toplumlarda özel mülkiyet ortaya çıkamamıştır? Öyle gözükmektedir ki, bu ülkelerde iklim ve toprak şartları, asli ve tek üretim aracı olan topraktan ürün alınabilmesi için, geniş sulama tesislerini gerektirmektedir.[3] Bundan dolayı, toprağın mülkiyeti özel ellerde olamaz. Toprak ya köyün (komün) müşterek mülkü ya da devletin mülküdür.

Marx ile Engels arasındaki 1853'teki bu yazışma, Asyal denilen üretim tarzı kavramının ilk nüvesini oluşturmaktadır. Marx konuyu aynı yıl *New York Daily Tribune*'e yazdığı bir makalede tekrar ele alıyor. Yukarıda adı geçen ülkelerde,

> İklim ve bölgesel şartlar, kanal ve suyolları ile yapılan yapay sulama, Doğu tarımının temelidir. Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi, Mezopotamya ve İran'da sulama kanallarının yardımı ile su baskınları toprağı bereketlendirsin diye kullanılır. Suyu iktisadi ve ortaklaşa kullanmak ihtiyacı... uygarlığın geri ve arazinin çok geniş olduğu Doğu'da iradi birleşmelerden ziyade, merkezi hükümetin müdahalesini gerektirmektedir. Bütün Asya hükümetlerine düşen iktisadi görev, kamu işleri (*public works*) yapmaktır.[4]

Toprağın az ve kurak olduğu ülkelerde toprağı bereketlendirecek kemer ve suyollarının yapımı ister istemez, suyu ortaklaşa kullanmak zorunluluğunu doğurmaktadır. Böyle olunca, gerek suyollarının yapımında iradi ve müşterek çalışmalar, gerek suyu ortaklaşa kullanma mecburiyeti toprakta müşterek mülk sahipliğini ya da devlet mülkiyetini gerektirmektedir. Fakat, Marx'ın Doğu'da toprak mülkiyetsizliğini meydana getiren etkenler arasında sulama tesisleri gibi, doğa şartlarının bir sonucu olan, iktisat dışı etkenler

ile tamamen tatmin olmadığı,[5] yukarıdaki metnin son cümlesinden bellidir. Kullandığı "kamu işleri" terimi de bunu göstermektedir. Ona göre, Asyalı hükümetlere düşen iktisadi görev; kamu işlerini yerine getirme görevi, toprak mülkiyetinin devlete ait olmasına sebep olmaktadır.

Marx'ta kamu işleri ayrıntılarıyla tahlil edilip, tam olarak belirtilmemiştir. Bunların kesinlikle hangi işleri kapsadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte, *Pre-Capitalist Economic Formations*[6] içinde, Doğu hükümetlerinin üzerlerine almakla görevli olduğu kamu işlerine yer yer temas edilmiştir. Örneğin, devletin kamu işleri içinde sulama tesisleri olduğu gibi, "ulaştırma, vs"[7] gibi işler de vardır. Kanımızca, bu "vesaireler" içinde "harbin gerektirdiği işler"[8] ile iç ve dış baskılara karşı "hayali ya da hakiki ortak çıkarı"[9] ilgilendiren işleri de saymak gerekir. Böylece, devletin başarmakla görevli olduğu kamu işlerinin kapsamı oldukça genişlemiş olur. Marx'a göre, toprakları sulama zorunluğu nasıl toprak mülkiyetsizliğini doğuran bir etkense, ordu beslemek ve ona bağlı olarak ulaştırma şebekesini kurmak (?) da başka bir etken olabilir. Orduya silah, malzeme, erzak, insan temini ve nihayet ulaştırma şebekesinin kuruluşu ekonominin tek elden güdümlü bir şekilde yönetimini gerektirdiğinden, topraklar üzerinde özel mülkiyet ortaya çıkamaz. Bunun gibi, topluluğun hayali ve hakiki menfaatleri için girişilecek kamu yatırımlarında da aynı durum vardır. Örneğin, tapınak, kale ve yol gibi müşterek çalışmanın ürünü olan muazzam inşaatlara girişmek, basit bir üretim tekniği içinde, ancak mülkiyetsizlik ortamında mümkündür. İşlerin birlikte yürütülmesini sağlayan yüksek otorite, toprak mülkiyetine dayanan özel otorite ile çatışmamalıdır.

Asya üretim tarzında toprak üzerinde bireysel mülkiyet yoksa, mülkiyet kime aittir? Marx ve Engels'e göre, mülk sahibi kamu hizmetlerini yerine getiren üstün otoritedir, dedik. Nitekim, "temel Asya şekillerinin birçoğunda, küçük topluluklar üzerindeki birleştirici birim, üstün ve biricik mülk sahibi"[10] olmaktadır. Anlaşılacağı gibi, birleştirici birim deyimi ile kastedilen üstün ve biricik otorite devlettir. Bu topluluklarda "ceberrut" (despot) bir sürü toplu-

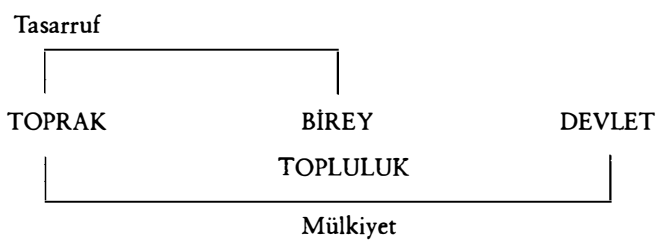
luğun babası gibi gözükür ve hepsinin birliğini sağlar.[11] Bununla beraber, hemen işaret edelim ki, burada kullanılan ceberrut terimi tesadüfidir. Çünkü Marx'a göre, birleştirici birim, yani devlet, ceberrut olabileceği gibi, demokrat da olabilir.[12]

Asya toplumlarında devlet toprağın mülkiyetine (*property)* sahip olsa bile, "gerçek topluluklar (toprağın) tasarruf (*possession)* hakkına sahiptirler".[13] Fakat yine de, "aslında birey tek başına mülksüzdür"[14] Böyle olunca, Asya üretim tarzında mülk sahibi olan sadece devlettir. Mülkiyetin devlete ait oluşu,

> ... Devlete tabi olmak dışında siyasi ve iktisadi hiç bir (baskıyı gerektirmez). Devlet en ulu varlıktır. Hükümdarlık, milli ölçüde, toprağın mülkiyetinin temerküzüdür. Bununla birlikte, (toprakta) özel mülkiyetin olmamasına rağmen, toprağın özel ya da müşterek *tasarrufu* ve kullanılışı sözkonusudur.[15]

Öyle ise, Asya üretim tarzında devlet mülkiyetinde olan toprakların *tasarrufu* özel kişilerin ya da topluluğun elindedir. Bu üretim tarzında mülkiyet ilişkilerinin aldığı ikili şekil sistemin özelliğidir. Aşağıdaki basit şema, Asya üretim tarzında toprak, birey (ya da topluluk) ve devlet arasındaki mülkiyet ilişkilerinin niteliğini göstermektedir (Şema - I).

Şimdilik kısaca temas edilen bu ilişkiler üzerinde daha fazla durmadan, Asya üretim tarzının diğer öğelerinin incelenmesine geçelim. Konuya giriş olarak *Kapital*'den aşağıdaki parçayı aktarıyoruz.

Şema - I

> Bugüne kadar hâlâ süregelen bazı küçük ve eski Hint toplulukları, toprağın müşterek sahipliği, tarım ve el sanatlarının birlikte yapılması ve değişmeyen bir işbölümü üzerine kurulmuşlardır. Yeni bir topluluk doğunca bu değişmez plan ve şema örnek alınır. Binlerce dönümlük araziyi kaplayan topluluklar bütün gerekli olanları üretebilecek topak (*compact*) bir bütün oluşturur. Ürünün büyük bir kısmı (doğrudan doğruya) topluluğun ihtiyaçlarına tahsis edilir ve meta şeklini almaz. Bütün Hint topluluklarında üretim, metaların mübadelesi sonucunda ortaya çıkan bir işbölümünden bağımsızdır. Sadece artık, onun da ancak bir kısmı, devlet eline geçtikten sonra meta olur. Zira, bir miktarı hâlâ eski devirlerin kalıntısı olarak ayni rant şeklindedir. Bu toplulukların biçimi Hindistan'ın farklı bölgelerine göre değişmektedir. (Bununla birlikte) en basit yapıdaki (şekildeki) toplulukların hepsinde toprak müştereken sürülür ve ürün aralarında bölüşülür. Yün eğirmek ve kumaş dokumak her ailede yardımcı bir sanayidir.[16]

Yukarıdaki metinden bazı önemli çıkarsamalar yapılabilir:

i) Bu topluluklarda tarım ile el sanatları (Marx buna bazen manifaktür de diyor) arasındaki işbölümü oldukça gelişmiştir. Bu bakımdan topluluk topak bir iktisadi birim teşkil eder.

ii) Ekonomide üretilen ürünün büyük bir kısmı ailenin tüketimine ayrılır. Geriye kalan artık-ürün toprağın biricik mülk sahibi olan devlete geçer.

iii) Bundan dolayı ekonomide meta üretimi gelişememiştir. Köy topluluklarında üretim, kullanma-değeri sağlamak için yapılır. Hele devlete verilen vergiler muhakkak ayni vergi niteliğinde ise, bu olay, mübadele-değeri için meta üretimini büsbütün kısıtlar.

Şimdi sırasıyla Asya üretim tarzını meydana getiren bu öğeleri inceleyelim:

Asya üretim tarzında toprak üzerindeki mülkiyetsizlik ya da genellikle kabul edildiği şekliyle devlet mülkiyeti, temellerini tarım ile küçük sanatlar arasındaki işbirliğinden doğan topak iktisadi köy birimlerinde bulmaktadır.

> Doğu ceberrutluğu meşru bir mülkiyet yokluğuna yol açmaktadır. Gerçekten, kabile mülkiyeti ya da müşterek mülkiyet, temellerini küçük toplulukların tamamen kendini-destekleyen (*self-sustaining*) ve içinde üretim ile artık üretimin şartlarını hazırlayan, tarım ve manifaktürün birleşiminde bulmaktadır.[17]

Gerçekten, Asya üretim tarzında toprak mülkiyetinin hukuki esasları köy topluluklarının kendini-destekler iktisadi özelliğinden doğmuştur. Bu husus, Hindistan ve Çin gibi toplumlarda açıkça görülmektedir.

> Bu (ülkelerde) üretimin kabataslak temeli küçük-çap tarım ile sanayinin birleşmesidir. Hindistan için ayrıca şunu da ilâve etmemiz gerekir. Köy toplulukları toprağa müştereken sahiptirler. Bu ayrıca Çin'in de orijinal tarafıdır.[18]

Mamafih, Asya toplumlarında toprak mülkiyetinin devlete ait oluşunu sadece köy ekonomisinin kendini-destekler karakteri ile açıklamak hatalıdır. Yukarıda da işaret edildiği gibi, devletin kamu işlerini üzerine alması, toprak mülkiyetsizliğini doğuran diğer bir etken olabilir.

> İki ayrı durum: Bir yandan, diğer Doğu halkları gibi Hintli de, tarım ve ticaret için gerekli büyük kamu işlerini merkezi hükümete devretmiştir. Öte yandan, (iktisadi) faaliyetlerini, ülke üzerinde tarım ve manifaktürün birleşmesiyle toplanmış küçük merkezler arasında dağıtmıştır.[19]

Öyle ise, Asya üretim tarzında toprak mülkiyetinin devlete ait oluşunun iki temel sebebi vardır: i) Köy topluluklarının kendini-destekler karakteri ve; ii) Devletin üzerine almış olduğu kamu işleri.

Asya üretim tarzının bu özgül yapısı, Asya toplumlarının millet olarak kalımının da şartıdır. Kendini-destekler köy ekonomilerinin varlığından dolayı topluluklar arasında iktisadi bağlantılar kuvvetli değilse, bu bünye ile uyuşan bir devletin ortaya çıkışı, sömürme olayını gerçekleştirdiği halde, topluluklar arasında herhangi bir çatışmayı ortadan kaldırmakta ve topluluk için gerekli olan kamu işlerini yürütmektedir. Bu, milletin hayatının devamlılığını sağlayabilir:

> Böylece halk, küçük köy toplulukları birliği halinde bölünmüştür. Aralarında hemen hemen ya da hiçbir iktisadi bağ yoktur. Çünkü her piyasa kendine yeter, kendi ihtiyacı olanı üretir. Değişik komşu piyasalarının ürünleri birbirinin aynıdır. Bundan dolayı, aralarında mübadele olanağı azdır. Küçük topluluklar

> halinde birleşen halkın aynı iktisadi menfaatleri olsa bile, müşterek menfaatleri olamaz. Sadece onlarla ilgisi olmayan bir yabancı gibi karşılarına çıkan devlet gücü sürgit onları sömürür. Bu (olay) milletin kalımının bir şartıdır.[20]

Asya toplumlarında, kendini-destekler köy topluluklarından elde edilen artık-ürün devlete aktarılmakta, devlet ise kendine geçen bu artık-ürünü kamu işlerini yerine getirmek için kullanmaktadır. Köy ekonomileri ile devlet arasındaki bu ilişki, Asya toplumlarının dayanıklılık ve devamlılık şartlarını hazırlar.

Asya üretim tarzının işleyişi Marx'ta şöyle ifade edilmektedir:

> Bu küçük topluluklar, tamamen kendini-destekler olmakta ve yeniden-üretim ile artık-üretimin şartlarını kapsamaktadırlar.
>
> Artık-ürünün bir kısmı kişide cisimlenen üstün topluluğa aittir. Bu, artık-emek, haraç vs ya da birliği yücelten müşterek çalışma şeklinde ortaya çıkar.[21]

Fakat, Asya üretim tarzında, üstün otorite, yani devlet tarafından gasp edilen artık-ürünün ancak bir kısmı kamu hizmetlerine tahsis edilir.

> Herhangi bir toplumsal üretim şeklinin mevcut olduğunu kabul edelim (ilkel Hint topluluğu, Peru'da fevkalade gelişmiş olan komünizm). Burada emeğin bir kısmının yarattığı ürün, üreticiler ve aileleri tarafından doğrudan doğruya tüketilir (üretken tüketimin dışında kalan kısım). Emeğin artık-emek halindeki diğer kısmı, *bu artık-ürünün nasıl dağıtıldığına ve toplumsal ihtiyaçları temsil eden fonksiyonun kimin olduğuna bakılmadan*, genel toplumsal ihtiyaçlara tahsis edilir.[22]

Kanımızca *Kapital*'den alınan yukarıdaki parça oldukça önemlidir. Çünkü, marksgil yazında ilk defa bir toplumsal refah fonksiyonundan söz edilmektedir. Marx'a göre, bu refah fonksiyonu şu şekilde açıklanabilir: Devlet, köy topluluklarında yaratılan artık-ürünü kendisine geçirmektedir. Bu olayın meşruluğu ise ancak devletin üzerine aldığı kamu işlerini başarması ile mümkündür. Fakat, devlet karar almada serbest olduğundan artık-ürünün bir kısmını

kamu yatırımlarına tahsis ederken, diğer bir kısmını kendi tüketimi için alıkoyacaktır. Nitekim, "devlet... tüketilen zenginliği ve lüksü"[23] temsil eder.

Köy toplulukları tarafından yaratılan artık-ürün devlete nasıl geçer? Marx, değişik yerlerde vergi, haraç ve toplu çalışma (angarya) gibi vasıtalardan bahsetmektedir. Bu konuyu biraz daha yakından inceleyelim:

Engels'in Marx'a yazdığı 6 Haziran 1853 tarihli mektubunda[24] belirttiği bir husus, Marx'ın 10 Haziran 1853'te "The British Rule in India" adlı makalesinde aynen yer alıyor. "Genel olarak Asya'da hükümetin üç bölümü *(département)* vardır: İç talan yani maliye, dış talan yani harp ve nihayet, kamu işleri."[25] Öyle ise devletin artık-ürünü gasp ediş yolları aslında iki türlüdür: İç ve dış talan. İç talan, yağma şeklinde ganimet olacağı gibi, aslen vergi şeklindedir.

> Asya'da olduğu gibi, üreticilerin özel toprak sahipleri ile karşı karşıya gelmedikleri ... toprak sahibi ve hükümdar olan devlete tabi oldukları vakit, rant vergi ile aynıdır ya da başka bir deyişle, toprak rantı şeklinden farklı bir vergi yoktur.[26]

Asya üretim tarzında vergi şeklinde devlete aktarılan rantlar çoklukla aynen[27] tahsil edilir. İç talan ve vergi, Asyal devletin harplerle sağlanan dış talan ganimetleriyle birlikte, tek gelir kaynağıdır.

Burada önemli bir noktaya değinmeden geçemeyeceğiz. Asya devletinin tamamen talan ekonomisine bağlı olduğu zannedilmemelidir.

> Genel görüşe göre, bazı dönemlerde sadece talan ile yaşanmıştır. Fakat talanla yaşamak için, talan edilecek şeyin, yani üretimin yapılması gereklidir. Ve talan usulü, üretim tarzı ile belirlenir.[28]

Şimdi, Asya üretim "genel model"i için çok önemli olan bir konuya geliyoruz. Bu, Asya toplumlarındaki üretim şekillerinin araştırılmasıdır. Konunun önemi, özellikle, sistemin içsel dinamiği bakımındandır.

Hemen söyleyelim ki, Marx *Pre-Capitalist* içinde bu konuyu derinliğine incelememiştir. Bununla birlikte sanıyoruz ki, *Kapital*'den bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Örneğin:

> Eski Hint topluluğunda olsun, Peru İnka devletinde olsun, ilkel topluluk müşterek mülkiyet esasına dayandığından (toplumu teşkil eden bireylerin) karşılıklı bağımsızlık durumu ortaya çıkamaz.[29]

Bu parçanın ifade ettiği anlam açıktır. Eğer toplumda müşterek mülkiyet varsa, üretici birey özel ve bağımsız olarak ürettiği maldan, kişisel tüketiminin üstünde kalan kısmı, *yabancılaşabilir nesne* olarak kabul edemez. Birey üretimi sadece kullanma-değeri yaratmak için yapar. Üretilen nesnelerin mübadelesi ve dolayısıyla meta üretimi söz konusu değildir. Bu bakımından birey toplumun diğer bireylerinden ayrılmamıştır. Birey ancak toplumla birlikte oluşur. Özel ve bağımsız birey ortaya çıkamaz.

Bununla birlikte, Marx, bu toplumlarda meta-para-meta şeklindeki basit dolaşımın var olabileceğini söylemektedir. Nitekim, "meta üretiminin ilk aşamalarında, fazla *kullanma-değeri* paraya dönüşür."[30]

Öyle ise, Asya üretim tarzında temel üretim şekli kullanma-değerli mal üretimidir. Bununla birlikte, arızi olarak mal piyasaya arz edilebilir. Fakat, ekonomi içinde bu ikinci şeklin yeri önemli değildir. "Eski Asya ... üretim tarzlarında ürünün meta ve insanın meta üreticisi haline gelmesinin ikincil bir önemi vardır."[31]

Anlaşılacağı üzere, asli ve hâkim üretim şekli olan kullanma-değeri, kısmen basit mübadele şekli ile bütünleşebilir. Ama ne var ki,

> ...mübadele, üretim kesimlerinde farklılaşmayı yaratmaz, fakat halihazırda farklı olanları bir araya getirir. Böylece bu, geniş bir toplumda ortak üretimin bağımsız dalları olur.[32]

Asya üretim tarzında kullanma-değeri hâkim bir üretim şeklidir, dedik. Böyle olmakla beraber, üreticilerin fazla kullanma-değerlerini paraya çevirmesi olayı ve devleti temsil eden sınıfın lüks tüke-

tim harcamaları, toplumda mübadele-değeri için meta üretimini de uyandırmıştır. Bunun sonucunda, ekonomide ticaret ve tefecilik ile birlikte, kendini-destekler köy ekonomilerinin dışında kalan faaliyet dalları ortaya çıkmıştır. Fakat, öyle gözükmektedir ki, ekonomide ticaretin gelişmesi hiçbir zaman hâkim üretim şeklini değiştiremez. Çünkü, ticaret ancak "farklılaşmış olanı" bir araya getirir. Yoksa ne ekonomide meta üretiminin yayılmasına, ne de kendini-destekler köy ekonomilerinin çözülmesine sebep olur.

Asya üretim tarzında ticaretin gelişmesi, vargısal olarak "sanayi"nin meydana çıkmasına yol açar. Bu sanayi, küçük sanatlar ya da el sanayii halindedir ve esnaf toplulukları, kastlar ve loncalar şeklinde örgütlenmiştir. Bununla birlikte, küçük sanatların meydana gelişi ile genişlik kazanan mübadele ve ticaretin, yeni üretim dallarının kurulmasına ve kurulmuş olanlar da varolan sanayinin gelişmesine sebep olamaz. Ticaret ve mübadele ancak, verilmiş talebe göre, yerleşmiş olan sanayi dallarını bir araya getirir. "Toplumun kapitalizm-öncesi aşamasında ticaret sanayii gütmektedir."[33] Ticaret, talebe göre ayarlanmış sanayi dallarında üretim faaliyetlerini kamçılar. Üretim sürecinin ticareti gütmesi söz konusu olamaz.

Bu konuda, Asya üretim tarzında kent ve kır işbölümünden bahsetmek yerinde olur. Fakat Marx'ın işaret ettiği gibi aslında, "Asya'nın tarihi bir bakıma kasaba ve kırın farklılaşmamış birliğidir. Büyük şehir ... sultanın sahasıdır ve gerçek iktisadi bünyeye yamanmıştır".[34] Asya üretim tarzında sultanın sahası olan bazı büyük şehirlerin ve köyün (kır) farklılaşmasının esasını, herhalde, ticarette aramak gerekir. Nitekim,

> Gerçek anlamı ile şehirler, mevkilerinin özellikle dış ticarete elverişli olduğu ya da devlet başkanı ve eyalet valilerinin gelirlerini (artık-ürün) emek ile mübadele ettikleri ... köylerin yanı başında ortaya çıkar.[35]

Asya üretim tarzında yaratılan artık-ürünün devleti temsil eden hâkim sınıf eline geçişi ticaretin, ticaret de sanayinin temerküz ettiği şehirlerin gelişmesine sebep olur. Bununla birlikte, ticaretin verilmiş bir talebin işlevi olduğu düşünülürse, ticaretin sanayii kam-

çılayıp, geliştiremeyeceği anlaşılır. Bundan dolayı, Asya üretim tarzı (galiba) temelinde "ikili ekonomi" özelliği gösterir. Bir yandan kendini-destekler köy topluluklarının hâkim olduğu kır kesimi, öte yandan, devleti temsil edenlerin talepleri ile beslenen ticaret ve dolayısıyla kalıplaşmış bir kent kesimi. Sanıyoruz ki bu özellik bütün Asya üretim şekilleri için geçerli olmalıdır.

Ticaret konusunu bitirmeden önce Marx'ın Asya ülkelerinde yaygın olan gömüleme hakkındaki düşüncelerini zikredelim. Marx'a göre bu ülkelerde,

> ...fazla kullanma-değeri paraya çevrilir. Böylece altın ve gümüş gösteriş ve zenginliğin toplumsal bir ifadesi olur. Gömülemenin ilkel şekli, geleneksel üretim tarzının sabit ve sınırlı ev ihtiyaçlarını karşıladığı topluluklarda, sürüp gider.[36]

Asya toplumlarında gözüken aşırı gömüleme hastalığı aslında, Asya halklarının psikolojik tutumu ile ilgili değildir. Ekonomide ihtiyaçlar belli ve sınırlı ise, yani ekonomi kendini-destekler bir evrede ise eldeki altın ve gümüş meta satın almak için kullanılmadığından, dolaşıma katılmaz. Para dolaşımının gelişmesi; gömülemenin çözülmesi için, ekonominin tümünün kendini-destekler evreden kurtulması ve piyasa ekonomisi evresine girmesi gerekir.

Anahatlarıyla belirtilmeye çalışılan Asya ekonomileri neden durağan hal içindedir?

Daha 1853'te Engels'in Marx'a yazdığı mektupta, Asya ülkelerinin iktisadi durağanlık sebepleri şöyle açıklanmakta idi:

> Siyasi alandaki bütün maksatsız hareketlere rağmen Asya'nın bu kısmında duraklama birbirine bağlı iki durum ile açıklanabilir: 1) Kamu işleri merkezi hükümetin görevidir; 2) Bütün koca imparatorluk içinde birkaç büyük şehri hesaba katmazsak, tamamen aynı örgüte sahip ve kendi başlarına birer dünya kurmuş köyler vardır.[37]

Engels'e göre, devletin kamu işlerini üzerine alması (neden?) ve kendini-destekler köy ekonomilerinin varlığı Asya toplumlarını

duraklamaya götürmektedir. Engels'in ileri sürdüğü sebep herhalde kısaca şudur: Köy birimlerinin kendini-destekler karakteri köy ekonomisinin durağan halde kalmasına yol açtığı gibi, yaratılan artık-ürünün devlet ricalinin tüketimlerine tahsis edilmesi, ekonominin gelişmesini önlemektedir. Ve hatta, Engels'e göre, sebebi pek belli olmamakla beraber, bu durağan hal "Asya ceberrutluğu için en sağlam temelleri"[38] vermektedir. Herhalde, devleti temsil eden ceberrutun sınırsız tüketim harcamaları nakdi birikimini engellediğinden duraklama kaçınılmaz olmaktadır.

Durağanlık hakkında Marx'ın fikirleri değişik değildir:

> Kendilerini sürekli olarak aynı şekilde yeniden-üreten bu toplulukların üretim örgütlerinin basitliği, tesadüfen yıkıldıkları vakit tekrar su üstüne çıkışları, Asya topluluklarının esrarının anahtarıdır. Asya devletlerinin devamlı yıkılış ve kuruluşları, hanedan değiştirmeleri (söylenilenlerle) tezat halinde gözükebilir. Bu toplumların iktisadi yapısı, siyasi havadaki fırtına bulutları ile sarsılmamaktadır.[39]

Bu konuyu *Pre-Capitalist* içindeki tanınmış cümle ile tamamlıyoruz:

> Kendi yapısından dolayı Asya şekli hayat daha dayanıklı ve daha uzun ömürlüdür. Birey topluluktan bağımsız değildir. (Toplum) kendini-destekler. Tarım ile el sanayii arasında birlik vardır.[40]

Asya üretim tarzının bu durağan hali özellikle Hindistan ve Çin[41] toplumları için söz konusudur.

> (Hindistan'da) köy topluluğunun iktisadi temelleri (...) bozulmuş olsa bile, en kötü tarafları, yani toplumun tekbiçim ve birbirinden ayrılmış hücreler halinde çözülüşü, onların yaşarlığını devam ettirir.[42]

Asya üretim tarzının dayanıklığı ve yaşarlığı onun iç bünyesinden doğmaktadır. Mamafih, Marx'a göre, bu durağan hal sonsuza dek sürüp gitmez. Çünkü sistem; i) kendi içsel dinamiği ve ii) dışsal dinamiği ile evrilmekte ve dolayısıyla değişmektedir.

Yukarıda, Asya üretim tarzında ticaret ve tefeciliğin ortaya çıkabileceğine işaret etmiştik. Şimdi, bu konu ile ilgili diğer metinlerin yardımıyla sistemin içsel dinamiğini kurmaya çalışalım.

Marx'a göre ticaret, "eski ilişkileri bozar ... ve bozucu etkisi üretici topluluğun durumuna *(capacity)* göre değişir".[43] Bu cümleden anlaşılacağı gibi, ticaret Asya üretim tarzının salt halini bozan bir etken olabilir. Fakat, bu etkenin toplumsal bünye üzerindeki değiştirici etkisi önceden kestirilemez. Çünkü:

> Ticaretin, eski üretim tarzını ne dereceye kadar çözücü olduğu, onun iç bünyesine ve sağlamlığına bağlıdır. Bu çözülüş sürecinin onu nereye götüreceği, hangi tarzın eskisinin yerini alacağı, eski üretim tarzının özelliğine bağlıdır.[44]

Eğer, Asya üretim tarzı, bünyesinin gereği olarak; kendini-destekler karakterinden ve devletin kamu işlerini yapmasından ötürü, sağlam ve dayanıklı ise, ticaretin kendi başına bu bünyeyi bozma olasılığı oldukça zayıftır. Her şey sistemin bünyesine bağlıdır. Bu bünyenin uygun ya da uygun olmayışı ticaretin, bir etken olarak, etkileme derecesini belirler. Doğallıkla, ticaret Asya üretim tarzını meydana getiren kurucu öğelerden birini, yani mülkiyet ilişkilerini değiştirdiği sürece, etkili olabilir.

Ticaret için söylenenler tefecilik hakkında da söylenebilir. "Bütün kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında tefecilik (mevcut) mülkiyet şekillerini yıkıp çözdüğü sürece devrimci etkisini gösterir."[45]

Özet olarak: Asya üretim tarzının içsel dinamiğine göre ticaret ve tefecilik faaliyetleri kendi başlarına kaldıkları sürece sistemi değiştirecek etkinlikte değildir. Bununla, ticaret ve tefeciliğin mülkiyet ilişkilerini değiştirebilen dolaylı etkileri, örtük olarak red mi edilmiş oluyor? Bu belli değildir. Fakat Marx herhalde, Asya üretim tarzının asli öğesi olan devlet mülkiyetinin değişebileceğini kabul etmektedir.

> Asya ve hele Hint müşterek mülkiyetinin incelenmesi, bu doğal mülkiyet şeklinin nasıl olup da parçalanarak çeşitli şekiller yarattığını gösterir.[46]

Asya üretim tarzının içsel dinamiği hakkında öne sürülen fikirler bu kadar. Şimdi de Marx'ın asıl üzerinde durduğu dışsal dinamiğe geçelim. Önce, genel olarak, kapitalizmin Asya üretim tarzı üzerindeki darbesi incelenecektir.

> Kapitalist üretim önceleri üretim tarzını etkilemeden ürünün satışı ile ilgilenir. Örneğin, kapitalist dünya ticaretinin ilk dönemlerinde, Çin, Hint ve Arap ülkelerinde olduğu gibi. Fakat, sonraları kapitalist üretim kökleştikçe, ister üreticilerin kendi çalışmalarına, ister fazla ürünün meta olarak satışına dayansın, (kapitalizm) her türlü meta üretimini değiştirir. Kapitalist üretim, meta üretimini genel yapar, sonra da tedricen bütün meta üretimini kapitalist meta üretimine dönüştürür.[47]

Yukarıdaki metnin kuramsal çatısı önemlidir. Asya üretim tarzının içsel dinamiği hakkında fazla bir şey söylemeyen Marx, dışsal dinamik konusunda oldukça ayrıntılı bir tahlil yapmaktadır. Özellikle kapitalist sistemin darbesi altında Asya ekonomilerinin nasıl değişeceği araştırılmıştır. Marx'a göre bu ekonomiler, kapitalist meta üretiminin darbesi altında önce meta üretimli bir ekonomi, sonra kapitalist meta üretimli bir ekonomi halini almaya mahkûmdurlar. Örneğin Hindistan için:

> İngiltere Hindistan'da iki işi birden başardı: Birisi yıkıcı, öteki yapıcı; eski Asya toplumunun tahribi ve Asya'da Batı toplumunun maddi temellerinin atılışı.[48]

Bu bozuluş süreci şöyle özetlenebilir:

> Bu küçük tek biçim toplumsal örgüt şekli, büyük ölçüde çözülmüş(tür) ve çözülmektedir. Sebebi ne İngiliz vergi sistemindeki şiddet, ne de İngiliz askeridir. Bunun sebebi, İngiliz buharı ve serbest mübadeledir. (Hindistan'da) aile toplulukları kendilerine has yerli sanayii (el tezgâhları) ile tarım (çift sürme) arasındaki birliğe dayanmaktaydılar. Bu onlara kendilerine-yeter bir özellik vermekteydi. İngiliz müdahalesi küçük yarı-barbar, uygar-olmayan toplulukları çözüp iktisadi temellerini yıktı ve doğrusunu söylemek gerekirse, Asya'da ilk defa işitilen toplumsal devrime neden oldu.[49]

Öyle gözükmektedir ki, Hindistan üzerinde İngiliz kapitalist sisteminin etkileri bir zorlamanın sonucu değildir. İngiliz üretim güçlerinin Hindistan'a aktarılması ve kapitalist mübadele şekillerinin benimsenmesi kendini-destekler köy ekonomilerinin üretim güçleri ile üretim ilişkilerini, yani Asyal denilen bu üretim tarzını bozmaya yetmiştir.

> İngilizler, Hindistan'da hükümdar ve toprak sahibi olarak küçük toplulukları yıkmak için siyasi ve iktisadi güçlerini kullanmakta gecikmediler. İngiliz ticareti bu topluluklar üzerinde devrimci bir etki yaptı ve mallarının ucuz fiyatı (Hintlilerin) eğirme ve dokuma sanayilerini –ki bunlar tarım ve sanayi üretiminin birleştirdiği etkenler idi– paramparça etti.[50]

Böylece, Marx'ın tahliline göre, kapitalizmin darbesi altında (dışsal dinamik) Asya üretim tarzının bozulduğu ve yavaş yavaş ortadan kalkmaya mahkûm olduğu anlaşılmaktadır. Bozulma süreci içinde topraklar üzerindeki devlet mülkiyeti yerini özel mülkiyete bırakmaktadır. Asya toplumlarında öncelikle bu yöndeki bir gelişmeyi inceleyen Marx, diğer almaşığı, yani bu toplumların kolektif mülkiyete doğru evrimini de ihmal etmiş değildir. Vera Zassoulitch'e yazdığı ünlü mektupta şöyle der:

> Her durumda, tarihi komünün (özel mülkiyete) doğru gelişeceği söylenebilir mi? Kendi yapıcı şekli şu almaşığı da kabul ettirebilir: Kapsadığı özel mülkiyet öğesi kolektif mülkiyet öğesine baskın çıkabileceği gibi, aksi de olabilir. Her şey içinde bulunan tarihi ortama bağlıdır. İki çözüm de *a priori* mümkündür. Ama bulunulan birinin gerçekleşmesi için gerekli tarihi ortam öbürü için gerekli şartlardan tamamen farklıdır.[51]

Özet olarak, Asya üretim tarzının içerdiği tarihsel şartlar, sistemin kapitalist üretim tarzına doğru gelişmesini kolaylaştıracağı gibi, sosyalist üretim tarzına doğru evrilmesini de sağlayabilir. Marx'a göre, her şey, içinde yaşanılan toplumsal ortama bağlıdır.

Genel hatları ile Asya üretim "model"ini bitirmiş oluyoruz. Asyal denilen bu üretim tarzının diğer kapitalizm-öncesi üretim tarz-

larından (örneğin: antik, kölelik ve klasik feodalite gibi) farklı olduğu apaçıktır. Öyle ise, özellikle, mülkiyet ilişkileri açısından Asya üretim tarzının "başka" olan yanı nedir?

Herhangi bir toplumun üretim tarzının belirlenmesinde kullanılacak ölçüt şudur:

> Toplumun değişik iktisadi şekilleri arasındaki esas fark, örneğin köle emeğine dayanan bir toplum ile ücret-emeğine dayanan bir toplum arasındaki fark, her durumda artık-emeğin üreticilerden, yani emekçilerden çekip alınış şekline bağlıdır.[52]

Doğallıkla, Asya toplumlarının üretim tarzı da aynı ölçüte göre değerlendirilmelidir. Asya üretim tarzını belirleyen temel ölçüt, ürünü yaratan emekçiler ile emekçilerin yarattığı artık-ürünü elde eden devlet arasındaki ilişkidir. Bu ilişkiler, ister istemez, toprak üzerindeki mülkiyet hakkının bir işlevidir.

Asya üretim tarzında mülkiyet ilişkilerinin gerçeği nedir?

> Birey gerçekten mülksüzdür. Mülkiyet; yani bireyin üretiminin doğal şartları ve yeniden-üretimi ile ilişkisi, bireyin inorganik doğayı değiştirerek kendisine maletmesi, kendi öznelliğini nesnelleştirmesi, belli bir topluluk aracıyla üstün birimin, bireye bir emanetidir.[53]

Bu sistemde birey mülksüzdür. Bununla birlikte, bireyin yeniden-üretimini sağlayan nesnel şartlar, yani toprak, toplumda üstün otorite olan devlet tarafından bireye emanet edilmiştir. Bundan dolayı:

> Birey, emeğin nesnel şartlarını sanki kendisininmiş; sanki bu şartlar aracılığı ile gerçekleşen öznelliğinin inorganik doğasıymış gibi telakki eder.[54]

Yukarıda zikredilen her iki metne göre, Asya üretim tarzına has mülkiyet ilişkilerini belirleyebilmek için, üretim tarzı kavramına yeniden bakmak yerinde olur. Marx ve Engels üretim tarzını şöyle tanımlıyorlar: "Üretim tarzı bireylerin belli bir faaliyet şeklidir... (Bireylerin) ne oldukları, üretimlerine, yani neyi ve nasıl ürettikle-

rine bağlı olarak ifade edilir."[55] Bu tanıma göre, üretim tarzı, bireylerin neleri ve nasıl ürettiklerine bağlı olarak sürdürdükleri iktisadi faaliyettir.

Üretim tarzının öğeleri nelerdir? İlk öğe şüphesiz, emek ve üretim araçlarının özellikleri ve bunların birleşme şekilleridir.

> Üretimin toplumsal şekli ne olursa olsun, emekçiler ve üretim araçları daima birer etkendir. Birbirlerinden ayrıldıkları vakit, bu iki etkenin her biri ancak sanal olarak vardır. Üretimin yürümesi için bunların birleştirilmesi gerekir. Bu birleşmenin gerçekleştirdiği özgül biçim toplum bünyesinin, farklı iktisadi çağlarını ayırt eder.[56]

Anlaşılacağı gibi, üretim tarzının ilk öğesi emek ve üretim aracından oluşan, üretim etkenleridir. Asya üretim tarzında bunlar, emek ve topraktır. Oysa, emek süreci içinde, üretim araçları hem emeğin aracı, hem de emeğin amacıdır. Çünkü, "sonuçları açısından bütün süreci incelersek, ürün hem emeğin amacı, hem de emeğin aracı olduğundan"[57] emek ile üretim aracını kesinlikle birbirinden ayırmaya imkân yoktur. Asya üretim tarzında emeğin aracı ve amacı topraktır. Bu bakımdan, emeğin nesnel şartları diyebileceğimiz bu öğe, Asyal mülkiyet ilişkisinde gördüğümüz özellikten dolayı emeğe aittir.

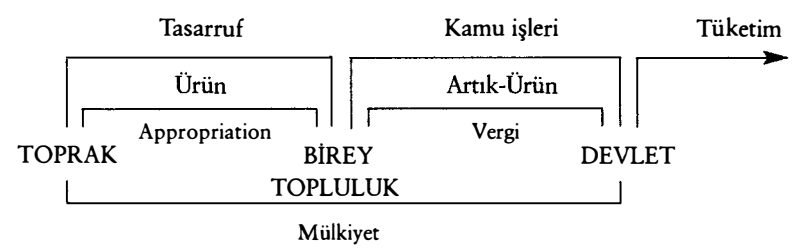
Gerçekten, Asya üretim tarzında birey toprağın mülk sahibi değildir. Fakat, toprağı tasarruf etme hakkı olduğu için emek ile toprak arasındaki birleşmede, kendisinin yeniden-üretimi süreci içinde, üretim aracı olan toprağa; yani emeğin aracı ve amacı olan toprağa, sanki kendisininmiş gibi bakar. Böyle olunca, birey üretiminin nesnel şartlarından ayrılmamıştır.

Asya üretim tarzında toprağı tasarruf eden birey, kölelik üretim tarzının kölesinden farklı olduğu gibi, feodal üretim tarzının (senyör *domaine*'i üzerinde çalışan) serfinden de farklıdır. Köle ve serf, dereceli olarak, üretimin nesnel şartlarına tasarruf edemezler. Üçüncü kişiler için köle ve serf, hem emeğin aracı hem de amacıdır; yani üretim aracının kendisidir. Asya üretim tarzında ise, birey üretim aracı değildir, emek hürdür.

Bununla birlikte, Asya toplumlarında, şu husus asla unutulmamalıdır. "Birey hiçbir zaman mülk sahibi olmayıp tasarruf eden olduğundan, topluluğun birliğini temsil edenin kölesidir."[58] Öyle ise, Asya toplumunda köle ve serften farklı olan birey, hür olmakla beraber bir çeşit "genelleşmiş köle"dir.[59] O, devlet ve toprak arasındaki ilişkilerde, ürünün edinimi (*appropriation*) hakkına sahip olduğundan dolayı hür ise de, toprağın mülkiyetine sahip olamayışından dolayı, genelleşmiş köledir.

Asya üretim tarzında bireyin toprak üzerindeki tasarruf hakkına karşılık, devletin mülkiyet hakkı mutlaktır. Bu bakımdan, bireyin artık-emeği devlete aittir. Devlet yukarıda açıklandığı şekilde elde ettiği artık-ürünü kamu işlerine tahsis etmekle görevlidir. Fakat her şey, devletin benimsediği tutuma bağlıdır. Devlette toplanan artık-ürünün bir kısmı devleti temsil edenlerin tüketimine de ayrılır. Aşağıdaki şema Asya üretim tarzının mantığını vermektedir (Şema - II).

Asya üretim tarzında toprakta özel mülkiyet ortaya çıkmadan, sadece mülkiyet ve tasarruf arasındaki sapmadan dolayı sömürme olayı meydana gelebilir. Fakat bu sömürme, yalnız mülkiyet ilişkilerine dayanan, kişinin kişiyi sömürmesi değildir. Bu üretim tarzında doğrudan üreticinin toprak üzerindeki tasarruf hakkı, sömürmenin dolaylı bir sömürme olmasına yol açar. Böyle olunca sömürme bireysel olmayıp kolektiftir. Ve işte bundan dolayıdır ki, Asya toplumlarında "genelleşmiş kölelikten" söz edilmektedir.

Şema - II

Açıkça gözüktüğü gibi, Asya üretim tarzındaki bir toplum, sınıflı bir toplumdur. "Ödenmeyen artık-emeğin üreticilerinden çekip alındığı iktisadi şekil... metbu ile tabî arasındaki ilişkileri belirler."[60] Bundan dolayı, Asya toplumlarında sınıflar devleti temsil eden metbu ile üreticileri temsil eden tabî olmak üzere ikiye ayrılır. Bu toplumsal ilişkiler üzerine,

> İktisadi topluluğun bütün yapısı ve aynı zamanda siyasi şekli oturur. Üreticiler ile üretim şartlarının sahipleri arasındaki ilişkiler... toplumsal bünyenin temelini verip, hükümdarlık ve tabiyet ilişkilerinin siyasi şekillerini ve bununla uyuşan kendine has devlet şeklini açıklar.[61]

Asya üretim tarzı hakkında genellikle söylenebilecek olanlar bu kadar. Bu genel ve soyut modeli tamamen Marx ve Engels'in yazdıklarına sadık kalarak kurmaya çalıştık. Tahlili yaparken ne çağdaş yazarların yorumlarından yararlandık, ne de kendi düşüncelerimizi kattık. Bundan dolayı, kurmaya çalıştığımız Marx'ın Asya üretim modeli, sanıyoruz ki tarafsız bir modeldir.

II
Osmanlı Toplumu

A. I. Ebusuud Efendi'nin Üsküp ve Selanik tahrir defterlerinin başına koyduğu mukaddimede açıkça belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki topraklarının tümüne, "arz-ı memleket derler. Aslı haraciyedir... Arz-ı mirî denilmekte (de) mağruftur. Reayanın mülkü değildir".[1]

Bu toprakların rakabesi Beytülmale ve (yani) devlete aittir. Osmanlı ülkesinde "sapan girip ziraat yapılan yerler mülk olmaz".

Abbasî (İslam) yahut Moğol-Türk (İslam-öncesi) geleneğine göre toprak, hükümdarın hassa mülküdür. "Mülk... sultanındır"[2] onu dilediği gibi temellük eder. Osmanlı beyleri bu hakkı, diğer uç beyleri (Karamanoğlu, Eşrefoğlu, Tekeoğlu, Menteşe, Germiyan, Saruhan, Aydınoğlu, Umur Bey, Karasi) gibi, belki Ertuğrul Bey'e Karacadağ'da verilen malikâne şeklinde, belki de Osman Gazi'ye Söğüt-Domaniç yöresinde verilen ikta' suretiyle, Anadolu Selçuklu sultanlarından almışlardır.[3] *Orhan hüllide mülkühu!*

Türk saltanat telakkisine göre hükümdarın hassa mülkü olan toprak, ölünce kendi sülâlesine irsen geçer. Fakat, hükümdarlığın ailede kime intikal edeceğine dair kesin bir kural yoktur.[4] Vâris, oğul, kardeş ya da amca olabilir. Önemli olan, devletle özdeş olan sultanın ölümü ile toprak üzerindeki hakların yine devlet ile özdeş olan yeni vârise geçeceğidir.

Osmanlı sultanları yerleşilen ve fethedilen mirî toprakların sağladığı rantı, hatta şer'î hukuk kaidelerini bile çiğneyerek[5] farklı amaçlara göre ve değişik iktisadi-hukuki şekillerde, hükümdar ailesi mensupları ile devletin dayandığı askeri ve dini zümrelerin seçkinleri arasında dağıtmışlardır.

Daha Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş sıralarında, devlet henüz bir beylik iken, mirî toprakların köy ve şehirleriyle birlikte hükümdarın oğulları, kardeşleri ve amcaları arasında "üleşildiği" olağandır. Âşıkpaşazâde ve Neşrî Tarihlerinde bu gibi olayların birçok örneği vardır: "Karacahisar Sancağı kim ona İnönü derler, oğlu Orhan Beye verdi ve Subaşılığını karındaşı Gündüz'e verdi."[6] Ya da,

> Rivayet iderler ki Orhan, İznikmid'i oğlı Süleyman Paşaya vermişti. Yinice'ye ve Göynük'e ve Mıdırını'ya havale itmişti. İznik alınacak, Bursa'yı oğlı Murat Gazi'ye verdi. Adına Beysancağı kodı... Ve Karacahisarı ammusı oğlu Gündüz'e virdi.[7]

Öyle gözükmektedir ki, Osmanlı topraklarındaki tımar gelirinin hükümdar ailesi arasında pay edilme keyfiyetini H. İnalcık doğrudan doğruya eski Oğuz-Türk ülüş kurumuna bağlamaktadır. Ona göre, "Osmanlılarda ülüş sisteminin belli başlı hususiyetleri ile yaşadığına şüphe yoktur".[8]

Kanımızca, böyle bir yargıya varabilmek için, göçebe Oğuz-Türk boylarının iktisadi sistemi ile Osmanlı Devleti'nin iktisadi sistemi arasındaki benzerliği göstermek gerekir. Aşağıdaki dipnotta belirteceğimiz gibi, ülüş kurumu ancak ilkel üretim tarzının hâkim olduğu topluluklarda ortaya çıkabilir. Oysa, F. Köprülü, Ö. L. Barkan, H. İnalcık ve M. Akdağ gibi tarihçilerin araştırmalarına göre, Osmanlı uçbeyliğinin iktisadi bünyesini göçebe topluluk düzeyine indirgemek tarihsel gerçeklerle uyuşmamaktadır. Aksi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu, örneğin, H. A. Gibbons'ın[9] yaptığı gibi ilkel göçebe ve savaşçı bir kabilenin "inanılmaz başarılarına" dayanan bir kuramı benimsemek olur. Bundan dolayı, Osmanlılarda mirî toprakların getirdiği rantın hükümdar ailesi arasında pay

edilme sorunu, daha az gelişmiş başka bir üretim tarzına ait olması gereken, ülüş ile bağdaşamaz. Osmanlı toplumunda ortaya fiilen çıkan üleşme, herhalde, yeni iktisadi şartların bir yansımasıdır ki, içeriği tamamen değişiktir. Nitekim, H. İnalcık'ın da bizzat işaret ettiği gibi, Osmanlı topraklarının ülüş ile bölüşülmesi pek de ömürlü olmamıştır.

> I. Mehmet devrinde, Osman Gazi'ye ait rivayetlerde gördüğümüz gibi, amcaların ve kardeşlerin yurtluk almaları usulü artık tamamiyle terk edilmiş bulunuyordu. Sancağa yalnız hükümdarın oğulları gönderiliyordu. Ve bu şehzadenin yanına giden lâlalar hakikatte o bölgede idareyi ellerinde tutmakta idiler. Bu lâlalar... ekseriyetle sultanın sarayından çıkmış kullardır.[10]

Öyle ise, Osmanlı iktisadi sisteminde ülüş[11] fiilen ortadan kaldırılmış, sancaklara gönderilen şehzadelerin sadece tımarlar üzerinde hakkı bırakılmış ve asıl önemli olanı, yönetim lâlalara, yani geniş anlamı ile kapıkullarına tevdi edilmiştir.

Osmanlılar kuruluş sırasında ve onu izleyen yıllarda, Anadolu Selçuklu toplumundan aldıkları ikta' sistemini devam ettirmişlerdir.[12] Türkçe deyimi ile dirlik denilen ikta'ların, özellikle askeri ikta'lar olarak kullanılışı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir kurum olan sipahi tımarının ortaya çıkışına sebep olmuştur. İlk tımarlar hakkında Âşıkpaşazâde Tarihinde geniş bilgi vardır. Örneğin, Osman Gazi "Yer Hisar'ı Hasan Alp'e verdi. Bu dahi yarar yoldaş idi... İnegöl'i Durkut Alp'e verdi... Kayın Atası Ede Balı'ya Bilecik hasılın tımar verdi."[13] Yahut Osman Gazi devrinde Trakya tımarları için: "Yakup Ece'ye ol vilayeti tımar verdiler... Gazi Fazıl'a bile verdiler."[14]

Öyle gözükmektedir ki, Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemlerinde Osmanlı beyleri fethedilen toprakları kendi silah arkadaşları ve yoldaşları ve akrabaları, ki bunlardan biri ahî şeyhi olan Ede Balı gibi ulemadan biridir, arasında tımar üleştirmekte idiler. Fakat, daha sonraları, Osmanlı Beyliği büyüyüp sultanlık halini almaya başlayınca tımarın başka amaçlarla da kullanıldığına tanık oluyoruz. Örneğin, Murat Hüdavendigâr, Hamitoğlu'ndan Akse-

ki-Isparta yöresini satın aldığı vakit, "mevahisin dahi kendi beratiyle tımar verdi".[15] Yani, I. Murat satın alınan yerlerdeki eski tımar sahiplerinin haklarını kaldırmadan, bunları yenilemekle yetinmiş idi. Bu usul, Yıldırım Beyazıt'ın Aydınoğlu ve Menteşe beyliklerinin zaptı sırasında da uygulanmış, tımarlı tımarında kalmak üzere bunların beratları yenilenmiş idi. Karaman beyliğinin zaptından sonra yine örneğin, Turgutlardan Yapalı kabilesi başkanı Yapa Bey'e verilen tımarlar da bu kabil tımarlardandır.[16]

Tımarın başka bir amaçla dağıtıldığını (ya da kaldırıldığını) Çelebiler devrinde görüyoruz. Bunlar, Çelebi Mehmet'in Sivas'ta etrafına topladığı asker ve ulemaya vaat ettiği yarım tımarlardır ki malikâne-divanî adı altında alınır.[17] Bilindiği gibi Musa Çelebi Edirne'de Osmanlı tahtına oturmuş iken, Şeyh Bedreddin onun kadı askeri idi. Mehmet Çelebi, bir yandan, taht uğruna Musa Çelebi ile mücadele ederken, daha sonraları, *Varidat* yazarına karşı ideolojik mücadele yapmak zorunda kalmıştır. Bu ikili mücadeleyi kazanmak için etrafındakilere Trakya'da yarım tımarlar vaat etmiş ve sonunda mücadeleyi kazanarak Osmanlı tahtına oturmuştur. Böylece, özellikle Rumeli'de malikâne-divanî sistemi oldukça yayılmış. Karaburun'da ise Şeyh Bedreddin taraftarlarına ait tımarlar sahiplerinin elinden alınmıştır.

İlk yaklaşım olarak, yukarıda sayılan üç ayrı hale dayanarak, Osmanlı topraklarının neden ve kimlere tımar verildiğini özetleyebiliriz: i) Tımarlar sultanın beratı ile devleti idare eden kimselere verilmiştir; ii) Tımarlar fethedilen topraklardaki eski tımar sahiplerine onları da devlete katmak için verilmiştir; iii) Tımarlar taht kavgalarında şehzadeleri tutan devlet ricalini ödüllendirmek için verilmiştir.

Osmanlı toplumunda yaygın olan sipahi tımarlarının karmaşık bir şekli yapısı vardır.[18] Tımarlar büyüklüklerine göre has, zeamet ve tımar olarak üçe ayrıldığı gibi, her biri kılıç ve terakki gibi iki ayrı kısımdan oluşabilir. Tımarlar ayrıca, veriliş şekillerine göre teskereli ya da teskeresiz olabilir. Bundan başka, yurtluk ve ocaklık adları altında, yerel bir askeri ihtiyacı karşılamak üzere verilmiş tımarlar da vardır. Bütün bu şekli ayrıntılara rağmen, her tı-

marda müşterek olan taraf –ki padişah hasları bunun dışında kalır– tımar sahibinin, reayadan toprak rantı mukabili topladığı vergilere karşılık, devlete hiçbir şey ödemeden askeri bir hizmeti ifa etmeye mecbur oluşudur. Tımar sahibi, kendi tımar bölgesine göre ayrıntılı bir şekilde saptanan bir miktar cebeli askeri seferde sultanın emrine vermekle yükümlüdür. Sipahi tımarından toplanan bu asker, seferde asıl Osmanlı ordusunu temsil etmekteydi. Örneğin, II. Murat zamanında Anadolu'yu ziyaret eden B. de la Broquière'ye göre[19] Anadolu beylerbeyinin emri altında, sipahi tımarına mensup yirmi bin asker vardı.

Sipahi tımarları irilik bakımından büyük farklar gösterirse de nitelikleri aynıdır. Tımar sahibi vergi toplar, karşılığında devlete asker verir. Bundan dolayı, "sipahi... gibi imparatorluk *memurları* ile köylü arasında, toprak işçiliğinin organizasyonu bakımından iktisadi bir tabiyet mevzubahis değildir."[20] Bu husus, malikâne-divanî sisteminde de mevcuttur. Toprağı iki baştan tasarruf, yarım tımarın niteliğini değiştirmez. Mülk sahipleri,

> Mülkiyeti kendilerine ait bulunan bu toprakların hukuki tasarrufiyesine sahip bulunmadıkları gibi, bu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralamak hususunda da serbest gözükmemektedirler.[21]

O halde, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan tımar sistemi, dirlik sahibinin toprağın mülk sahibi gibi görülmesine uygun değildir. Bu durum malikâne-divanî sistemi için de aynıdır. Tımar sahibi mülk sahibi olmadığı gibi, toprakları tasarruf etme hakkına da sahip değildir. Kendilerine ait olan hassa çiftliklerinin kuruluş yıllarında oldukça geniş olduğu sanılıyorsa da, Fatih Sultan Mehmet dönemine doğru, bu hassa çiftliklerinin gittikçe küçüldüğü bir gerçektir.

Osmanlı toplumunda toprakların rakabesi kesinlikle devlete aittir. Tımar sahibi ancak devletin bir memuru, bir temsilcisidir. Devlet adına topraktan yaratılan rant üzerinden vergi toplar ve devlet adına asker cemeder. Tımar sahibi verilmiş bir bölgede devlet otoritesinin yerine kaim olan bir asker-memurdur.

Tımar sahibinin toprak üzerinde hiçbir hakka sahip olmadığı tımarların veraseti hususunda da açıktır. Genel kural olarak, tımar hakkı babadan oğula intikal etmez.

> Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri dirlikler, genellikle ırsi değildir. Babalarının ölümünden sonra tımar sahibinin bir veya iki oğlu, daha az önemli bir dirliğe talip olabilirler ve sultana hizmet etmek kaydiyle arazilerini genişletmek imkânına sahip olabilirler. Türlü sebeplerden ötürü dirlik sahiplerinin değiştirilmeleri vuku bulmuştur ki, işin sonunda, dirlik sahipleri ne arazileri üzerinde yerleşebilmek, ne de mevzii bir hanedanlık kurabilmek için vakit bulmuşlardır.[22]

Şu halde, Osmanlı toplumunda; i) Tımar sahibi ne toprağın mülkiyetine, ne de tasarruf hakkına sahiptir; ii) Tımar verasetle geçmez. Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde mutlak bir hakka sahip olan sultan, tımar verip almakta tamamen serbesttir.

Hatta, tımar sahiplerinin mali özerkliklerinin olduğu bile söylenemez.

> İdari ve inzibati bakımlardan daha büyük selâhiyetleri icabettiren vergileri toplamak için sipahi tımarına Sancak Beyinin yahut Padişahın adamları müdahale etmektedirler. Bu suretle sipahi tımarlarından büyük bir kısmı mali bakımdan müstakil ve harice karşı tamamen kapalı bir bütün, bir muafiyet sahası olarak sahiplerine ait bulunmaktan çok uzaktır.[23]

Böyle olunca, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayet yaygın olan tımar kurumuna bakıp, doğru dürüst araştırılmadan, Osmanlı sipahi tımarlarını Avrupa Ortaçağ senyörlerine benzetip, bundan esinlenerek Osmanlı iktisadi sistemine klasik feodalite damgası vurmak hatalıdır.[24] Yalınkat görüşlere sahip olan bazı Avrupalı yazarların aksine, bu gerçeği sezen hemen hemen bütün çağdaş Türk tarihçileri Türk toplumu için feodal üretim tarzını hiçbir zaman bir hipotez olarak kabul etmemişlerdir.[25] Bu husus Ö. L. Barkan'da açıktır.

> Osmanlı İmparatorluğu'nda sahib-i arz ve sahib-i raiyet sıfatıyla köylünün karşısına çıkan kimselerin tam manasıyla ne arzın, ne de raiyetin sahibi olma-

> dıkları, son derece teşkilatlı ve merkeziyetçi bir devletin memuru sıfatıyla haiz bulundukları muhakkaktır. İmparatorluğun her taraftan temin ettiği idare adamı ve asker tipi olan tımarlı sipahi ne bir derebeyi, ne de yerli toprak asaletini temsil eden bir toprak zengini değildir.[26]

Aynı şekilde, H. İnalcık bu konuya ilişkin çalışmalarında, XVII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi sisteminin adını koymadan, zımnen başka bir sistem olarak nitelendirmektedir.[27] Zaten, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi:

> Bütün tımarlar doğrudan doğruya sultan tarafından verildiğinden, bu beylerin özel orduları ile feodal senyörler haline gelmeleri önlenir. Diğer taraftan, sultan büyük bir kul grubuna malik olduğundan beylerin gücünü daima tahkik edebilir.[28]

Osmanlı toplumunda mülkiyet ilişkileri açısından sipahinin yerini saptadıktan sonra, şimdi ulemanın durumunu belirtmeye çalışalım.

Âşıkpaşazâde Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda, "Devlet"i ayakta tutan dört örgütten bahsediyor: "Biri Gaziyân-ı Rum, biri Ahîyân-ı Rum. Ve biri Abdâlân-ı Rum. Ve biri Bacıyân-ı Rum."[29]

Bunlardan Gaziyân-ı Rum ya da kısaca Gaziler denilen örgütün Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda oynadığı rol bilinmektedir. Hatta P. Wittek kendi "kuruluş kuramını"[30] bu örgüte bağlamış ve uçlarda örgütlenmiş gazilerin gaza ve talan faaliyetlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu için yeterli bir şart olarak göstermiştir.

Gazilik, fütüvvet[31] dolayısıyla Ahîyân-ı Rum, yani ahiliğe de bağlanmaktadır ki, bu sonuncusu muhakkak değilse bile, esnaf örgütlerine mensup olanların kaçınılmaz bir sıfatıdır. Bundan dolayı, gazilik ile ahiliği iç içe geçmiş, askeri-mistik bir örgüt olarak kabul edebiliriz. Ayrıca, ahiliğin esnaf örgütlerince benimsenmiş oluşu buna bir de şehirli niteliği vermektedir. Fakat bunların köylerde alpler ile temas kurdukları da muhakkaktır.[32]

Abdâlân-ı Rum ise, her iki örgütten kırsal bünyesinden dolayı ayrılır. Örgüt daha ziyade göçebe Türkmen kabileler arasında

hétérodox tarikatları temsil etmekte olup,[33] yerine göre babalar, Horasan erenleri, abdallar, torlaklar ve ışıklar gibi çeşitli adlarla anılmaktadırlar. Kuruluş sırasında göçebe Türkmen kabilelerinin beyliğe asker temin eden devamlı bir kaynak olduğu göz önüne getirilirse, türlü adlar altındaki bu dervişlerin, tarikat mensubu sıfatları yanında bir de askeri sıfatları olduğu anlaşılır. Zaten, "tahta kılıçlı" dervişler imgesi oldukça anlamlıdır.

Bacıyân-ı Rum hakkında ise hemen hemen hiçbir bilgimiz yok. Sadece, bunların diğer uç örgütleri ile aynı paralelde olan kadın örgütleri olduğunu tahmin edebiliriz.

Öyle anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş devrinde gerek şehirlerdeki (ahiler), gerek kırlardaki (babailer) şeyh ve dervişlerin büyük rolleri olmuştur. F. Köprülü'nün iddialarına dayanarak yapılan bu tasnif, Âşıkpaşazâde tarafından da doğrulanıyor. Fakat, onda bu tasnif, "ulema" ve "fukara" şeklindedir.[34] Ulemadan Dursun Fakih, Davut-i Kayseri, Tacettin-i Kürdî, fukaradan ise Baba İlyas, Koçum Seydi, Ede Balı (?), Geyikli Baba, Ahî Evren gibi...

Soru: Osmanlı toplumunun kuruluş yıllarında şeyh ve derviş taifesinin, mülkiyet ilişkileri açısından durumları nedir?

Kuruluş yıllarında Osmanlı beylerinin bu şeyh ve derviş taifesine (ahî ya da babaî), gördükleri hizmetlere karşılık olmak üzere, toprak rantı devrettiklerini, toprak bağışladıklarını biliyoruz. Giderk İlyas müridî Geyikli Baba hakkında:

> Sonra Orhan dahi o dervişün mekânına varub eytdi. Bu İnegöl'ün yöresi dede senün olsun, didi. Derviş eytdi: Ey Han bu mülkı ve malı Hüda ehline verür. Biz bunların ehli değilüz; mülkı Hüda sizün gibü padişahlara virür didi. Orhan Gazi ibram idüp eytdi: Derviş sözimi kabul eyle didi. Derviş eytdi: Padişahım senin sözün sınmasın, şol karşıda turan tepecükten beri yirceğüz dervişlerin havlısı olsun, didi. Orhan Gazi kabul edüp, dervişün yine duasını alıp gitti.[35]

Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür. Bilinen Osman Gazi ve Orhan Gazi zamanlarında ve daha sonraları, şeyh ve der-

vişlere sürgit toprak dağıtıldığıdır. Ayrıca, bu şeyh ve derviş taifesinin bir hayli zengin olduğu da söylenmektedir. Örneğin, Ede Balı'nın "dünyesi ve nimeti, davarı çoğ"[36] idi.

Osmanlı toplumunda şeyh ve dervişlerin mülkiyet ilişkileri hakkında asıl kaynağımız, Ö. L. Barkan'ın yapmış olduğu önemli araştırmadır.[37] Osmanlı Devleti'nin *Arazi Tahrir Defteri*'ndeki kayıtların incelenmesinden çıkan sonuçlara göre, Osmanlı sultanları yaptıkları hizmetlere karşılık şeyh ve dervişleri daima ödüllendirmişlerdir. Bu ödüllendirme "birtakım arazinin mülkiyet veya sade toprağın temin ettiği menafinin"[38] yani toprak rantının kurulan zaviyelere terki şeklinde olmuştur. Mirî arazinin, toprak, zaviye ve köy olarak tarikat şeyhlerine geçirilişi çoklukla ikta-istiğlâl yoluyla yapılmakta ve karşımıza, bazen hayri, bazen de aile vakıfları olarak çıkmaktadır. Bu vakıfların bazen öşürü alınmakta, fakat bazen öşürü bile zaviyeye terk edilmektedir.

Ö. L. Barkan'ın araştırmasında bu çeşit zaviye-vakıfların sayısı oldukça kabarıktır. İşin asıl ilginç yanı, araştırmada zikredilen, Aydın dolaylarında Umur Paşa ve Bursa'da Şeyh Akbıyık'a ait, tarımla uğraşan zaviye-çiftliklerdeki ortakçı kulların varlığıdır. Öyle gözükmektedir ki hele evlatlık vakıf niteliğini kazandıkları takdirde, şeyh ve dervişlere ikta' edilen topraklar (Gelibolu'da Ahî Musa, Malkara'da Yeğen Reis gibi), mevattan olsalar bile, bunlar mirî toprak sisteminden bir hayli sapmalar meydana getirmektedir. Bununla birlikte, şeyh ve derviş zümresine temlik edilen toprakların genişliği, Osmanlı toplumunda mirî toprak esasına dayanan *hâkim mülkiyet ilişkilerini* değiştirecek çapta değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında, genellikle vakıf yoluyla mülk sahibi olmaya başlayan şeyh ve dervişlerin I. Beyazıt devrinden itibaren şehirlerde ulema zümresi olarak anılmaya başladıklarını görüyoruz. Ulema zümresinin devlet içindeki fevkalade iktidarı, Yıldırım Beyazıt'ın kızını Emir Buharî'ye vermesi ile anlaşılır. Ayrıca, mutasavvıflardan Molla Fenarî'nin devlet kademeleri arasındaki önemli yeri de unutulmamalıdır.

Mülkiyet ilişkileri açısından, ulema seçkinlerinin durumu şeyh ve dervişlerinkinden nitelik itibariyle farklı değildir. Fakat, top-

lumdaki nüfuzları onlara, devletin himayesi altında, geniş bir iktisadi güç kazanmalarını sağlamıştır. Hatta,

> ... bu ulema Osmanlı hükümdarlarının yanına geldikleri zaman dünyayı her türlü düzenbazlıklar ile doldurdular. Evvelleri hesap ve arazi defterleri bilinmiyordu. Bunlar gelince hesap ve arazi defterleri yaptılar. Para yığmak ve hazine vücuda getirmek adaletinin başı da onlardır.[39]

Osmanlı toplumunda, mülkiyet açısından rüçhanlı olan zümreler sadece ulema içindeki seçkinler değildir. Askeri zümrenin de rakabesi devlete ait topraklar üzerinde malikâne ve vakıflar tesis ettiklerini biliyoruz. Özellikle, akıncı beylerinin Trakya'da sahip oldukları malikâneler çok geniştir. Mesela Mihaloğlu Ali Bey'e *mefruz-ul-kalem* ve *maktu-ul-kıdem* temlik edilen topraklar bu cümledendir.

Bununla birlikte, gerek ulemaya, gerek askeri zevata temlik yoluyla geçirilen bu toprakların 14. ve 15. yüzyıllarda ne derece yaygın bir mülkiyet şekli olduğunu bilmiyoruz. Bilinen tek şey, bu mülkiyet şeklinin, sonraları gelişen aile vakıfları hariç, Osmanlı mülkiyet ilişkileri içinde bir istisna olduğu ve hiçbir zaman hâkim mülkiyet şekli halini almadığıdır.

Yukarıdaki tahlil sonuçlarını özetlersek: Osmanlı toplumunda toprakların rakabesi devlete aittir. Sipahi tımarlarının varlığı mirî toprak rejimini hiçbir şekilde aksatmaz. Aksine tımar tipi dirlik mirî arazi rejiminin varlığını gerektirir. Genellikle vakıf şeklinde kalıplanmış olan zaviye mülkiyeti ile asker ve ulema zümrelerinin malikâneleri ise, hem istisnai bir mülkiyet şeklidir, hem de devletin devamlı deneti altındadır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunda hâkim mülkiyet şekli mirî toprak rejimidir.

2. Böyle olunca, Osmanlı toplumunda toprağın, yani üretim aracının mülk sahibi olan hâkim sınıf devlet olmaktadır. Soyut bir kavram olan devletin kendiliğinden bir "sınıf" olamayacağı açıktır. Devlet ancak, verilmiş mülkiyet ilişkilerinden ve dolayısıyla devlet tarafından ele geçirilen toprak rantından yararlanan zümreler tarafından temsil edildiği sürece, bir sınıf niteliği kazanır.

Osmanlı toplumunda devleti temsil eden bu zümreler sırasıyla üçlüdür: Saray (sultan), asker ve ulema. Yahut başka bir deyişle, mirî toprak rejiminin yarattığı mülkiyet ilişkileri içinde devleti temsil eden saray, asker (seyfiye) ve ulema (ilmiye) hâkim sınıf olmaktadır.

Fakat, hâkim sınıfı temsil eden asker ve ulema zümrelerinin topraktan yaratılan rant gelirinden eşitçe istifade ettikleri söylenemez. Has ve zeamet gibi dirlik gelirlerine sahip beylerbeyi, sancakbeyi gibi askeri kişilerin yıllık gelirlerinin fevkalade yüksek olduğunu biliyoruz. Ayaz Paşa'nın haslarından elde ettiği yıllık gelir 487.309 akça, Kasım Paşa'nın 432.990 akça gibi...[40] Bu yüksek has ve zeamet gelirlerine karşılık bazı tımar gelirlerinin çok düşük olması hayret vericidir. Bu gelirler, yılda ortalama olarak iki bin ile dört bin akça arasında değişmektedir (iki binin altında da olabilir). Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda ulema sınıfına dahil olan herkese tımar şeklinde toprak geliri verilmezdi. Aslen, ulema zümresinin gelirini maaşları ve mahkeme harçları oluşturmaktaydı. Fakat bu durum, bazı ulema seçkinlerinin devlet ricali arasında yer almasına ve büyük mülkler –vakıf yoluyla olsa bile– edinmelerine engel olmamıştır.

Osmanlı mülkiyet ilişkilerinden sapmalar, devletin ileri gelenlerine sultan tarafından yapılan arazi temlikleri ve dolayısıyla istisnai olarak ortaya çıkan ve çoklukla vakıf kisvesine bürünen, özel mülkiyete benzer malikâneler, Osmanlı mülkiyet ilişkilerini temelden değiştirmez. Nihayet, bu tür mülkiyet şekillerinin yaratılışı sırf padişahın bir fermanına bağlıdır. Bundan dolayıdır ki, Osmanlı toplumunda arızi olarak ortaya çıkan özel mülkiyet, sistemin iktisadi temellerini sarsamaz.

Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetinin devlete ait oluşu ve devletin saray, asker ve ulema gibi hâkim zümreler tarafından temsil edilişi, bu devirlerde hâkim sınıf içindeki iktisadi çatışmaların, çok kere siyasi çatışmalar şeklinde yansımasına sebep olmuştur. Nitekim, II. Murat ve Mustafa Çelebi zamanlarında ortaya çıkan azap-kapıkulu çatışması bunun en açık örneğidir. M. Akdağ'ın pek haklı olarak belirttiği gibi,

> Murat ile Mustafa Çelebi'nin saltanat mücadelesinde kapıkulları ile Türkler karşılaşmış bulunuyorlardı ve bu kavga sonunda bir taraftan saltanatın iki şehzadeden hangisine ait olacağı anlaşılırken, diğer taraftan da yüksek mensupların ve devlet idaresinde üstün nüfuzun köle menşeli askere verileceğine mi, yoksa Türk ekabire ve azaplara mı ait olacağı anlaşılacaktır.[41]

Yukarıda sınıf bileşkenleri açıklanmaya çalışılan Osmanlı Devleti'nin niteliği için şu varsayım ileri sürülebilir:

Daha Osman Gazi zamanında devletin bey ve ailesi ile silah arkadaşları ve şeyhler tarafından temsil edildiğini biliyoruz. Osmanlı tarihlerinde Osman Gazi'nin etrafındaki kişilerin adları bile bilinmektedir. Bir kabile başkanı olduğu sanılan Samsa Çavuş ile Hıristiyan iken ihtida eden Köse Mihal, ahî şeyhlerinden Ede Balı –ki aynı zamanda Osman Gazi'nin kayınbabasıdır– ile kardeşi Ahî Şemseddin bunlar arasındadır. Hatta, öyle anlaşılmaktadır ki, bu sonuncu sayılan ahî zümresinin fevkalade nüfuzundan dolayı, Osman Gazi'nin beyliğe getirilmesinde alınan karar bile onlara danışılmadan alınamamıştır.[42]

Osmanlı toplumunun kuruluş yıllarında devlet, toprağın mirî oluşundan ötürü, değişik toplumsal kökenlerden gelen, alp, gazi, ahî, derviş, Türk, Rum, köylü ve şehirli olan kimseleri bir çatı altında toplayıp, birleştirmeyi başarmıştır. Oluşan bu sınıf, rakabesi devlete ait olan topraklar üzerindeki haklardan yararlanan hâkim bir sınıf niteliği almaya başlamıştır. Bu açıdan bakılınca, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyetine dayanan soylu bir sınıfın ortaya çıkması ta ilk günden beri mümkün olmamıştır. Devlet hiçbir zaman soylu bir sınıf tarafından temsil edilmediği gibi, devletin mutlak hâkimi olan Osmanlı hanedanı bile asalete dayanan bir şecereye malik değildir. Osmanlı hanedanının şeceresini Oğuzların en soylu boyu olan Kayı'lara bağlamak, II. Murat'a kadar hiçbir Osmanlı sultanının aklından bile geçmemiştir. Öyleyse, Osmanlılık, aslında soylu ve budunsal bir kökeni olmayan tamamen iktisadi durum ve zorunluğun yarattığı bir birliktir. Toprağın mülkiyeti devlete ait olunca, bunu temsil eden sınıfın irsen değil, işlevsel olarak oluşması gerekir. Bundan dolayıdır ki, eski vak'a-nüvisler

Osmanlılardan bahsederken, onları daima "devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hâkim ve müdir sınıf"[43] olarak nitelendirmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ni temsil eden hâkim sınıfın bu işlevsel niteliği Osman Gazi zamanında belirmeye başlamıştır. Osman Gazi'nin Bursa'nın kuşatılmasında, kalelerden birine yeğeni Ak Temur'u (sözde-asil) ötekine kölesi Balabancık'ı (sözde-köle) koyması, Osmanlı Beyliği'nin işlevsel ve anonim niteliğinin ilk işaretidir.[44] Orhan Gazi ise, kölelikten yetişme Lu'lu Paşa'ya paşalık rütbesi vermekle, vezirlik unvanını da vermiş oluyordu.[45] Ankara üzerine yürüyen ordunun başına Lu'lu Paşa'yı getirmekle, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin devlet temsilcisi olarak işbaşına getirilme yolu açılmıştır.

Durum I. Murat zamanında açıkça şekillenmiştir. Kazasker Çandarlı Kara Halil ve Karamanlı Rüstem'in teşvikleri ile savaşta esir edilen Hıristiyan gençlerinden pençik oğlanları örgütü meydana getirilmiştir. Bunlar başlangıçta, padişah kulu olarak çiftliklerde bulundurulmakta, sonra da acemi ocağında kul olarak yetiştirilmekte idiler. Devletin kulları, ya sultanın has muhafızları olarak kapıkulu askerini meydana getirmekte ya da acemi ocağından geçtikten sonra devlet yönetimini ellerine almakta idiler.

Şehzade Mehmet ve II. Murat devirlerinde kurulan devşirme usulü ile kulluk kurumu mükemmel bir şekle sokulmuştur. Bu dönemde Rumeli'de fütuhat gevşediğinden[46] esir bulmak güçleşmişti. Devşirme Kanunu ile hür doğan Hıristiyan ahali arasından delikanlılar devşirilerek devlete kul yaratılmakta idi. A. Toynbee'nin biraz yakışıksız deyimi ile bu kullar, devletin "çoban köpekleri"ni oluşturuyorlardı.[47]

Gerek pençik oğlanı, gerek devşirme sistemini uygulamakta Osmanlı Devleti'nin asli temsilcisi olan sultanın güttüğü maksat bellidir. Osmanlı hanedanının dışında devletin dayandığı zümreler, ulema ve ilmiye zümreleri ile tımar sahipleri ve akıncı beylerin oluşturdukları askeri zümrelerdir. Bu zümrelerin kendi aralarındaki ortak menfaatlerini korumak için birleşecekleri ve hatta örgütlenecekleri beklenebilir. Ede Balı, Çandarlı ve İvaz Paşa gibi devlet

büyükleri ahî örgütüne mensup idiler. Mihaloğulları, Evranosoğulları ve Turahanoğulları gibi akıncı beylerin ise kalabalık akıncı kuvvetleri vardı. Osmanlı Devleti genişledikçe bu zümrelerin kuvvetlenip, nüfuzlarını artıracakları apaçıktır. Nitekim, Murat'ın cülusundan hemen sonra Ankara Ahilerinin birdenbire baş kaldırdıklarını ve akıncı beylerinin Trakya'da büyük araziler edinmiş olduklarını görüyoruz. Osmanlı Devleti'nin biricikliğine karşı girişilen bu iktisadi güçlenmeyi kırmak, Osmanlı iktisadi sisteminin istikrarlı temellerini bozma eğilimini önlemek için sultanın yeni müttefik kuvvetlere ihtiyacı olmuştur. Bu kuvvetler devlet için yetiştirilen kullardır. I. Murat'ın karşılaştığı bu kritik durumda, aslı köle olan Lala Şahin Paşa'nın Rumeli beylerbeyliğine atandığı unutulmamalıdır.

Dikkat edilirse, oluşan bu kul zümresi işlevsel olarak bir iş başaran, devlet gibi anonim nitelikte olan bir zümredir. Köklerinden kopmuş, devlet ile özdeş olmuş bir insan kütlesidir. Bağlı oldukları tek yer padişahın kişiliğinde yansıyan, Osmanlı Devleti'dir. O padişah ki, kendisi de işlevsel olarak bir kuldur. Çünkü, "hükümdar ailesi bile... şehzadelerin anaları esir olduğundan kul ailesine katılabilir, sultanın kendisi de bir esir çocuğudur".[48]

Kul zümresinin, özellikle Çandarlı Halil Paşa'nın Fatih Mehmet tarafından idam ettirilmesinden sonra, devlette ağır basmaya başladığını görüyoruz. Çandarlı'nın katlinden sonra,

> Devlet idaresindeki eski ailelerin nüfuzları bertaraf edilmiş ve padişahın emir ve arzusuna mutlak surette uyan kişiler devletin başına getirilmişlerdir.[49]

Öyle ise, devletin toprak üzerindeki mülkiyet hakkının bozulmaması, cari olan mirî toprak rejiminin yıkılmaması için devletin asli temsilcisi olan kul-padişahın, yeni bir yönetici-asker-kul zümresi yaratması gerekmiştir. Bunun sonucu olarak, I. Murat'tan itibaren devleti temsil eden ilmiye ve seyfiye zümreleri içine geniş çapta kulların dağıldığını görüyoruz. Zaten aslında, bir işlevi ifa eden, anonim bir varlığa sahip olan hâkim sınıf, kulların girişi ile bu niteliklerini büsbütün sağlamlaştırmış oluyordu.

B.1. Yine Ebusuud Efendi'nin mukaddimesine başvurunca görülür ki, Osmanlı ülkesinde toprağı işleyen köylü, bu temel üretim aracının mülk sahibi değildir. Rakabe-i arazi Beytülmal-ı müslimin için alıkonulup, "reayaya ariyet tariki ile virilüp ziraat ve hıraset edüp ve bağ ve bağçe ve bostan idüp"[50] kullanılmasına cevaz verilmiştir. Fakat bu topraklar hiçbir şekilde "reayanın mülkleri değildir".[51] Yalnız reaya toprakları ekip biçtiği sürece,

> ... tatil etmeyüp vücuh-i merkume üzerine tamir edüp hukuku eda ideler, kimesne dahl ve taarruz eylemeyüp fevt oluncaya deyin nice dileler ise tasarruf ideler. Fevt oldukta oğulların kendilerin makamına kaimler olub tavsîl-i mezbur üzerine tasarruf ideler.[52]

Osmanlı toprakları reayanın mülkü değildir. Fakat Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan herkesin ekip biçme hakkı vardır. Bu topraklar reayaya devlet tarafından ariyet olarak verilir. Bundan dolayı, reaya toprakların mülk sahibi olmamakla birlikte, onu tasarruf etme [ve ürünü reel edinme] hakkına sahiptir, sanki kendisininmiş gibi... Bu hak devletin ileri sürdüğü bazı şartlar yerine getirildiği takdirde mutlaktır. Ve hatta vârislere intikal edebilir. Ne var ki, reaya tarafından işlenilen bu topraklar hiçbir zaman satılamaz, hibe edilemez, vakıf yapılamaz ve vasiyet edilemez.

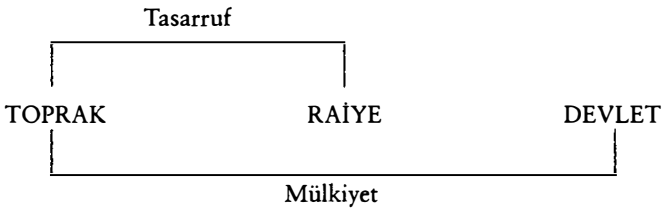
Reayanın bu iktisadi-hukuki statüsü, hatta malikâne-divanî sistemi için de geçerlidir. Nitekim, malikâne sahipleri,

> ... bu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralamak hususunda... serbest gözükmemektedirler. Bu hususta her şey örf ve kanunlarla tayin edilmiş bulunmakta ve toprak sahipleriyle köylü arasındaki münasebetler umumiyetle mirî topraklar üzerindekine benzer bir şekilde, yani daimi ve irsi bir kiracılık münasebetleri tarzında cereyan etmektedir.[53]

Öyle ise, Osmanlı toplumundaki mülkiyet ilişkileri konusunda tartışmasız olarak kabul edilmesi gereken husus şudur: Toplumda hâkim ve yaygın mülkiyet şekli mirî toprak rejimidir; toprakların mülk sahibi devlettir. Topraklar, "daimi ve irsi kiracılık"[54] şeklin-

de reayaya ariyet olarak verilmiştir. Topraklar üzerinde mülkiyet hakkı olmayan reaya, toprakların tasarruf hakkına sahiptir.

Şu halde, Osmanlı mülkiyet ilişkilerini aşağıdaki şema ile göstermek kabildir (Şema - III).

Şema - III

Bu basit tarihsel gerçekten ötürü, Osmanlı toplumunda gerek mülkiyet ilişkileri, gerek bu ilişkiler üzerinden kurulan bütün kurumlar ilk bakışta sanıldığından daha çok karmaşıktır.

Osmanlı toplumunda asli üretim aracı olan toprağın mülkiyeti devlete aittir, dedik. Soyut devlet; sultan, ulema ve asker üçlüsünden oluşan hâkim bir sınıf tarafından temsil edilmektedir. Toprağın mülkiyetinden yoksun olan üretici sınıf ise reayadır. Öyle ise, reaya tabi sınıftır. Bundan dolayı da, *Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur.*

Nitekim, hoşsohbet Evliya Çelebi'nin aksine, ciddi Koçi Bey, Risalesi'nde bu anlamda bir sınıf yapısını belirtmeye çalışmıştır.[55] Risaleden çıkan, Osmanlı toplumunda üç sınıfın varlığıdır. Ulema ve seyfiye ve reaya. Eğer bu tasnif, tahlilimizde kullandığımız yöntemle yeniden değerlendirilirse, Osmanlı toplumunun açıkça iki sınıfa indirgeneceği gözükecektir.[56]

Kanımızca, vardığımız sonuçlar çağdaş Türk tarihçilerinin görüşleri ile de uyuşmaktadır. Örneğin, Ö. L. Barkan'a göre Osmanlı İmparatorluğu "iki esaslı sınıftan ibaret bir devlet" telakkisi veriyordu: i) Harp, emir ve idare eden, askeri sınıf; ii) Askerden gayrı olan reaya, halk sürüleri.[57]

Buna benzer bir yorum H. İnalcık'ta da vardır:

> Osmanlı toplumu iki temel sınıfa ayrılmıştır. Askeri denilen ilki, padişahlık fermanı ile sultanın dini ve icrai kuvvet tevdi ettiği saray, ordu ve memurin mensuplariyle ulemayı içine alır. İkincisi, müslim ve gayri müslim tebaayı kavrayan, vergi verip, hiçbir şekilde hükümette vazife alamayan reayadır.[58]

Mamafih, yapılan bu sınıf yorumu daha fazla bir açıklamaya muhtaçtır. Çünkü Osmanlı toplumunda mülkiyet kümesi ile tahlil edilen sınıf ilişkileri, tasarruf altkümesinden dolayı bazı özellikler gösterir. Eğer gerçekten, Osmanlı toplumunda reayanın toprak üzerinde tasarruf hakkı varsa, raiye-birey, üretimin nesnel şartları ile yani üretimin amacı ve aracı ile birlik halindedir. Raiye-birey, üretimin nesnel şartlarından ayrılmamıştır. Bu bakımdan Osmanlı raiye-bireyi ne köle, hatta ne de serftir. Toprağı tasarruf ettiğinden dolayı hür köylüdür. Bu sorunu fevkalade bir açıklıkla ifade eden Ö. L. Barkan'a göre,

> ...bizde bilhassa sipahi ve köylünün münasebetlerini Garp Orta Zamanına ait derebeylik tatbikatından alınmış mefhumlara uydurarak, toprağı tasarruf ve temellük edenlerle, toprağı işleyenler arasında şahsi bir tabiyet ve esaret hali olarak kayıt ve itham etmek doğru değildir.[59]

Osmanlı toplumunda reayanın toprağı tasarruf etme ve ürünü edinme hakkı, onu hür köylü statüsüne sokmaktadır. Nitekim, devletin bir memuru mesabesinde olan sipahinin reaya üzerindeki hakları, onun kişiliği üzerinde bir hakka dayanmayıp toprağı işletmesinin sonucunda, devlete karşı görevli bulunduğu bir yükümlülüğün yerine getirilmesi için kullanılan bir hak olmaktadır.[60] Osmanlı köylüsünün statüsü ne iktisadi, ne de hukuki bakımdan Ortaçağ serfinin tabi olduğu şartlara uymaz.[61] Sipahi, raiyenin menkul ve gayrimenkul mallarının mirasçısı değildir. Raiyenin oğlu aynı çiftlikte raiye olarak kalmaya mecbur değildir. Tımar bölgesinde içevlenme söz konusu olamaz. Hele, Osmanlı toplumunda sipahinin raiyeyi angaryaya koşması kesinlikle yasaklanmıştır. Raiye sipahiye hediye vermekle yükümlü değildir.

Nitekim, reayanın sipahinin özel işleri için angaryaya koşulması Fatih Mehmet devrinde yılda sadece yedi gün olarak saptanmıştır. Bu da ancak reayanın sipahiye vermek zorunda olduğu öşürün karşılığındaki ürünün, sipahinin samanlığına taşınması dolayısıyladır. Ama, reaya bu yedi günlük angarya süresinin üç gününü nakden satın alabilme hakkına sahiptir. Zaten, Kanuni Sultan Süleyman zamanında reayaya koşulan angarya süresinin yılda yedi günden üç güne indirileceğine tanık olacağız. Ayrıca *Kanunname-i Liva-i Divriki*'de gördüğümüz gibi, dirlik sahibi hassa çiftliklerinde reaya çalıştıramaz. Sipahi, "akçaları ile rençber dutup biçtireler raiyeti incültmeyeler".[62] Yine aynı kanunda, dirlik sahibinin reayadan yağ, odun, kömür, arpa, ot, yem ve hatta yemek gibi hediyelik şeyleri kabul etmesi yasaklanmıştır.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı toplumunda "tımardan müteferrik olan reayayı cemetmek kanundur" kuralı daima yürürlükte kalmıştır.[63] Bu kural ilk bakışta, yukarıda söylediklerimizle çelişkili gibi gelebilir. Bununla birlikte, bu çelişki sadece görünüştedir. Şöyle ki: Osmanlı toplumunda reaya tıpkı Avrupa feodalitesinde olduğu gibi topraktan daha önemli olan bir üretim aracıdır. Bundan dolayı reaya, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin ışığı altında, sömürülen anonim sınıfı oluşturur. Reaya bir sınıf olarak sömürülme işlevini yerine getirmekle yükümlü (reayanın Arapça sürü demek olduğu unutulmamalıdır) olduğundan tımarı bırakmaz. Fakat öte yandan, toprak ile arasındaki tasarruf ilişkisinden ötürü raiye-birey hürdür. Tımar sahibinin raiye üzerinde kişisel hiçbir hakkı olamaz. İşte Osmanlı insanının asıl çelişkisi buradadır. Toprakla kendisi arasındaki ilişkiden dolayı hür olan insan, devletle ilişkisinde sömürülen sınıfın bir üyesi olarak sömürülen sürüye dahildir. Böyle olunca, insan sömürmeyi içkin bir olay olarak göremez. Osmanlı insanının *yabancılaşması* buradadır. Bireysel hürlük ve sınıfsal sömürülme Osmanlı insanının asli karakteridir. Kendisi anonim sömürülürken, bireysel olarak, bu sömürme olayını algılamasına olanak yoktur. Sömürme onun için dışkın, yaşanılmayan bir olaydır. Bundan dolayıdır ki, Osmanlı toplumunda sömüren devlet her zaman meşru olmuştur.

Osmanlı insanının bu ikili yapısı; yani, bir yandan hür insanken öte yandan, sömürülen sınıfa dahil oluşu, Osmanlı toplumunda gözlemlenen sınıflar arasındaki akışkanlığın fevkalade fazla olmasına sebep olmuştur. Osmanlı toplumunda devlet ve reaya, her ikisi birlikte, anonim bir niteliğe sahip olduğundan, Osmanlı insanı sömürülen sınıf içinde köylü, hür köylü olarak da efendidir. Birinci niteliği, yani "genelleşmiş raiyet" oluşu, onu kendi sınıfı içinde kalmaya zorlarken, ikinci niteliği, yani bireysel hür-raiye oluşu sınıf değiştirmesini kolaylaştırır. Nitekim, Osmanlı toplumunda "raiyetten sipahi yapılmaya her zaman devam edilmiştir". Doğallıkla, "sipahilikten raiyeliğe düşmek de hemen hemen umumi bir hadisedir".[64] Bu toplumda asalete dayanan bir sınıflaşma olmadığından, hâkim sınıfa sanlık (mensup) bir ailenin oğlu rahatlıkla reaya sınıfına inebilir.

> Dikkat şayandır ki bazı durumlarda askeri (sınıf)ın oğlu defterlere reaya olarak kaydedilmektedir. Askeri menşeleri gösterilerek ayrı bir kategori olarak tasnif edilirler.[65]

Böylece, Osmanlı insanı bir yandan topluluk içinde erimişken, öte yandan bu topluluktan kolaylıkla kurtulur. Eskiden anonim olan birey, padişahın bir fermanı ile anonim içinden "birisi" oluverir.

B.2. 14. ve 15. yüzyıllar Osmanlı toplumunun asli üretici sınıfı olan reayanın iktisadi-hukuki statüsü dışında, tarım ekonomisinde cari olan *üretim şekli* hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmemekteyiz. Bununla birlikte, eski müverrihlerin verdikleri izahata ve yakın Türkiye iktisadi tarihinin ortaya koyduğu gerçeklerin *retrospektif*'ine dayanarak, genel bir hipotez çerçevesi içinde, Osmanlı köy ekonomisinde hâkim olan üretim şeklini saptamamız mümkün olabilir.

Osmanlı toplumunda yarı-göçebe ya da yerleşik köy toplulukları içinde müslim ve gayrimüslim köylülerin bir arada yaşadıklarını biliyoruz.[66] Toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu arazi üzerinde kurulmuş olan bu iktisadi birimlerde ırki yahut dini herhan-

gi bir çatışmanın ortaya çıkmadığına şaşmamak gerekir. Bunun sebebi açıktır: Mirî toprak sistemi, nispeten gelişmiş bir işbölümü sonucunda yaratılmış olan artık-ürünün herhangi bir ırki ya da dini zümrenin elinde toplanmasına ve onun toprağa yeniden-yatırılmasına engeldir. Elde edilen toprak rantı ile karışık artık-ürün, şu ya da bu şekilde belirlenmiş bir reaya grubuna ait olmayıp, devlete aittir. Böyle olunca, Osmanlı toplumunda ırki ya da dini üstünlük kisvesi altında bazı grupların iktisadi hâkimiyeti söz konusu olamaz. Artık-ürün, üstün otorite olan devlete aittir.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisinde hâkim üretim şeklinin kullanma-değeri yaratmak için yapılan üretim olduğu muhakkaktır. İsmail Hüsrev[67] ve ona dayanarak H. Gibb ve H. Bowen'in[68] ileri sürdükleri gerçekler, yakın tarihimizde köy ekonomilerinde hâkim üretim şeklinin "zatî istihsal sistemi" olduğunu ortaya koyduğundan, bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş devri için de, *haydi-haydi*, geçerli olması beklenebilir.

Kullanma-değeri yaratmak için yapılan üretimde köy içindeki işbölümüne dayanarak üretilen nesneler, bazı ihtiyaçları karşılamak için mübadele edilmeyip, değiş tokuş (trampa) edilir. Buna ayni mübadele de denilebilir. Bu şeklin, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu hazırlayan ortam içinde, hatta kasaba pazarlarında bile, yaygın olduğunu biliyoruz.[69] Mamafih, köy ekonomisinde hâkim olan kullanma-değeri üretimi[70] basit meta dolaşımına, yani meta-para-meta halindeki mübadele şekline aykırı değildir. Her iki şekil bir arada yürüyebilir. Köy topluluklarında evleklerin ihtiyacının üstünde üretilen bir kısım nesne (artık-ürün) ya reayaya yüklenilen nakdi vergi borcunu ödemek ya da ihtiyaç duyulan gerekli malları satın almak için, pazara getirilip mübadele edilebilir. Osmanlı köy ekonomisinde unutulmaması gereken nokta, bunun ne hâkim üretim şekline gelmiş olduğu, ne de mübadele-değeri için meta üretimi yolunun açıldığıdır. Öyle sanıyoruz ki, incelenen 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisini kullanma-değeri üreten bir ekonomi olarak nitelendirmekte bir sakınca yoktur.

Bununla birlikte, köy ekonomisi için ilk yaklaşım olarak ileri sürülen bu iddianın, 14. ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı ekonomisinin bütünüyle karşılaştırılmasında fayda vardır.

Kuruluş devirlerinden beri Osmanlı ekonomisi parayı yaygın olarak kullanan bir ekonomidir. Her ne kadar, Osman Gazi akça kestirmemiş ve Fatih Sultan Mehmet'e kadar ekonomide gümüş mono-metalizm[71] cari olmuşsa da, dolaşım yabancı altın para ile sağlanmıştır.[72] Osmanlı ekonomisinde dağınık köylerde kullanma-değerli üretim şeklinin hâkim olması, şehirlerde paralı ekonominin gelişmesini hiçbir vakit önlememiştir.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı ekonomisinin temelini insan ve toprak faktörlerinin oluşturduğunu biliyoruz. Bu bakımdan, ekonomi tipik bir tarım ekonomisidir. Öyle ki, örneğin Balkanlar'da topraktan vergilendirilen ocak adedi, bütün vergilendirilebilen ocak adedinin yüzde doksan ikisidir.[73] Bununla birlikte, bu tarım kesiminin yanı başında, Anadolu ve Rumeli'de büyük şehir ve kasabaların varlığını da görüyoruz: Yozgat, Sivas, Ankara, Edirne, Selanik ve hele İstanbul, çağının büyük şehirlerindendir. 15. yüzyıl için bu şehirlerin nüfusları hakkında oldukça bilgimiz vardır: İstanbul 97.956, Bursa 40.000[74] ve Tokat 17.328.[75] Bu kalabalık şehirlerde halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere uzak[76] ve yakın mesafe ticaretinin ve dolayısıyla yerli sanayiin gelişmesi doğaldır. Bundan dolayı, Osmanlı şehir ekonomisinde, meta üretimi hâkimdir.

Böyle olunca, şehirlere yakın köylerin meta üretimi şeklinden etkilenmemesi imkânsızdır. Şehir ekonomilerini besleyen tarım kesimi bir yana, dokumacılık, bezcilik, ipekçilik, halıcılık, dericilik ve maden işletimi şeklinden etkilenmemesi imkânsızdır. Şehir ekonomisine katılmaması için hiçbir sebep yoktur.

Bununla birlikte, genel olarak, köy ekonomisi için ileri sürülen kullanma-değeri için üretim şeklinin hâkim bir üretim şekli olduğu iddia edilebilir (bu durum 14. ve 15. yüzyıllardaki herhangi bir köy ekonomisi için de doğrudur). Kapalı köy ekonomilerini mübadele ekonomisine hazırlayan önşartlar, ülkenin bütününde henüz gelişememiştir.[77] Nitekim, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda reayadan alınan vergiler ayni vergiler iken, 16. yüzyıldan itibaren ayni vergilere bir de munzam nakdi vergilerin bindirildiğini görüyoruz. Özellikle bu olgu, Osmanlı ekonomisinin bütünü içinde, paralı mübadele sürecinin nasıl geliştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Öyle ise, bu devirde köy ekonomisinde hâkim üretim şekli, kullanma-değeri sağlamak için mal üretilen bir üretim şeklidir. Aile içinde ve aileler arasında eskiden beri yerleşmiş olan işbölümü sayesinde, köy topluluğu ihtiyaçlarının hepsini, belirli bir geçinme yüzeyinde tatmin eder. Köylü yiyeceğini, giyeceğini, barınağını ve üretim için gerekli alet ve edevatını köy içinde üretir. İşbölümünde herkesin yaptığı iş bellidir. Kimisi kumaş dokurken, kimisi çarık yapar. Kimisi tarlada uğraşırken, kimisi davar güder. Kimisi saban yaparken, kimisi nal döker. Hatta öyle gözükmektedir ki, köy büyükleri kimin ne ekeceğini bile saptamaktadır.[78] Böyle olunca, köylerin büyük bir kısmı kendini-destekler ya da kendine-yeter denilen bir iktisadi ortamda yaşarlar.[79] Sınırlı ihtiyaçları karşılayan bu iktisadi birimlerin, köy-dışı iktisadi ortamla ilişkisi olması için herhangi bir sebep yoktur. İşbölümü sonucunda yaratılan artık-ürün, mirî toprak rejiminden dolayı devlete ya da devletin "memuru" olan sipahiye geçer. Ayni vergi söz konusu olduğu vakit, artık-ürün doğrudan doğruya vergiye tahsis edilir. Eğer, nakdi vergi söz konusu ise, üretilen artık-ürünün bir kısmı-pazarda mübadele edilerek, temin edilen para vergiye yatırılır. Artık-ürünün sahibi ne bireysel köylü, ne de köyün içinde herhangi bir zümre olduğundan, bunun birikmesi, pazara akması ve dolayısıyla mübadele ekonomisine katılması bahis konusu değildir. Küçük tımar sahibi sipahi köyde yaşasa bile, iktisadi durumu o kadar fenadır ki (diyelim yılda iki bin akça, bazen daha da az) elde ettiği toprak rantının piyasa üzerindeki etkisi hemen hemen hiç yoktur.[80] Böyle olunca, Osmanlı köy ekonomisinde bölgeler arası kısa-yol ticareti gelişemez ve dolayısıyla yaygın meta üretiminin önşartları kendiliğinden sınırlanmış olur. Osmanlı köy ekonomisinde, gelecek yüzyıllar için yaygın meta üretiminin temellerini hazırlayacak bir ortam yoktur.

Özetlersek: Osmanlı toplumunda köylerin büyük bir kısmı kapalı ekonomi halinde yaşamaktadır. Bu kapanmanın sebebi köy birimi içindeki tarım ile el sanatlarının işbirliği olabilir (ayrıca araştırılması gerekir). *Fakat, herhalde sebeplerden başlıcası, köy ekonomisinin bizatihi bu kapanmaya mecbur edilişidir.* Köy eko-

nomisi içinde yaratılan artık-ürün, mirî toprak sisteminden dolayı, köy toplulukları içinde kalmadığından artık-ürünün o yörede meta'ya dönüşmesi söz konusu olamaz. Böyle olunca, köy, kendi ihtiyaçlarını kendi bünyesi içinde üretmeye mahkûmdur. Tekrar edelim ki, yaratılan artık-ürünün bir kısmının, köylünün ihtiyaçları için, basit meta dolaşımı şeklinde pazarda metaya dönüşmesi tahlili aksatmaz.

Mamafih, Osmanlı ekonomisinde şehirler ve şehirlere yakın köyler incelendiği vakit, meta üretiminin yaygın olduğu söylenebilir. Fakat herhalde, şehir ekonomisinin hâkim ekonomi olmadığı, örneğin Balkan şehirlerinde vergilendirilen ocakların toplam ocak sayısının yüzde sekizini oluşturmasıyla bellidir. Bu açıdan bakılınca, Osmanlı ekonomisinde, kullanma-değerli mal üretimi ile mübadele-değerli meta üretiminin birlikte yaşadığı görülür. Bu tasnif kabaca, paralı ekonomi ile ayni ekonomi, şehir ekonomisi ile köy ekonomisi tasnifleriyle uyuşmaktadır. Fakat herhalde, bu tasnifler üzerinde daha derin araştırmaların yapılması, Osmanlı ekonomisindeki toplumsal işbölümünün doğru anlaşılması için gereklidir.

C.1. Yine Ebusuud Efendi'nin meşhur mukaddimesine göre, reaya Osmanlı Devleti'nin mülkiyetinde olan mirî topraklara tasarruf edip, onu işletip "öşür adına haraç-ı mukasemesini ve çift akçası adına haraç-ı muvazzafını"[81] devlete vermeye mecburdur. Mirî toprakların getirdiği rant, vergi yolu ile devlet ve dirlik sahipleri arasında bölüşülür.

Osmanlı vergi cinslerinden öşürün şer'i, çift akçasının ise örfî mahiyette vergiler olduğunu biliyoruz. Yukarıdaki ifadede, haraç diyerek, çift akçasına şer'i bir nitelik vermek, herhalde, Ebusuud Efendi'nin her şeyi şeriata uydurmak çabasının bir sonucudur.[82]

Osmanlı İmparatorluğu'nda reayadan alınan vergiler sadece öşür ve çift akçasından ibaret değildir. Ayrıca üçüncü ve önemli bir vergi cinsi olarak, devletin fevkalade hallerde tebaasına yüklediği avârız vergilerini (avârız-ı divaniye) de zikretmek gerekir.[83] Bu üç büyük kategori dışında daha bir sürü vergilerin (Hıristiyan reayadan alınan cizye, ispence ve genel olarak salariye, ağnam resmi, tapu resmi vs) bulunduğunu da kaydedelim.

Bütün bu vergi şekillerinde ortaklaşa yan şudur: Her vergi, toprağın mülk sahibi olan devlete, reayanın ödemekle yükümlü olduğu bir artık-üründür. El değiştiren artık-ürün bazen toprağa bağlı bir emek-rant, bazen diferansiyel rant, bazen de angaryada olduğu gibi, artık-emek şeklinde ortaya çıkar.

Osmanlı toplumunda üçe ayrılan bu vergiler ya öşür ve bir kısım avârız vergilerinde olduğu gibi aynen ya da çift akçası ve diğer bir kısım avârız vergilerinde olduğu gibi nakden tahsil edilir. Bazen de tam manasıyla bir genelleşmiş-angarya söz konusu olabilir.

Genellikle, ayni vergiler ilkel bir vergi sistemidir. Bununla birlikte, Osmanlı toplumunda uygulanan öşür, ayni vergi niteliğinde olmakla beraber, yine de gelişmiş bir vergi şeklidir. Bilindiği gibi öşür, haraç anlamında olduğundan devamlı bir vergidir. Yıllık alınır ve toprağın verimine göre ürünün bir yüzdesi olarak saptanır. Her reaya çiftliği, onda birden ürünün yarısına kadar değişen nispetlerde yılda ne kadar vergi vereceğini bilir. Vergi doğrudan doğruya daha verimli toprakların yarattığı diferansiyel rantın devlete aktarılmasını hedef almıştır. Farklı topraklar, farklı verimliliğe sahip olduklarından, pazarda oluşan tek ürün fiyatı, bazı toprakların diferansiyel bir rant yaratmasına sebep olur. Toprakların mülk sahibi olan devlet ve dolayısıyla onun temsilcisi olan sipahi, bu rantın da doğal sahibidir.

Topraktan yaratılan artık-ürün bazen de nakdi vergi yoluyla devlete aktarılır. Çift akçası ve avârız akçasında durum böyledir. Doğallıkla, bu tür vergiler daha ileri bir iktisadi evrenin sonucudur. Nihayet, nakdi verginin tahsil edilebilmesi için, reaya tarafından yaratılan artık-ürünün önce pazarda nakde dönüştürülmesi gerekir.

Genellikle devletin aldığı avârız vergilerinde, ayni ve nakdi vergi ile angarya birbirine karışmış durumdadır. Vergi bazen aynen (örneğin saman), bazen nakden (örneğin kürekçi yevmiyesi), bazen de angarya (örneğin askerin geçeceği yere zahire taşımak) şeklinde gözükür. Herhalde, başlangıçta avârız vergileri angaryadan doğmuş, fakat zamanla ayni ve nakdi vergi şekline dönüşmüştür. "Ayni hizmet veya eşya temini gibi mükellefiyetlerin, zamanla paraya

tahvil edilerek daimi bir vergi şekline girmesi"[84] avârız vergilerinin üçlü bir vehçe göstermesinin belli başlı sebebidir.[85]

Bütün bu vergi çeşitlerinin hepsinde topraktan yaratılan artık-ürünün değişik yollardan devlete ve devletin kararlarına bağlı olarak sipahiye aktarılması usulleri gizlidir. Bazen emek-rant, bazen diferansiyel rant, bazen de artık-emek vergi ve angaryanın konusu olmaktadır. Doğal olarak, rant şeklindeki artık-ürünün ortaya çıkabilmesi için: i) Reayanın kendisini yeniden-üretmesi için gerekli emek-zaman üstünde bir de fazla emek-zaman sarfetmesi; ii) üretimin nesnel şartlarının, yani doğanın bu artık-ürünü üretme hassasına sahip olması gerekir. Böylece, bir yandan öznel, öte yandan nesnel şartlar, devlet tarafından gasp edilen rantın asgari sınırını belirleyecektir.

Osmanlı İmparatorluk ekonomisinde yaratılan artık-ürünün büyük bir kısmını oluşturan vergilerin toplamını ve bunun padişah ile dirlik sahipleri arasında bölünüşünü, Ö. L. Barkan'ın yayımladığı 1527-1528 Osmanlı bütçesine dayanarak inceleyebiliriz.[86] Eldeki bütçe, her ne kadar 16. yüzyılı temsil ediyorsa da, 14. ve 15. yüzyıllarda durumun değişik olduğuna işaret eden bir belirti yoktur. Onun için aşağıdaki bütçeyi temsili bir bütçe olarak kabul edebiliriz.

Eyaletler	Eyaletlerin Geliri (Akça olarak)	Dirlikler Arasında Gelir Bölüşümü (% olarak) Padişah Hasları	Dini Vakıflar	Dirlikler	Dirlik Sahipleri Sayısı
Rumeli	198.206.192	48	6	46	17.308
Anadolu	129.624.973	26	17	56	16.668
Diyarbekir	22.778.513	31	6	63	1.071
Halep-Şam	22.778.513	48	14	38	2.694
Mısır	135.460.054	86	14	—	—
Toplam	537.929.006	51	12	37	37.741

Bu tablonun incelenmesinden bazı önemli sonuçlar çıkabilir. Tablo, mutlak rakamlardan ziyade, artık-ürünün devleti temsil eden zümreler arasında nasıl bölüşüldüğünü göstermesi bakımından ilginçtir. Görüldüğü gibi, padişahın yıllık gelirinin 274.343.793 akça olmasına karşılık dirlik sahiplerinin yıllık ortalama geliri sadece 5723 akçadır. Böylece, artık-üründen padişaha tahsis edilen gelir, ortalama dirlik gelirinden tam 52.028 kat fazladır. Her ne kadar bu hesapta, padişah gelirlerine tahsil ve sarfı hususları merkezi yönetime bırakılmış gelirler de dahil edilmekte ise de, padişahın bu parayı sarfetmekteki mutlak yetkisi onun iktisadi gücünün azametini göstermeye yetmektedir.

C.2. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu için, memleket sınırları dışından elde edilen dış artık-ürün, ziyadesiyle önemlidir. Osmanlı Devleti'nin dış artık-ürünü gasp etmek için kullandığı vasıta, savaştır.

Osman Gazi'nin uçbeyliğinin savaşçı cephesi gazi ve alp namları altında cengâver beyler tarafından örgütlenmişti. Savaşlar daima beyin başbuğluğu altında, talan ve ganimet amacıyla yapılırdı. Hatta, P. Wittek'e göre, Osmanlı toplumunda "ganimet... hayatın belli başlı temelini teşkil etmekte idi".[87] Osmanlı toplumunu bu açıdan gören telakki sahipleri az değildir. Örneğin, R. Grousset, Osmanlı Beyliği'ni bir "harp kumpanyası" olarak göstermektedir.[88]

Kanımızca, Osmanlı Beyliği'ni sırf bir gazi beyliği gibi görmek ve devleti harp firmasına (devlet askeri firmasının üretim fonksiyonu şöyledir: Girdileri asker, çıktıları ganimet!) benzetmek hatalıdır. Böyle olmadığı, Osmanlı toplumunun genel iktisadi tahlilinden kolayca çıkarılabilir. Çünkü; Osmanlı Devleti'ni temsil eden hâkim sınıfın amacı, hâkim sınıf olarak, ekonomide yaratılan toprak rantı ile karışık artık-ürünü kendisine çekmektir. Bu onların sınıf karakteridir. Böyle olunca, hâkim sınıf ekonomi içinde yaratılan artık-ürünü vergi marifeti ile kendisine aktarmak isteyeceği gibi, ekonomi dışında yaratılan artık-ürünü de savaşlar marifeti ile, yine kendisine aktarmak isteyecektir. Yukarıda, devlet tarafından memleket içinde çekip çıkarılan artık-ürünün ekonominin öznel ve nesnel şartları ile kısıtlandığını belirtmiştik. Daha fazla artık-ürün

elde etmek için geriye kalan tek yol, ekonomi dışında yaratılan artık-ürünün zaptedilmesidir. İç sömürme, ister istemez, dış sömürmeyi doğurur. Bundan dolayı, talan ve haraç gibi olayları Osmanlı iktisadi sisteminden bağımsız bir olay olarak görmek ve hele, Osmanlı iktisadi sistemini talanın bir işlevi olarak göstermek hatalıdır. Talan, ancak verilmiş bir iktisadi sistemin sonucu olabilir.

Üstelik, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında, fevkalade akıcı olan beylik sınırları içinde yapılan iç talanların reel geliri artırıcı bir nitelikte olduğu da söylenemez. Nihayet, talan edilmesi için talan edilecek şeyin olması, yani üretilmesi gereklidir. Bununla birlikte, kuruluş devrinde talanın gelir ve servet üzerinde değil, fakat bunların dağılışı üzerinde rolü olduğu açıktır. Giderek, zaptedilen tekfur kalelerinde birikmiş olan servetin ve topraktan elde edilen rantın Türk gazilerine geçişi... Bu açıdan bakılınca, iç talanın görevi daha açık gözükmektedir. İç talan reel geliri artırmasa bile, gelir bölüşümünü değiştirmektedir. Özellikle bu olay, Vilâyet-i Rum'da süregelen karışıklıklar esnasında, göçebe Türkmen kabilelerinin tımar kapmak ve ganimet elde etmek için, Marmara bölgesine göç etmelerine sebep olabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları belirlendikten sonra ordunun yaptığı dış talanların ve devlete ödenen haraçların reel geliri artırdığı muhakkaktır. Talanlarla elde edilen ganimetin ve Balkanlar'dan alınan haraçların devlet hazinesini zenginleştirdiği ve özellikle akıncı beylerinin talanlarla ihya oldukları bilinmektedir. Vefat ettiği vakit herhalde büyük bir servete sahip olmayan[89] Osman Gazi'nin torunu I. Murat'ın 80.000 altın karşılığı[90] Hamitoğulları Beyliği'nden altı şehri satın almasına şaşmamak elden gelmez. Satın alınmıştır çünkü, I. Murat "Batıda akınlara devam eden gazilerin büyük ganimetleri ile çok zengin olmuştur".[91]

Fakat ne var ki, Murat Gazi örneğinde olduğu gibi toprağa yatırılan seksen bin altının getirdiği gelir, Osmanlı sultanı ile yeni tımar sahipleri arasında bölüşülmüştür. Tıpkı Hamitoğlu ile eski tımar sahiplerinin artık-ürünü bölüştükleri gibi. Kapalı köy ekonomilerinin hâkim olduğu bir iktisadi sistemde elde edilen talan ve haraç gelirlerinin ancak çok ufak bir kısmının köy birimlerine sız-

ması düşünülebilir. Talan ve haraç gelirleri yalnız devleti temsil eden hâkim sınıfın elinde temerküz eder. Bunun bir kısmı, ticaret vasıtasıyla büyük şehirlere dağılsa bile, belki de daha büyük bir kısmı, hâkim sınıfın lüks tüketim ihtiyaçlarını karşılamak üzere ülke sınırlarını aşar.

Bundan dolayı, talan ekonomisi, Osmanlı iktisadi sistemini belirleyen tek ve asli etken olamaz. Talan, Osmanlı toplumunda hâkim sınıfların sömürme eğilimlerinin dışsal bir yansıması, bir çeşit "emperyalizm"dir.[92]

Osmanlı Devleti sürekli savaşları yürütebilmek için bütün memleketi seferber etmek zorunda idi. Nasıl memleket içinde yaratılan artık-ürünü almak için büyük bir vergi örgütü kurulmuşsa, memleket dışında yaratılan artık-ürünü zaptetmek için de, aynı mükemmellikte bir ordu kurulmuştur. Memleket içinde belli köyler, bazı vergi muafiyetleri karşılığında, devletin savaş faaliyetlerine maddi bakımdan katılmak zorunda idiler. Bu köyler askere ürün, silah ve malzeme sağlamakla görevlendirilmişlerdir.

> Yüzlerce köy, ortakçılık, yarıcılık veya çeltikçilikle en iyi arpayı ve pirinci muayyen bir plan dahilinde temin etmekle mükelleftiler... Birçok köyler şap yapmaya, güherçile hizmetini görmeye, kervansaraylar civarını şenlendirmeye, derbent beklemeye atalardan kalma ırsi bir mükellefiyet olarak mecburdurlar. Padişah atlarını bekleyen, yetiştiren voynuklar... deve yetiştiren boğurcular, seyyar amele taburlar... ordu levazımı için top dökmek, su yolları, kale... inşaat ve tamiratı için her sene muayyen adette devletin emirlerine amade bulunan yayalar ve müsellemler... bütün imparatorluğu saran muazzam bir teşkilat idi. Padişahın yani mirînin yüz binlerce koyunu, ineği, su sığırları, develeri vardı ve yüzlerce köy bunlara bakar ve lazım gelince istenilen yere getirip teslim eder. Bir kısım yörükler mütemadiyen çadır bezi dokur ve nal dökerler. Gemiler için zift, kereste, yelken bezi işlerler, ok ve yay yaparlar.[93]

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumu savaşmak için mükemmel bir şekilde örgütlenmişti. Ama bu örgüt, merkezi devlet idaresinin örgütlendirdiği alanlardan sadece birisidir: Dış artık-ürünü ele geçirmek için kurulan savaş örgütü...

D. Osmanlı Devleti'nin halka karşı esas görevi kamu işlerini ve hizmetlerini yapmaktır. Hemen söyleyelim ki, Osmanlı toplumunda kamu işlerini sadece devlet üzerine almaz. Bu toplumda halkın ihtiyaçlarını karşılayan kamu işleri ve hizmetlerinin büyük bir kısmı, başta sultan olmak üzere, devleti temsil eden hâkim sınıfa mensup özel kişilerin de bir görevidir.

Âşıkpaşazâde Tarihinin 106. ve 159. babları Osmanlı büyüklerinin kamu hizmetlerini karşılamak üzere yaptıkları işleri bir bir sayıyor. Kitabın zeyli niteliğinde olan bu bablarda kamu hizmetlerinin ayrıntılarıyla zikredilişi oldukça anlamlıdır. Osmanlı toplumunda devlet ricali için kamu hizmetlerini gören tesisler kurmak bir ödevdir. Ya da başka bir deyişle, reayanın yarattığı artık-üründen nasiplenen devlet ricali, reayaya karşı kamu iş ve hizmetlerini yerine getirmekle sorumlu ve yükümlüdür. Artık-ürünün bir kısmı halkın müşterek ihtiyaçlarını tatmin edecek işlere tahsis edilmelidir. Osmanlı toplumunda bu iş ve hizmetler sırasıyla şunlardır: Cami, mescit, zaviye, tekke, sofuhane, medrese, muallimhane, imarethane, bimarhane, köprü, kervansaray, han, çarşı, bedesten, hamam, çeşme, suyolları, maden işletmeleri ve tersaneler. Dikkat edilirse, sayılan bütün bu kamu iş ve hizmetlerinin her biri belirli bir toplumsal ihtiyaca cevap vermektedir. Cami ve mescit dini; medrese ve muallimhane eğitim; yol ve kervansaray ulaştırma; zaviye ve tekke toprak açma ve güvenlik; bimarhane ve hamam sağlık; imarethane toplumsal dayanışma; çeşme ve suyolları su ve sulama; çarşı ve han ticaret; maden işletmeleri ve tersaneler sanayi...[94]

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren devleti temsil eden hâkim sınıf, başta sultan olmak üzere, hiç aksamadan bu toplumsal görevlerini yerine getirmeye çalışmış ve modern deyimi ile toplumsal tüketimi ilgilendiren faaliyet dallarını kurup, desteklemiştir. Orhan Gazi'nin İznik'i zaptı ile orada bir medrese açıp başına Davud-i Kayseri'yi atadığını[95] ve yaptırdığı imarethanede ilk yemeği kendi elleriyle dağıttığını[96] ve Bursa'da bir bedesten inşa ettirdiğini biliyoruz.[97]

Osmanlı sultanları için kaçınılmaz bir görev olan kamu iş ve hizmetlerinin yerine getirilmesi, devlet ricalinin de mutlaka yapmak

zorunda kaldıkları bir ödevdir. Özel kişiler kendi servet ve girişimleriyle kamu hizmetlerini sağlayacak tesisler vücuda getirmişlerdir. Osmanlı toplumunda bu görev "vakıflar" yoluyla yapılagelir. Özel kişiler, tesis ettikleri kamu işlerinin devamı, bakımı ve onarımı için servetleri üzerinde vakıflar kurarak, bunlardan elde ettikleri geliri kamu hizmetlerinin masraflarına tahsis etmişlerdir.

Genellikle, 15. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı toplumunda bu nitelikteki salâtin ve vüzera vakıfları ile âmme vakıflarının pek yaygın olduklarını biliyoruz. Bu vakıfların Anadolu ve Rumeli'de şehirlerin şekillendirilmesinde oynadıkları rol bir hayli önemlidir:

> Anadolu'da ve hususiyetle Rumeli'de geniş Hıristiyan topraklarını fetheden Osmanlı ricali bu toprakların bir kısmını âmme hizmetlerine mahsus vakıflara tahsis etmekle, Türk kültürünün Rumeli'de kuvvetle yerleşmesinde ve Balkanlar'da şehir hayatının inkişafında, bu vakıf sisteminin büyük bir hizmeti olduğu asla unutulmamalıdır.[98]

Osmanlı toplumunda, şehirlerde kurulan vakıfların dini, eğitim, sağlık ve dayanışma dallarında yaptıkları işler pek önemli olmakla beraber, kırlarda (köylerde) kurulan vakıfların da bunlar kadar önemli işler başardığı söylenebilir. Sözünü ettiğimiz vakıflar Ö. L. Barkan'ın incelediği zaviye-vakıflardır.[99]

Bu tür vakıflar, genellikle iki amaç gözetilerek kurulmuşlardır: i) Ekilmemiş toprakları iskân etmek, ii) Yol güzergâhında ve derbentlerde güvenliği temin etmek. İlk tür vakıflara örnek olmak üzere Hamza Baba, Genç Abdal, Hüssam Dede gibi zaviyeleri zikredebiliriz. Bu zaviyeler, çoklukla kendilerine verilen toprak üzerinde tarım yapmakta ve "su getirüb bir zaviye bina edüp bağ diküb"[100] o yeri şenlendirdikleri için bazen öşürden bile muaf tutulmaktadırlar. İkinci tür vakıflara örnek olmak üzere, Ahî Hızır, Bahsayiş ve Samit Dede zaviyelerini gösterebiliriz. Bu zaviyeler ıssız dağ başlarında, derbend yerlerde ve nehir kıyılarında "ayende ve revendeye" hizmet ettiklerinden, yerleştikleri yerler kendilerine verilmiş ve bir kısmı vergiden muaf tutulmuşlardır.

Osmanlı iktisat tarihi üzerinde yapılan araştırmalarda kamu iş ve hizmetlerini gören vakıfların, bazen büyük yatırımlar gerektir-

diğini gözlemliyoruz. Örneğin, Sakarya nehrinin geçtiği Eskişehir dolaylarında bir yerde, Vezir-i Âzam Mehmet Paşa'nın yaptırdığı sulama tesisleri bunlardan biridir. İşin önemli tarafı, bu tesislerin devlet hazinesinden onpara alınmadan vakıf yoluyla başarılmış olmasıdır.[101]

Hemen ilave edelim ki, Osmanlı toplumunda kamu işlerinin görülmesi sadece özel kişilere bırakılmış değildir. Çoklukla, devlet de kamu işlerini üzerine almış, bazen Sultaniye kasabasının kuruluşunda olduğu gibi, çok kere sürgünler[102] kullanarak, yeni bir kasabanın kuruluşuna önayak olmuştur.

Doğallıkla, Osmanlı toplumunda kamu iş ve hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü olan vakıflara devlet ilgisiz kalamazdı. Devlet, özel vakıfları kuruluşlarından itibaren daima kadılara denetmiş ve galiba[103] I. Murat zamanında merkezde hakim-ül hükkâm adı altında başkadılığa bağlatmıştır. Devletin vakıfları denetlemesinin en büyük sebebi hayri olarak kurulan vakıfların zamanla aile vakıfları haline dönüştürülmesidir. Vakıf yolu ile mirî toprak rejiminden yapılan kaçamaklar, kısa bir süre sonra, toprak rantının tıpkı özel mülkiyet şeklinde olduğu gibi, özel kişilere geçişini sağlamakta idi. Bu âdetin yaygınlaşmaya başladığı 17. yüzyılın başlarında, Koçi Bey durumdan şöyle yakınıyordu:

> ... ve zamanı sabıkta gazi beyler ve beylerbeyler gazalar edüp, yümni Devleti âliyede nice memleketler fethdüp, din ve devlete lâyık nice hizmetlerde bulunmağın selâtini izam dahi hizmetleri mukabelesinde fethettikleri memleketten kendülere bazı kura ve mezarî temlük edüp onlar izni selâtin ile ammeî müslimine nafî hayrat ve hasenat edüp, camiler ve imaretler ve zaviyeler bina edüp ol makulede vakfederdi. Gazi Evranos Bey ve Turahan Bey ve Mihaloğlu vesair mücahidi fisebilullah beyler ve gaziler gibi bu makule vakıfları eimmei din tecviz etmişlerdir. Bunlarda maadası meşru değildir.[104]

Osmanlı toplumunda vakıf kurumu aracılığıyla yapılan kamu iş ve hizmetleri, aslında devleti temsil eden hâkim sınıfın görevi olduğundan, devlet bu vakıfları daima denetlemek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti için hayri olmayan vakıflar meşru değildir. Va-

kıfların meşruluk kazanması için reayaya bir şeyin geri ödenmesi gerekir: Alınan artık-ürünün karşılığında kamu hizmetlerinin yapılması...

E. 14. ve 15. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu için kurulan iktisadi model çok özgül bir üretim tarzı ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Model salt ve ideal şekliyle ele alındığı vakit, Osmanlı ekonomisinin fevkalade tutarlı bir mantığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu mantık özet olarak şöyledir: Devlet toprakların mülk sahibidir. Buna karşılık, köy topluluklarında yaşayan reaya, toprakları tasarruf eder. Devleti temsil eden hâkim sınıf sultan, asker ve ulema üçlüsünden oluşmuştur. Toprakların mülkiyeti devlete ait olduğundan, bu köy topluluklarında yaratılan artık-ürün devlete aittir. Bundan dolayı, Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur. Sultan, asker ve ulema (seçkinler) hâkim, reaya ise tabi sınıftır. Mamafih, Osmanlı ekonomisinde kişinin kişiyi sömürmesi söz konusu değildir. Sömürme devletin işlevlerini ifa eden bir sınıfın, üretim işlevlerini ifa eden reaya sınıfını sömürmesi şeklinde ortaya çıkar. Bilgilerimizin sınırı içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde sömürme haddinin arttığına dair bir kanıt yoktur. Hatta, akça değerinin düşmesi karşısında bile, gasp edilen toprak rantının sabit kaldığı anlaşılmaktadır.[105] Osmanlı toplumunda devlet tarafından ele geçirilen artık-ürünün bir kısmı mutlaka kamu işlerine ve hizmetlerine tahsis edilmelidir. Bu açıdan bakılınca 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin *a priori* ceberrut ya da demokrat olduğu söylenemez.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınıflı yapısından dolayı, genişlemesi kaçınılmaz olan toplumsal çatışmalar, 14. ile 15. yüzyıllar arasında, belki de bu mantığın kusursuz işleyişinden dolayı ortaya çıkmamıştır. 15. yüzyılın başlangıcından, ulemadan Şeyh Bedreddin'in önayak olduğu isyan hareketinin ne dereceye kadar bir "köylü isyanı" olduğu, tarihçilerin araştırmalarına bağlıdır.

Bizce, vardığımız sonuçlar ile Osmanlı müverrihlerinin kendi toplumları hakkında vardığı sonuçlar arasındaki mutlak benzeyiş, tahlilin en mutlu yanıdır. Osmanlı yazarları 16. yüzyıldan beri içinde yaşadıkları iktisadi-içtimai sistemin mantığını kusursuz ola-

rak biliyorlardı. Tursun Bey, Koçi Bey, Kınalızade Ali Efendi ve nihayet Naima bunların ileri gelenleri arasındadır. Örneğin, Naima'nın Kınalızade'ye atfen, Osmanlı toplumu için çizdiği klasik mantık, deyme Batı tarihçisinin tahliline yeğdir.

> Mülk ve Devlet asker ve rical iledir.
> Rical mal ile bulunur.
> Mal reayadan husule gelir.
> Reaya adlile muntazam-ül-hal olur.[106]

Kanımızca, Naima'nın bu veciz ifadesi, Osmanlı toplumunu anlamak için yeterlidir. Şöyle ki, eğer yukarıdaki ifadeleri cebirle göstermek istersek; Devlet (D) kulun (K) bir fonksiyonudur; kul paranın (P) bir fonksiyonudur; para reayanın (R) bir fonksiyonudur; reaya adaletin (A) bir fonksiyonudur. Yani:

$$D = D(K)$$
$$K = K(P)$$
$$P = P(R)$$
$$R = R(A)$$

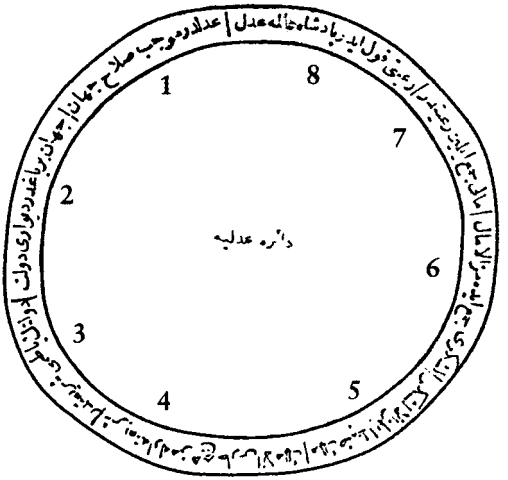
Bağlı fonksiyon kurallarından dolayı,

$$D = F(A)$$

Yukarıdaki vecizenin aslı, mülk ve devlet adaletinin, yani kamu işleri ve hizmetlerinin bir fonksiyonudur, demektir. Devletin toprak üzerindeki mülkiyetinin tek sebebi, üzerine aldığı kamu iş ve hizmetlerini yapmasıdır. *Adalet mülkün temelidir*![107]

F. Açıklamaya çalıştığımız salt Osmanlı modeli, toplumda üretim ve mülkiyet ilişkilerini bir uyum içinde yürütürken, bu mantık bir tek yönden bozulmak eğilimi göstermiştir. *Bu ticarettir.*

Devleti temsil eden sınıf tarafından ele geçirilen artık-ürünün, kamu yatırımları ile ricalin tüketimi arasında dağıtıldığına işaret etmiştik. Devlet bu kararı alırken, kendi tercihler dizisine göre hareket edebildiğinden, elde edilen artık-ürünün büyük bir kısmı

Daire-yi Adliye

1) Adldir mucib-i salâh-ı cihan
2) Cihân bir bağdır dıvarı Devlet
3) Devletin yatımı şeriattır
4) Şeriata olamaz hiç haris illâ Melik
5) Melik zapteylemez illâ leşker
6) Leşkeri cem'edemez illâ mal
7) Malı cem'eden raiyettir
8) Raiyeti kul eder Padişah-ı Aleme adl.

Kınalızade Ali
Ahlâk-ı Alâî

açıkça devlet ricalinin kişisel geliri olarak alıkonacaktır. Gerçekten, padişahın hesapsız geliri yanında, özellikle askeri zümrenin fevkalade yüksek gelirlere sahip olduğunu tarihsel araştırmalardan öğreniyoruz.[108]

Osmanlı toplumunda sömüren ve sömürülen sınıflar arasındaki gelir bölüşümünün oransız olduğu bir gerçektir. Bu öyle bir top-

lumdur ki, aşırı servet birikiminin sonucu, bir vezir devlet hazinesine borç verebilir. II Murat'ın Halil Paşa'dan hazine için flori ödünç aldığı bir gerçektir.[109]

Osmanlı toplumunda sınıflar arasındaki bu oransız gelir bölüşümü, hâkim sınıflar elinde biriken artık-ürün gelirinin aşırı ve taşkın tüketim harcamalarına tahsis edilmesine sebep olur. Hele, Osmanlı toplumunda olduğu gibi, sınıflar arasındaki akışkanlığın pek kuvvetli, padişahın bir fermanı ile sınıf değiştirmenin mümkün olduğu bir toplumda, devlet ricalinin tüketim eğsinimlerinin çok yüksek olduğu tahmin edilebilir. Her an serveti kaybetmek korkusu tüketime teşvikin artmasına sebep olmaktadır. Bu zihniyeti S. Ülgener şöyle belirtiyor:

> Mal ve parayı bekleyen akıbet: İktisadi bir maksat uğruna harcamak... değil, daha ziyade siyasi bir gaye uğruna... harcamak ve tüketmektir. En fazla rastlanan şekilleri gözden düşme, göze gelme... nihayet göze girmek için harcama.[110]

Devlet ricali elinde toplanan servet ve gelirlerin her an tüketim harcamalarına tahsis edilebildiği bir ekonomide ticaretin oldukça gelişmiş olması gerekir. Osmanlı ekonomisinde ticaretin, özellikle merkezi devlet organının yerleştiği başkent ve vilayet merkezlerinde yoğunlaşmasının tek sebebi, hâkim sınıfın elinde biriken gelirlerin ancak buralardaki pazarlarda sarfedilmesidir. Özellikle, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerin ticaret alanında çok ilerlemiş olduğunu biliyoruz. Bursa[111] yurtiçi ve yurtdışı gelirlerin temerküz ettiği ve ticaret vasıtasıyla dolaşımının hızlandığı bir şehirdir. Yukarıdaki iddia, yani devlet organının yerleştiği şehirlerde ticaretin geliştiği, Bursa örneğiyle doğrulanabilir. Beylik sırasında iki kale ile bir iç şehirden oluşan Bursa şehrinin Bizans hâkimiyeti altında bulunan İznik'e nispetle pek fakir olduğu muhakkaktır. Fakat, Bursa Orhan Gazi tarafından zaptedildikten sonra, başkentin bu şehre geçişi ile, zengin İznik'in durumu birdenbire kötüleşmiş, şehir kısa bir süre içinde iktisaden çökmüştür. Buna karşılık, devamlı bir iktisadi gelişmeye mazhar olan Bursa, yarım yüzyıl içinde

Anadolu'nun en büyük şehirleri arasına girmiştir. Ayrıca, İstanbul örneği de fevkalade çarpıcıdır. 1478 sayımına göre 97.956 nüfusu olan İstanbul, 1520'lerde 400.000 nüfusa kadar yükselmiştir.[112]

Şurası muhakkaktır ki, Osmanlı ekonomisinde ticaretin görevi hiçbir zaman mevcut sanayiyi gütmekten ileri gidememiştir. Bu, şu demektir: Osmanlı ekonomisinde ticaret devlet ve ricalin ihtiyaçlarının bir işlevidir. Bu ihtiyaçlar ticareti, ticaret pazarın genişliğini ve pazarların genişliği de sanayinin bünyesini belirlemektedir. İhtiyaçlardaki mevcut farklılaşma, sanayi dalları arasındaki mevcut farklılaşmada yansır. Ticaret meta üretiminin bir sonucu değil, devlet ve devlet ricali tarafından elde edilen artık-ürünün, nadide eşya, lüks tüketim malları, harp araçları vs şeklinde meta'a dönüşümünün bir sonucudur. Bu bakımdan, 14. ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı ekonomisi tüketim-yönlü bir ekonomi olarak kalmıştır.

> Şehirlerde... sanayi erbabının toplanmasını temin eden... başlıca ticaret sermayesidir. Yani kemiyetçe o kadar çok olmamakla beraber, sınai faaliyetin nazımı olan küçük tacirler sınıfıdır.[113]

Bu durumun belli başlı sebebi Osmanlı iktisadi sistemidir. Kapalı köy ekonomileri piyasaya açık olmadıklarından, ticareti ancak şehirlerdeki zümrelerin ihtiyaçları kamçılamaktadır. Belirli şekilde farklılaşmış talep, şehir piyasasında belirli farklılaşmış sanayi dallarını yaratmaktadır. Bu süreç, verilmiş talep karşısında, sanayinin de belli kalıplar içinde kalmasını gerektirir. Nitekim, Osmanlı şehir hayatında gördüğümüz esnaf örgütü bu durgun iktisadi durumun bir belirtisidir. Bu durum, zihniyet alanında kanaatkârlık ve tevekkülü temsil eden tasavvuf[114] ve dolayısıyla fütüvvet örgütlerinde yansır. Esnaf örgütleri hiçbir şekilde daha fazla artık-ürün peşinde koşmaz. Bunun vargısı olarak ekonomide, köy birimlerinin kendine-yeter karakterlerinin bir sonucu olan durağan hal, sanayideki durağan hal ile tamamlaşır.

Genellikle, Osmanlı şehir ekonomisinde ticaret, sadece Osmanlı devlet ve ricalinin ihtiyaçlarına tabi olan bir iktisadi faaliyet olarak kalmaya mecburdur. Ticaretin Osmanlı toplumundaki işlevi o

kadar açıktır ki, bazen devlet ricalinin bile tüccar olduğunu görürüz. Devlet ricali kendi sınıfının ihtiyaçlarına cevap veren iç ve dış ticaret alanlarına nakit yatırmaktan çekinmez. Bunun en güzel örneği Çandarlı Halil Paşa'dır.[115] Vezir-i Âzam'ın Doğu ticaretinin en önemli merkezlerinden biri olan Bizans'a ticaret sermayesi temin ettiği söylenmektedir. Ayrıca, 15. yüzyılda Bursa'da ulema zümresine mensup bazı kimselerin imalatçı oldukları[116] ve ticaretle uğraştıkları zannediliyor.

Ticaret konusunda üzerinde önemle durulması gereken diğer bir husus, tüccar zümresinin birleşimidir. Osmanlı toplumunun köleliği engelleyen üretim tarzı, ticaret alanında da kendisini hissettirmiştir. Örneğin, Bursa tereke kayıtlarından şehrin o zamanki en zengin insanının atik olduğuna rastlıyoruz.[117] Öyle ise, öyle bir toplumla karşı karşıyayız ki, tüketim için köle kullanılmasına (cariye, hizmetkâr) cevaz verilirken, köleler azat edildikten sonra toplumda en seçkin yeri alabilmektedir. Vezirlerle kölelerin birlikte ticaret yaptıkları bir ortam, ancak her ikisinin de devletin kulu olduğu bir toplumda gerçekleşebilir.

Osmanlı ekonomisinde ticaretin gelişmesi toplumda şehir ve kır (köy) ekonomilerinin birbirinden ayrılmasına sebep olmuştur. Kapalı köy ekonomilerinin yanı başında onunla pek az eklemlenen bir şehir ekonomisi oluşmuştu. Köy ve şehir arasındaki işbölümünün Osmanlı toplumundaki bu garip tecellisi, ekonominin "ikili ekonomi" olarak kalmasına yetmiştir. Sınıf açısından reaya ve devlet ricali olarak ayrılan sınıflar, ekonomi açısından kır ve şehir olarak birbirinden kopmuştur. Bundan dolayı, şehir ekonomisi için tek taraflı işleyen bir işbölümü (toprak rantından yararlanma), köyün ve dolayısıyla taşranın devamlı surette ihmal edilmesine yol açmıştır.

Ayrıca, köy ekonomileri içinde yaratılan toprak rantının devlet tarafından gasp edilişi, taşrada artık-ürün gelirinin temerküzünü önleyen bir etkendir. Bu husus Osmanlı toplumunda açıktır: Köylerde ve kasabalarda yaratılan artık-ürün, genellikle o bölgede kalmadığından, gelecek yüzyıllarda taşrada şehirler gelişememiştir. Ve böylece, Osmanlı ekonomisinde yaygın ve eklemli bir piyasanın yaratılması ta başlangıçtan beri durdurulmuştur.

15. ve 16. yüzyıllarda Balkan şehirleri hakkında incelemelerde bulunan N. Todorov'un bu konudaki fikirleri yukarıdaki savı destekler sanıyoruz.

> ...Türk hâkim sınıfının memleketin tümü ve özellikle şehirlerin kültürel ve iktisadi hayatı içindeki yeri Batı feodal senyörlerinden farklıdır. Balkan şehirlerinde, Türk hâkimiyetinden önce mevcut olan, sarayların ve asiller mahallesinin yokluğu hissedilmektedir.[118]

Başka bir yerde,

> 15. ve 16. yüzyıllarda Balkanlar'da şehirlerin gelişmesi, Batı'da yeni-feodalizm çağında ortaya çıkan, ekonominin doğal karakteri ve derebeyi ile köylülerin derebeylik rantından artık ve piyasa ürünü sağlayan kısıtlı imkânları arasındaki mevcut çelişkiyi, Osmanlı toplumunda temel çelişki olarak ortaya çıkarmaz.[119]

Alıntılarda görüldüğü gibi, Rumeli şehirlerinde (ya da Anadolu şehirlerinde) soylu mahalleleri ve saraylar yoksa, buna bağlı olarak, bu şehirlerde dirlik sahibinin eline geçen toprak rantının neden metaya dönüşemediği sezilebilir ve bu açıdan bakılınca, Batı feodallerinde gözlemlenen çelişkilerin de neden Balkan "feodalleri" ile köylüler arasında ortaya çıkamadığı anlaşılabilir.

Gerçekten bizim de iddia ettiğimiz budur. Küçük tımar sahipleri bir yana, sayılı olan has ve zeamet sahiplerinin büyük rant gelirleri, eğer dirlik sahipleri o şehirde oturmuyorlarsa, toprak rantının yaratıldığı yörede sarfedilir mi, sarfedilmez mi? Bu konuda tarihsel belgelere sahip değiliz. Fakat has ve zeamet sahibi ricalin devlet ile, yani İstanbul ile yakın ilişkisi göz önüne getirilirse, Anadolu ve Rumeli'de eksik olan konak ve asiller mahallesinin neden dolayı İstanbul'da toplanmış olduğu anlaşılır.[120]

G. Osmanlı toplumunda şu asli olay; yani reaya tarafından yaratılan artık-ürünün devlet ricaline geçmesi ve ricalin artık-ürünü kullanma kararlarındaki bağımsızlığı, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin bozulmasına önayak olmuş ve Osmanlı iktisadi sisteminin baş-

ka bir iktisadi sisteme doğru evriminin öngördüğü nesnel şartları hazırlamıştır. 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı iktisadi sisteminin kendine karşın, iki yönde gelişme istidadı gösterdiğini gözlemliyoruz. Bunlardan ilki, klasik feodalite, ikincisi özel mülkiyettir. Osmanlı toplumunun istikrarı, her ne kadar sistemin ilk yönde gelişmesini önlemişse de, ikincisi, özellikle gelecek yüzyıllarda, Osmanlı iktisadi sistemini bozmuş ve yeni bir hâkim mülkiyet ilişkisinin temellerini atmıştır. Osmanlı Devleti'nin her iki mülkiyet şekline karşı kendi bünyesini sonuna kadar savunduğunu ilave edelim (her sistem gibi).

1. 14. ve 15. yüzyıllarda Trakya'da Edirne, İstanbul'da Haslar Kazası, Anadolu'da ise Bursa ve Biga'da ortakçı (kesimci) kullara rastlamaktayız.[121] Bu ortakçı kulların bir kısmı, kurum olarak Bizans'tan Osmanlı toplumuna aktarılmış olabilir. Fakat biz, İstanbul Haslar Kazası'ndaki mevcut kul köylerinin Fatih Mehmet tarafından kurulduğunu biliyoruz. Bu kullar genellikle, savaşlarda esir edilen Hıristiyanlardan oluşmakta ve cüz'i bir nispette, devlet büyüklerinin hassa çiftliklerinde de istihdam edilmekte idi.

Ortakçı kulların iktisadi-hukuki statüsü tamamen serflerinkiyle aynıdır. Miras usulleri, kişisel olarak toprağa bağlılıkları, içevlilik, angarya ve hediye gibi yükümlülükleri onları serften ayırmaz. Bundan dolayı, ortakçılık ve servaj benzer mülkiyet ilişkilerinin bir sonucudur.

Burada bir nokta üzerinde durmadan geçemeyeceğiz. 14. ve 15. yüzyıllarda artan Avrupa nüfusu ve şehirleşme hareketi, 1430 ile 1450 yılları arasında buğday fiyatlarında müthiş bir yükselişe sebep olmuştur. Artan hububat talebini karşılamak üzere, özellikle Elbe-berisi ülkelerde, köylülerin hürriyetlerini kaybederek serf haline düşmeleri kaçınılmaz olmuştur. Bu serfleşme hareketinin Almanya'dan itibaren, Prusya ve Silezya'ya doğru yayıldığını biliyoruz. Tuhaftır ki, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un zaptından sonra kurduğu Haslar Kazası'nı kullarla iskân etmesi de aynı tarihlere tesadüf ediyor. Bu belki de, Avrupa'yı istila eden "ikinci serfleşme" hareketinin Osmanlı toplumundaki zorunlu bir yansısıdır.

Bu şartlar altında, 14. ve 15. yüzyıllarda rastlanan ortakçılık şekli, Osmanlı toplumsal bünyesinde klasik feodalite üretim tarzına doğru açılan bir yol gibi gözükmektedir. Fakat, bu yolun ta başlangıçtan beri tıkalı olduğunu söyleyelim. Osmanlı toplumunda reaya ne üretimin amacı, ne de aracıdır. Ortakçı kul ise, üretimin nesnel şartlarından hemen hemen kopmuştur. Bundan dolayı angaryaya konu olabilir. Oysa, toprağı tasarruf eden raiye angaryaya koşulamaz. Osmanlı iktisadi sistemi ancak hür köylü ile devam edebilir. Hür insanın bulunduğu toplumda ise, servaj gelişemez.

Nitekim, Osmanlı toplumunda ortakçı kul mülkiyet şekli hiçbir zaman yaygın olmamış, daima "manalı bir istisna"[122] olarak kalmıştır. Çünkü,

> Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik iklimi, sosyal bir rejim olarak servaj sisteminin yaratılmasına ve muhafazasına müsait bulunmuyordu.[123]

Durum, tarihi gerçeklerle de uyuşmaktadır. 1489 tarihinde Haslar Kazası'nda mevcut olan ortakçı kulların sayısı iki binden biraz fazla iken, 1530'da bu zümre tamamen ortadan kalkmıştır. Yine, Sultan Süleyman Tahrirlerine göre ortakçı kulların sayısı Rumeli'de vergi veren nüfusun yüzde ikisine, Anadolu'da ise yüzde yarımına kadar düşmüştür. Böylece, Osmanlı iktisadi sisteminin servaja ve dolayısıyla klasik feodalizme doğru yönelen kapısı kapanmış olmaktadır. Durum özel mülkiyet için aynı değildir.

2. Osmanlı toplumunda mirî toprak rejimine karşıt olan serbest mülklerin tesisi kuruluş devrinden beri olağandır. Serbest mülkler, sultanın ileri gelen devlet ricaline yapmış olduğu temlikler sonucunda ortaya çıktığı gibi, bazen satış (?) yoluyla da tesis edilmekteydi. Ayrıca sipahi tımarlarının hassa çiftliklerinin rical elinde özel mülkiyete benzer mülkiyet şekilleri yarattığı da bir gerçektir. Fakat, Osmanlı toplumunda cari mülkiyet ilişkilerinden kurtulmak için hâkim sınıfın seçtiği asıl yol, vakıflardır. Hayri vakıf kisvesi altında kurulan vakıflarla bir çeşit özel mülkiyet yaratılmış oluyor ve böylece, gayrimenkul gelirinin kolaylıkla vârislere geçmesi sağlanıyordu.

Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin özel mülkiyet şekline doğru evrilme eğilimi Osmanlı iktisadi sisteminin gereklerindendir. Önce, Osmanlı, toprağın mülkiyetine sahip olmasa bile ona tasarruf eder. Mülkiyet ile tasarruf arasındaki ince ayrıntı, toprakları tasarruf etmekten, mülk edinmeye geçiş sürecini kolaylaştırmaktadır. Sonra, topraktan yaratılan rant geliri, eğer bir yere yatırılacaksa, ancak toprak üzerine yatırılabilir. Çünkü, toprak 15. ve 16. yüzyılların tek üretim faktörü olduğu gibi, bir de diferansiyel rant yaratmaktadır. Bu bakımdan, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin, yukarıdaki her iki şartı birlikte gerçekleştiren özel milkiyet şekline doğru evrilmesi, klasik feodal mülkiyet şekline doğru evrilmesinden daha kolaydır. Bu eğilimin ticaret tarafından kuvvetlendirildiğini söyleyelim. Devlet ricali elinde biriken gelir, ticaret kanalıyla piyasaya arz edilince gelirin yeniden-bölüşülmesi tüccar zümresi lehine olur. Böylece büyük rant sahipleri ile tüccar ve tefeci zümresinin artan iktisadi gücü, biriktirilen nakdi sermayeyi yatıracak bir yer arayacaktır. Bu fonların bazı ellerde birikimi, özellikle 16. yüzyılın başlarında, kapıkulunun Anadolu'ya geçmesinden sonra,[124] mevcut mukataa ve iltizam şekillerini değiştirmeye başlayacak ve gelecek yüzyıllarda toprakların özel mülkiyete geçiş sürecini hızlandıracaktır.[125]

Bitirmeden, özel mülkiyet şekline doğru açılan gediği kapamak için, Osmanlı Devleti'nin kendi mülkiyet ilişkilerini ısrarla devam ettirmeye çalıştığını hatırlatalım. Özel mülk haline gelmiş toprakları müsadere etmek, tımara vermek, divanî hissesini zaptetmek ve öşür yükümlülüğü koymak, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda sık sık görülen olaylardır.

III
Asya mı, Feodal Üretim Tarzı mı?

A. 1853'ten beri Asya üretim tarzı kavramının geçirdiği serüven zikzaklarla doludur. Konumuz bakımından bu serüvenin kısa bir tarihçesini vermeyi uygun buluyoruz.

Marx, bütün ömrü boyunca Asya üretim tarzı kavramından vazgeçememiştir. Asıl görevinin, içinde yaşadığı kapitalist toplumun tahlili olduğu düşünülürse, hemen hemen her eserinde Asya üretim tarzına verdiği nispi önem başka türlü yorumlanamaz. Kronolojik olarak Asya üretim tarzından bahsettiği yerler şunlardır:

1 — 1853'te Engels'e yazdığı mektuplar ile, Hindistan ve Doğu Sorunu[1] (Osmanlı İmparatorluğu) hakkında *New York Daily Tribune*'e yazdığı makaleler.

2 — *Kapital*'i hazırlamak üzere kaleme aldığı "Formen" *(Pre-Capitalist)* denilen çalışma notları.

3 — *Critique*'in tarihi maddecilik yöntemini açıklayan meşhur önsözü (ki toplumların dönemleşmesi hakkındaki tanınmış cümleyi zikretmeden geçemeyeceğiz: "Asya, antik, feodal ve modern burjuva toplumunun üretim tarzlarını, toplumun iktisadi şekillenmesinin kademeli çağları olarak alabiliriz).[2]

4 — Kapitalist toplumların tahlilini yapan, fakat her fırsatta Asya ya da Doğu üretim tarzından bahseden *Kapital*.

5 — Rus sosyoloğu M. M. Kovalevski'ye karşı yaptığı eleştiriler.[3]

6 — Hayatının son anlarında V. Zassoulitch'e yazdığı mektuplar.[4]

Bununla birlikte, Marx'ın bu denli üzerinde durduğu Asya üretim tarzı kavramı hiçbir zaman, hatta günümüzde bile genel bir tasvip ve kabule mazhar olmamıştır. Bu aldırmazlık ya da reddedişin sebepleri neler olabilir?

Tarihi maddecilik yöntemi ile ortaya serilen tek gerçek, Marksist ya da Marksist-olmayan toplumsal bilim adamları tarafından hiçbir şekilde cerhedilmemiş olan, toplumların gelişme "yasaları" ve bu "yasaların" belirlediği tarihsel dönemleşmedir. Marx ve Engels, 1845-46 yılları arasında, bu konu üzerindeki çalışmalarının ilk ürününü *Die deutsche Ideologie*'de vermişlerdi. Marx ve Engels'in fikirlerinin henüz oluşmaya başladığı 1840'larda yayımlanan bu eserde, toplumların gelişme yasalarına göre her topluluk evrensel olarak dört aşamadan geçmek zorundadır. Kabile mülkiyeti, müşterek ya da devlet mülkiyeti, feodalite ya da malikâne mülkiyeti ve nihayet kapitalist mülkiyet.[5]

Oysa, toplumların tarihsel dönemleşme konusunda Marx ve Engels'in [*Komünist*[6] (1848)] takındıkları tavır oldukça değişiktir. Gelişme yasalarına göre toplumlar zorunlu olarak şu tarihsel aşamalardan geçer: Kölelik, feodalite ve kapitalizm.

1845-1858 arasının, Marx'ın "olgunlaşan Marx" dönemine ait olduğu bilinmektedir.[7] Gerçekten, *Ideologie* ile *Manifesto* arasında dönemleşme konusunda ortaya çıkan birbirini tutmayan kavramlar bunu doğrulamaktadır. Marx, ancak 1857'den itibaren, olgunluk yıllarına tekabül eden 1860'larda fikirlerini geliştirmek imkânını bulmuş ve iktisat, felsefe, sosyoloji ve tarih alanlarında erişilmez bir kültür edinmiştir. *Pre-Capitalist*, *Critique* ve nihayet *Kapital* bu olgun Marx'ın eserleridir. Mamafih, öyle gözükmektedir ki, *Critique*'te dönemleşme konusunda geliştirdiği fikirler, genellikle *Ideologie*'deki düşünceleri üzerine temellenmiştir.

Engels'in bu konudaki davranışı Marx'ınkinden biraz daha farklıdır. Her ne kadar Engels'in 1853 tarihli mektuplarında, Asya

ülkelerinin özgül üretim tarzları bahis konusu ediliyorsa da, tarihsel dönemleşme üzerine yazdıklarına bakacak olursak, Asya tarzı ile yakından bir ilgisi olmadığını görüyoruz. Marx'ın aksine Engels'in üzerinde çalıştığı asıl konu Avrupa feodaliteleridir.[8]

Anti-Dühring 1877-1878 yıllarında, yani Marx hayatta iken yayımlandı. Eserde Avrupa feodal üretim tarzı hakkında geniş açıklamalara karşılık, Asya üretim tarzının lafı edilmemektedir. Bu konuda belki de sadece bir-iki cümleyi zikredebiliriz. Örneğin, "Devletin ya da komünün toprağın mülk sahibi olduğu Doğu'da, toprak mülkiyeti terimi bile lisana yabancıdır".[9] Aslında, niyetimiz bu ufak ibareden, Engels için, Asya üretim tarzı lehine bir sonuç çıkarmak değildir. Fakat tuhaftır ki, yeni bir anlam verdikleri eski terimleri ustalıkla kullanmasını bilen Engels gibi bir bilgin, Türklerden bahsederken, "Doğu'da fethettikleri ülkelere bir çeşit tarımsal feodaliteyi getiren ilk Türkler olmuştur"[10] diyerek Türk toplumsal bünyesini klasik feodalite olarak değil, fakat bir "çeşit" ve "tarımsal" olarak nitelendirmiştir. Fakat galiba, Engels'in Türk toplumu hakkındaki kanısı kesindir. Yine bir yerde, Türkler Hıristiyan ülkelerini zaptettikten sonra bile, toplumsal bünyeleri feodalizm göstermez, diyor. Bu bünye ona göre "yarı-feodalite"dir.[11]

Bütün bunlara rağmen, Engels'in Asya üretim tarzı hakkındaki tutumu *L'Origine*'inde farklıdır. Şu anlamda ki, kitapta Asya üretim tarzı hakkında ne bir söz, ne de bir telmih vardır. Fakat neden?

L'Origine 1881-1882 yılları arasında hazırlanan üç önemli çalışma üzerine kurulmuştur. *Sur L'histoire des anciers Germains, Lapoque franque* ve *La Marche*.[12] Fakat eser, 1884'te, yani Marx müsveddeleri görmeden yayımlandı. Kitap esas itibariyle Morgan'ın Amerika Kızılderilileri hakkında yaptığı sosyolojik ve antropolojik çalışmalar ile Maurer'in eski Germen kabileleri üzerine yaptığı tarihsel araştırmalara dayanmaktadır. Kitapta Engels'i ilgilendiren asıl konu, genel hatları ile, Avrupa toplumlarının evriminin dönemleşmesi sorunudur. Böyle olunca, *L'Origine*'de Asya üretim tarzının incelenmesine gerçekten yer olmadığı söylenebilir.

Bu kısa açıklamadan sonra şunu ileri sürebiliriz: Asya üretim tarzı kavramı Marx'ı gerçekten bütün hayatı boyunca sürüklemiş-

tir. Buna karşılık Engels'in konuya aynı ilgiyi gösterdiği söylenemez. Kendisi, kavrama hiçbir zaman karşı çıkmamış, fakat savunmasını da yapmamıştır.

Marx ve Engels öğretisinin diğer önemli bir kuramcısı olan Lenin'e gelince: Onun bu konu hakkında fazla bir şey söylediği iddia edilemez. Yalnız, "Karl Marx" adlı son makalelerinden birinde Asya üretim tarzı kavramını kabul ettiğini belirtiyorsa da,[13] bu makaleden büyük sonuçlar çıkarmak hatalıdır.

Bazı Marksistler arasında Asya üretim tarzına karşı alınan kesin cephe, J. Stalin'in *Matérialism dialectique et matérialism historique* adlı kitabının kapsadığı fikirler ile ilgilidir. Tarihsel dönemleşme konusunda Stalin kategoriktir: "Tarih beş tip üretim ilişkisi tanır: İlkel komünal, kölelik, feodal rejim, kapitalist rejim ve sosyalist rejim."[14]

Marksist yöntem ve kuram hakkında bilgisini (ya da tutumunu), örneğin bir "değer kanunu" ile rahatça ölçebileceğimiz[15] Stalin'in bu sert tutumu ilk meyvelerini 1930 Tiflis ve 1931 Leningrad Konferanslarında verdi. Konu ile yakından ilgisi olduğu için, her iki konferanstan çıkan sonuçları, E. Varga'dan alarak aktarıyoruz.[16]

Tiflis: "Bütün tarihleri boyunca Asya ülkelerinin orijinalliği barizdir. Bu anlamda, Asya üretim tarzı diye adlandırılabilecek, özel bir feodalite bünyesi gösterirler."

Leningrad: "Doğu'daki feodalitenin orijinalliğinden bahsetmek isteriz, yoksa Asya üretim tarzının değil."

Asya üretim tarzının Marx'tan Stalin'e kadar geçirdiği serüven böyle olunca, bu konudaki Marksist fikirlerin değişik olacağı açıktır. Çeşitliliği görmek için, son beş-altı yıldır bu konuda, leh ve aleyhte yayımlanan kitap ve makalelere bir göz atmak yetişir. Tartışmalar, halihazırda, Japonya (1929'dan beri),[17] Rusya, Polonya, Güney Amerika, Hindistan ve özellikle Fransa'da sürüp gitmektedir.

Asya üretim tarzı üzerindeki tartışmaların ne kadar verimli olduğu (olacağı) iki ayrı, fakat birbirine sıkıca bağlı planda değerlendirilebilir. İlki kuramsal plandır. Bu alanda yapılacak çalışmalar, Marx ve Engels'in öğretilerinden hareket ederek, yani *kaynağa inilerek*, tarihin kavramlaşmasında Asya üretim tarzının niteliğini ve

yerini belirleyecektir. Bu alanda başarı kazanmak için, her şeyden önce, Asya üretim tarzı kavramı tutarlı kuramsal bir model olarak ortaya konulmalıdır. İkincisi, tarihsel plandır. Belirli toplumların tarih süreci içinde geçirdiği belirli aşamalar incelenmeli, gösterdikleri "Asyal" özgül iktisadi-içtimai bünyelerine göre kurulmuş olan kuramsal model ile karşılaştırılmalıdır. Ne ki, Asya üretim tarzı kavramsal modelinin araştırılmak istenilen bireysel toplumların özgül bünyeleri ile ne kadar uyuştuğu *a priori* söylenemez. Ancak, tarihsel araştırmaların ışığı altında araştırılan belli bir toplumun, Asya üretim modelini ne dereceye kadar tatmin ettiği sorulabilir. Bu bakımdan, Asya üretim tarzı kavramı tarihsel araştırmalara ancak bir çerçeve çizebilir. Doğallıkla, bireysel özellikleri bir yana, verilmiş toplumun iktisadi-içtimai bünyesi, kavramsal model ile uyuştuğu sürece Asya üretim tarzı "model"i doğrudur.

Bu eserin kaleme alındığı yıllarda bu alandaki tarihsel araştırmaların hızlandığını söyleyelim. A. Abdel-Malek'in Mısır toplumu (kısmen),[18] S. de Santis'in Aztek, Maya ve İnka toplulukları,[19] P. Bateau'nun Madagaskar toplumu,[20] J. Suret-Canale'in Tropik Afrika toplumları[21] ve nihayet G. A. Malekechvili'nin Eski Doğu toplumları[22] üzerinde yaptıkları araştırmalar bu tür denemelerdendir.

Bu sayılan araştırmalar doğrudan doğruya Türk toplumunu ilgilendirmemektedir (A. Abdel-Malek'in yaptığı araştırma hariç. Fakat o da Asya üretim tarzı ile sıkı bir ilişki kurmamıştır). Kanımızca, bu konuda bizi, yani Osmanlı toplumunu asıl ilgilendirmesi gereken iki araştırma vardır.

İlki, Yves Lacoste'un İbnî Haldun ile ilgili olarak Kuzey Afrika İslam ülkeleri hakkında yaptığı çalışmadır. Yazara göre bu ülkelerin tarihsel gerçeğini anlamak için Asya üretim tarzı kavramına başvurmak gereklidir.

> Bugün dünyanın büyük bir kısmının tarihsel evriminin esasını anlamak için Asya üretim tarzı kavramı ortaya çıkmış, artan sayıda ve derinliğine yapılan araştırmaların konusu olmuştur. Daha şimdiden, bu araştırmalar Asya, Afrika ve Amerika ülkelerinin sömürgecilik-öncesi mazilerini aydınlatmaya başlamıştır.[23]

İkincisi, H. Antoniadis-Bibicou'nun Bizans toplumu hakkında yaptığı tarihsel incelemedir. Yazara göre, bir toplumun hangi üretim tarzına dahil edileceği, ancak o üretim tarzına hükmeden yasaların, bahis konusu toplumda geçerli olup olmadığının tahkiki ile anlaşılabilir.

> Bir ülkenin iktisadi-içtimai sisteminin şu ya da bu üretim tarzına ait olması ya da olmaması, ancak sözü edilen üretim tarzını (yani Asya üretim tarzını) belirten temel yasalara hükmeden içsel yasaların öğeleri ile karşılaştırılmasından sonra anlaşılır.[24]

Tarihsel araştırmasında, H. Antoniadis-Bibicou Bizans toplumu ile Asya üretim tarzı kavramını karşılaştırmıştır. Vardığı sonuç, Bizans'ta Asya üretim tarzının bir iktisadi-içtimai sistem olarak yokluğudur.

Osmanlı toplumunun 14. ile 15. yüzyıllarına ait toplumsal bünyesinin anlaşılmasında her iki çalışmanın da önem derecesi şüphe götürmez. Çünkü, Osmanlı toplumu bir yandan İslam geleneklerini devam ettirirken, öte yandan, üzerine kurulduğu Bizans toplumundan, muhakkak ki, birçok kurumu almıştır.

Türkiye'de Asya üretim tarzı kavramından ilk defa S. Hilav bahsetmiştir[25] (1965). Onu takiben yayımladığımız ufak (fakat kusurlu) bir denemede[26] Asya üretim tarzı "model"ine içsel ve dışsal bir dinamik vererek sistemin nasıl evrildiğini gösteren bir hipotez ileri sürmek istemiştik. Bu kavramsal çalışmada birbirine bağlı iki amaç güdüyorduk: i) Marksizmin kaynağına inmek, ii) Türk tarihinin gerçeklerine eğilmek.

Denemeye karşı ilk bilimsel tepki B. Akşit'ten geldi.[27] İsmail Hüsrev, İ. Yasa, N. Berkes, Muzaffer Şerif (?) ve M. Kıray okulunu izleyerek "Türkiye'de Az-Gelişmiş Kapitalizm"in tahlilini yapan yazar, Türkiye gerçeklerine tarihsel maddecilik yöntemini uygulamanın (tıpkı İsmail Hüsrev gibi) ikinci bir örneğini veriyor. Fakat, yazarın Asya üretim tarzı kavramına karşı tutumu olumsuzdur. B. Akşit'e göre, Asya üretim tarzı ile kölelik aynı üretim tarzıdır (neden?) ve Osmanlı toplumsal bünyesi klasik feodalizm

özelliklerini gösterir ve hatta, Türk toplumunun gelişmesini araştırmak için onun özgül iktisadi-içtimai bünyesine bakmak bile gerekli değildir. Çünkü,

> ...biz Asya-türü üretim biçimi içine giren ülkelerin bu tür üretim yaptıkları için... az-gelişmiş ülke durumuna düştüklerini değil, tersine Batı'nın feodalizmden geçerkenki devreden tutun da bugünkü yeni-sömürgeci aşamasına kadar, bu ülkelerin az-gelişmiş ülke olmaya şartlandığı için öyle olduklarını söyleyeceğiz."[28]

Doğallıkla, Asya üretim tarzı tahlili asla emperyalizm tahlilini yadsımaz, aksine, emperyalizm ile Asya üretim tarzı tahlilleri mutlaka birlikte yürütülmelidir. Fakat, Asya üretim tarzı kavramı ile araştırılmak istenilen asıl nokta başkadır. Sözü edilen ülkelerin sömürgecilik ve emperyalizm dönemine girmeden önce ve girdikten sonra iktisadi-içtimai bünyeleri nedir ve nasıl evrilmektedir? Sorun, kaba hatlarıyla, tarım ekonomisine dayanan bir ülkede topraktan yaratılan artık-ürünün devlet, yani onu temsil eden hâkim sınıf tarafından gasp edilmesi halinde, ekonomide iktisadi dinamiğin ne derece etkinlikle işlediği[29] ve bu iktisadi temel üstüne kurulan toplum yapısının ne şekil alacağıdır.

Öte yandan, Türkiye'de Asya üretim tarzı üzerinde yapılan çalışmaların genişlemek istidadında olduğunu hatırlatalım. G. Kazgan yayımladığı *İktisadi Düşünce* tarihinde Asya üretim tarzına bir bölüm ayırmıştır. G. Kazgan'a göre, "Asya-tipi-üretim-tarzı kavramı hem Marksist teori, hem de içinde yaşadığımız Türk toplumu bakımından önem taşımaktadır".[30] Ayrıca,

> ...Asya-tipi-üretim-tarzı kavramını Türk toplum ve iktisat tarihi açısından da önemli bulmaktayız. Bu konuda hiçbir iddiada bulunmaksızın ve konunun incelenmesini uzman iktisat tarihçilerine bırakarak şunu belirtelim ki, kanımızca Osmanlı İmparatorluğu hiç olmazsa 16. yüzyılın sonuna kadar çarpıcı şekilde bu tip bir yapı göstermektedir.[31]

B. Şema ve modellerin birbirine zıt iki görevi vardır: Soyutlamalar sonunda gerçeğin temelini anlamak yolundaki olumlu göre-

vi, soyutlamalar sonunda yaşanılan gerçeği kaybetme yolundaki olumsuz görevi. Yukarıda, 14. ile 15. yüzyıllar arası Osmanlı toplumu için kurduğumuz tarihsel modelde de bu iki etkenin mevcut olduğundan şüphe etmemeliyiz. Model, Osmanlı toplumunun mantığını açığa vururken, yaşanmış gerçeği bize unutturabilir. Ama başka ne yapabiliriz? Tarihi gerçek, ancak gerçeğin "yorum"una göre yeniden-kurulabilir.

14. ve 15. yüzyıllara ait Osmanlı toplumunun modeli bir kere kurulduktan sonra, eğer, bu model tarihsel olgularla uyuşuyorsa, yapılacak şey, modeli, i) Asya üretim tarzı, ii) Feodal üretim tarzı "model"leri ile karşılaştırmaktır. Böylece, Osmanlı toplumunun iktisadi-içtimai bünyesi ile Asya ya da feodal üretim tarzları arasındaki yakınsaklık, paralellik ve ıraksaklık saptanmış olacaktır.

1. Marx ve Engels'in Asya üretim tarzı dedikleri kavramın incelenmesinden edinilen ilk izlenim, bahis konusu ülkelerin bu modeli tarihsel, fakat aynı zamanda "tarihsiz" bir zamanda yaşamış olduklarıdır. Öyle gözükmektedir ki, bu ülkeler Asya üretim tarzını belirli bir tarihsel çağda yaşamışlardır, fakat hangi çağda yaşadıkları kesinlikle belli değildir. Ve hatta, Asya üretim tarzını yaşamış olan ülkelerin, "hangi ülkeler" oldukları (Hindistan hariç) bile bilinmemektedir. Bu bakımdan, Asya üretim tarzı kavramı zamansız ve mekânsız bir kavram gibi gözükmektedir. Öyle ise, bu konu ile ilgilenenin yapacağı iş, Asya üretim tarzı kavramsal modelini, belli bir ülkenin, belli bir tarihsel çağı için kurulmuş olan toplumsal modeli ile karşılaştırmaktır. Aşağıda, mantığını kurmaya çalıştığımız Osmanlı toplumu, Asya üretim tarzı ile karşılaştırılmıştır.

1. Her İki Modelde Toprak Mülkiyeti

Marx, Asya üretim tarzında toprakların mülkiyeti hususunda, bazen "özel mülkiyetin yokluğu", bazen "müşterek mülkiyet", bazen "komün mülkiyeti" bazen de "devlet mülkiyeti" deyimlerini kullanmıştır. Toprağı işleyen köylünün durumu hakkında da kesin bir ifade kullanmaktan kaçınmıştır. Köylü, toprakları bazen özel bazen de müşterek olarak tasarruf eder.

Osmanlı toplumunda ise toprağın mülk sahibi Beytülmâl ve (yani) dolayısıyla devlettir. Topraklar mirîdir ve rakabesi devlete aittir. Reaya, toprağı bireysel olarak tasarruf eder.

İstisna: Osmanlı toplumunda rakabesi devlete ait topraklar üzerinde serbest mülkler kurulmuş ve vakıf mülkiyeti oluşmuştur.

2. Her İki Modelde Sınıflaşma

Marx'a göre, Asyal devlet birleştirici, ulu bir varlığa sahiptir. Devlet, başkan (bazen ceberrut, bazen demokrat) ve maiyeti erkânı tarafından temsil edilir. Halk ise, "genelleşmiş köledir". Bununla birlikte, devlete ait toprakları tasarruf eden birey, üretimin nesnel şartlarından ayrılmamıştır. Bu bakımdan ne köle, ne de serftir.

Osmanlı toplumunda, çoklukla eşanlamlı kullanılan devlet ve sultan, üstün otoriteyi temsil eder. Devletle özdeş olan sultan, etrafına toplanmış kul ya da Türk asıllı asker, idareci ve seçkin ulema zümreleri ile hâkim sınıfı oluşturur. Tâbi ya da sömürülen sınıf asıl üretici olan, reayadır. Fakat, reayanın, genel kural ve uygulama olarak toprağa bağlılığı söz konusu değildir.

Not: Marx'ın zihnindeki Asyal devletin yerine Osmanlı Devleti daha ileri üretim güçlerine ve örgütüne dayanan, köyde tarım, şehirde ise ticaret ve sanayi üzerine kurulmuş, zapt ettiği toprakların haraç ve ganimet gelirleriyle beslenen, ekonomide her faaliyet dalını örgütleyip denetleyen, fevkalade gelişmiş teşrii, idari, kazai ve mali organlara sahip bir devlettir.

3. Her İki Modelde Sınıf Çatışması

Asya toplumlarında da hâkim ve tâbi sınıflar arasındaki sınıf çatışmasını üreticiler tarafından yaratılan artık-ürünün gasp edilme şekli belirler. Bu üretim tarzında, köy toplulukları tarafından üretilen artık-ürün (rant) ya da artık-emek vergi, haraç ve genelleşmiş angarya şeklinde devlete geçer.

Osmanlı toplumunda reaya tarafından yaratılan artık-ürün mükemmel bir vergi sistemi ve örgütü yoluyla devlete ya da devletin bir memuru olan sipahiye aktarılır. Angarya, ancak genelleşmiş angarya şeklindedir; istisnai olarak devlet hizmetlerine karşı konulur. Saray, asker ve ulema tarafından temsil edilen devlet bu artık-ürünü kendi keyfince kullanmakta serbesttir.

Sanıyoruz ki, köylü tarafından yaratılan toprak rantının devlete vergi yoluyla geçiş şekli, Marx'ın Asya üretim tarzında ve Osmanlı toplumunda birbirine benzetilmektedir. V. M. Mutafcieva bu hususu şöyle belirtiyor: "Toprak mülkiyetinin üstün devlet hazinesine ait olduğu diğer Doğu feodal toplumlarında, feodalite rantı genel vergi ile karışıktır."[32] Ya da başka bir yerde işaret ettiği gibi: "Genellikle, feodalite rantı hakkında Marx'ın tasnifi esasında bu rantın bütün unsurlarını içine alan Osmanlı vergilerine tamamen uygulanabilir."[33]

4. Her İki Modelde Devletin Yaptığı Kamu İşleri

Asya üretim tarzında devlet kamu işlerini yapmakla görevlidir. Bu işler aslen sulama tesisleri, tali olarak da yollar ve diğer kamu hizmetleridir.

Asya ülkeleri için, Marx ve Engels'in sulama tesislerine (baraj, bent, kanal ve köprü) verdikleri önemin sebebi açıktır. Bu ülkelerde üretimi düzenlemek ve devam ettirmek (yeniden-üretim), ancak onsuz-edilemez bir üretim gücü olan su etkenini ehlileştirmekle; insan iradesine tâbi kılmakla mümkündür. Bunu başaran devlet toplumsal üretimi örgütlemek yolunda, toprakların mülkiyetine sahip olur. Mamafih, sulama tesisleri hakkında yürütülen bu usavurma, devletin yaptığı diğer kamu işleri –bu işler üretim için kaçınılmaz olmadığı sürece– söz konusu olunca, toprakta devlet mülkiyetinin ortaya çıkış sebebini pek açıklayamaz.

Osmanlı toplumunda kamu işleri ve hizmetleri devlet ve devleti temsil eden hâkim sınıf tarafından yapılır. Toprak açmak, köy ve kasaba kurmak, madenleri işletmek, güvenliği sağlamak ve nihayet şehirlerde ticaret ve sanayi faaliyetlerini düzenlemek devletin

görevidir. Hâkim sınıfı temsil eden rical ise daha ziyade dini eğitim, sağlık ve toplumsal dayanışma gibi kamu hizmetlerini üzerine almıştır.

Tarıma dayanan Ortaçağ ekonomilerinde üretim üç temel etkene dayanır: Su, toprak ve insan. 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun yerleştiği Anadolu ve Rumeli topraklarında doğal coğrafya şartları (nehirler, yağışlar ve kuraklık) suyun, örneğin, Mısır'da olduğu gibi, tarım için bir nimet ya da bir afet halini almasına müsaade etmez. Anadolu toprağında ne nehir ve yağmurlardan dolayı ürünü toptan mahveden seller, ne de ekini kavuran şiddetli kuraklıklar görülür. Böyle olunca, mevcut iklim şartları altında tarımdaki üretim süreci "normal" bir seyir izler.

Osmanlı ekonomisinde toprak boldur. Ve hatta bu toprak bolluğundan yararlanmak için Osmanlı Devleti daima sürgünler kullanmak zorunda kalmış, özellikle Rumeli hatta Anadolu'da bile toprakları şenlendirmek için devamlı önlemler almıştır. Kuruluş sırasında ve onu izleyen yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin asli görevlerinden biri toprak açma olmuştur.

Buna karşılık, Osmanlı toplumu için insan etkeni önemlidir. 16. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı nüfusunun on iki milyon ile on altı milyon[34] arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakamlar, 14. ve 15. yüzyıllar için muhakkak daha düşük olmalıdır.

Osmanlı ekonomisinde, doğal coğrafya şartlarından ötürü, üretici etken olan insan, düzenlenmesi gereken sudan daha önemli olunca, Osmanlı toplumunda kamu iş ve hizmetlerinin neden dolayı insana (reayaya) doğru yöneltildiği anlaşılır. Osmanlı toplumunda onsuz-edilemez olan üretken etken, insandır. Hele bu etken diğer bir üretim faaliyeti olan savaş için gerekli olursa...

Fakat bu iddia, Osmanlı toplumunda topraklarda devlet mülkiyetinin ortaya çıkış sebebini açıklayamaz. Sanıyoruz ki, Osmanlı Devleti'nin ve devlet ricalinin insanı hedef tutan kamu iş ve hizmetlerini görmesi, devletin toprakların mülk sahibi olmasını açıklayan yeter bir sebep değildir. Bundan dolayı, Osmanlı toplumu için açıklanması gereken asıl sorun, nasıl olup da devletin toprak üzerindeki mülkiyet hakkını devam ettirmiş olduğudur.

Nizamülmülk devrinde Büyük Selçuklu sultanlarının yapmaya mecbur oldukları esas işler, "araziyi sulamak için yeraltında mecralar" yapmak, "cedveller" açmak ve "köprüler" kurmaktır.[35] Aynı iş, Mısır Memlûk Devleti'nin ikta' sahiplerine yüklediği bir görevdir. Her ikta' sahibi "baraj ve kemerleri"[36] onarmak zorundadır. Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Memlûklerin oturduğu coğrafi sahalar Dicle ile Fırat ve Nil gibi büyük nehirlerin geçtiği yerlerdir. Bu ülkelerde toplumsal üretim sürecini aksatmamak için, taşkın zamanlarında nehirleri zapt etmek, kurak zamanlarda ise nehirleri tasarrufla kullanmak gereklidir. Bu düzenleme işi, MÖ ikinci bin yıldan beri hem Maveraünnehir,[37] hem de Mısır'da[38] yapılagelmektedir. Böyle olunca, Maveraünnehir ve Mısır gibi ülkelerde toprak mülkiyetinin neden devlete ait olduğu belki sezilebilir.[39]

Sorun bu şekilde ortaya konulunca, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun üzerine kurulmuş olan Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın ve dolayısıyla, onun çöküşü üzerine yerini alan Osmanlı Devleti'nin[40] uyguladığı mirî toprak rejiminin kökeni bir miktar aydınlanmış olur. Osmanlı Devleti, kamu iş ve hizmetlerini üzerine almakla, aslında, Osmanlı iktisadi sisteminin temel dayanağı olan insan etkenini korumuş oluyordu.[41] Bu tutum Osmanlı mirî toprak rejiminin salt hali ile iki-üç yüzyıl devam etmesine sebep olmuş olabilir.

5. Her İki Modelde Köy Üretim Şekli

Marx'a göre, Asya üretim tarzında köy ekonomisi tarım ile el sanatları arasındaki işbölümünün oldukça gelişmiş olduğu ve bundan dolayı, kendini-destekler karakterli bir ekonomidir.

Osmanlı ekonomisinde köyün kendini-destekler olduğu muhakkak olmakla beraber, gerçekten bu kavram ile ne denilmek istendiği pek belli değildir. Hatta bugün bile az-gelişmiş ekonomilerin çoğunda, köy ekonomilerinin kapalı, kendine-yeter olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan, Osmanlı köy ekonomisine kendini-destekler denilebileceği gibi, D. Thornier'nin deyimi ile "köylü ekonomisi" de denilebilir.[42]

6. Her İki Modelde Köy ve Şehir İşbölümü

Marx'a göre, Asya üretim tarzında şehir (herhalde kasaba) ve köy farklılaşmamıştır. Fakat bu durum Asya ülkelerinde bazı "şehir"lerin oluşmasına engel değildir. Aslen sultanın sahası olan bu şehirler ekonomiye bir yama gibi yamanmıştır.

Osmanlı ekonomisinde "ikili ekonomi" daha bariz bir şekilde ortaya çıkar. Bir yandan gelişmiş şehirler, öte yandan köylü ekonomilerinin hâkim olduğu bir kır kesimi 14. ve 15. yüzyıllar Osmanlı ekonomisinin belirgin bir özelliğidir. Öyle ki, Osmanlı toplumunda şehir ve köy birbirlerinden kopmuştur.

7. Her İki Modelde Durağan Hal

Marx'a göre, Asya üretim tarzında ekonomi, bir yandan kendini-destekler köy ekonomilerinin varlığı, öte yandan devletin yaptığı kamu işleri (neden?) dolayısıyla içsel dinamikten yoksun, sağlam ve dayanıklı, durağan ekonomiler halindedir.

Osmanlı toplumunda hâkim sınıfın yapmak zorunda olduğu kamu işleri içinden hiçbiri (belki de sadece birkaçı) üretken yatırım değildir. Bu olay, ekonomide yaratılan gelirin bir kısmının devamlı olarak vakıf yoluyla, verimli-olmayan yatırımlara tahsisini gerektirmektedir. Öte yandan, ekonomide asıl üretici kesim olan tarım kesiminde, köylü ekonomilerinin varlığı, yaratılan toplam ürünün belirli bir düzeyi aşmamasını zorlamaktadır. Zaten üretim güçlerinde bir değişme olmayınca, gelişmenin ortaya çıkması da beklenemez.

Şehirlerdeki durum ise farklıdır. Devlet tarafından elde edilen artık-ürün ticaret aracılığıyla metaa dönüşmüştür. Fakat toplam talep, üretim miktarı ile sınırlı olduğundan, eğer sömürme haddi de sabitse, sanayi ticaretin yol gösterdiği çizgiler içinde kalıplaşmaya mahkûmdur. Ayrıca, elde edilen artığın belki de büyük bir kısmının dış ticaret yoluyla memleket sınırları dışına kaçtığı da unutulmamalıdır. Osmanlı ekonomisinde devamlı olarak konulan buğday ve ipek yasakları, bu sızışların bir kanıtıdır.

Öyle ise, incelediğimiz yüzyıllarda köylü ekonomisinin varlığı ve yapılan verimsiz yatırımlar ile devlet ricalinin yerli ve yabancı mallara yaptıkları aşırı tüketim harcamaları, Osmanlı ekonomisini durgunluk içinde bırakan başlıca sebepler olmalıdır. Osmanlı ekonomisinin gelişmesini önleyen bu içsel dinamik, 14. yüzyıldan itibaren yön değiştiren Şark ticaret yolunun büsbütün kapanması ve 16. yüzyılda Amerikan gümüş ve altınının memleketi istila etmesi ile başlayan dışsal dinamik ile birleşince, Osmanlı ekonomisinin durağanlığı daha da şiddetlenecektir. Fakat, Osmanlı ekonomisi için durağan olarak nitelendirilecek bu durum, sistemin dayanıklılık ve sağlamlığına hiçbir zaman kanıt olmaz. Aksine, ikili bir ekonomiye sahip olan Osmanlı toplumu fevkalade hassas bir mantığa sahiptir. Bu olgudan dolayıdır ki, Osmanlı toplumu kendi iktisadi sistemini salt haliyle ancak iki yüzyıl kadar devam ettirebilmiştir. Osmanlı toplumunun mantığı ilke olarak basittir, fakat bu basitlik sistemin çelişkilerine engel olmaz. 14. ve 15. yüzyıllarda ancak hâkim sınıfı oluşturan zümreler arasında ortaya çıktığını gözlemlediğimiz çelişkiler, 16. yüzyıldan itibaren sınıflararası toplumsal çelişkiler olarak belirmeye başlayacaktır.

Yukarıdaki karşılaştırmadan anlaşılacağı üzere, Marx ve Engels'in genel ve soyut Asya üretim tarzı "model"i ile Osmanlı toplumunun tikel ve somut modeli arasında bazı hallerde yakınsaklık, bazı hallerde ise ıraksaklık vardır. 1., 2., 3. başlıklar altında gösterilen hususlarda, her iki modelin kurucu öğeleri arasında açık bir benzeyiş vardır. Toprak mülkiyetinin aldığı şekil, sınıflaşma olayı ve sınıf çatışmasının iktisadi niteliği her iki modelde aynıdır. Buna karşılık, Asya üretim tarzı ile Osmanlı toplumu arasındaki ıraksaklık, (4. ve 6.) göze çarpar. Önce, Asya üretim tarzının aksine, Osmanlı toplumunda üzerine aldığı kamu iş ve hizmetleri, toplumsal üretimi yürütmek için gerekli olan iktisadi faaliyetlerden olmadığından, bu husus Osmanlı mirî toprak rejimi için bir varlık sebebi olamaz. Sonra da, yine Asya üretim tarzının aksine, Osmanlı toplumunda şehir ve kır ekonomileri birbirlerinden kesinlikle ayrıldığından, ekonomide büyük bir şehir kesiminin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı toplumunun ikili ekonomi niteliği

kendisini daha açıkça belli eder. Burada 5. nokta üzerinde durmaya gerek duymuyoruz. Gerek Asya üretim tarzında yaşayan bir ülke, gerek Osmanlı toplumu, incelenen çağlarda, köylü ekonomisi özelliği göstereceğinden, her iki modelde bu husus bir değişiklik göstermez.

Her iki model arasında sayılan bu yakınsaklık ve ıraksaklıklar genel bir çerçeve içinde Osmanlı toplumunu Asya üretim tarzına yaklaştırmaktadır, sanırız. Yalnız şu farkla ki, Osmanlı toplumunda devletin yaptığı kamu iş ve hizmetleri toprağa değil, fakat insana doğru yönelmiştir ve Osmanlı ekonomisinde meta üretiminin hâkim olduğu şehir kesimi çok gelişmiştir.

2. Marx ve Engels'in, Asya üretim tarzı dedikleri kavramın incelenmesinden edinilen diğer bir izlenim, toplumların dönemleşmesinde bu tarihsel aşamanın hangi sırayı işgal ettiği sorusudur. Özellikle, Asya üretim tarzının feodal üretim tarzı ile olan ilişkisinin aydınlığa kavuşması, tarihsel dönemleşme konusunda muhakkak halledilmesi gereken bir sorundur. Çünkü, Asya üretim tarzı ile feodal üretim tarzı arasında saptanacak yakınsaklık ve ıraksaklıklar, toplumların gelişme yasalarının tekdoğrusal mı, yoksa çokdoğrusal mı olarak belirlendiğine cevap verecektir.

a. Yalınkat bir bakış Marksist tarihsel maddeciliği, Marx tarafından bir ilk-yaklaşım olarak konulmuş, şu basit şekli ile görmeye meyyaldir:

> Toplumsal ilişkiler sıkıca üretken güçlere bağlıdır. İnsanlar yeni üretken güçler elde ederken üretim tarzlarını değiştirirler. Üretim tarzlarını, hayatlarını kazanma yollarını değiştirirken, toplumsal ilişkilerini değiştirirler. Kol değirmeni metbunun mevcut olduğu bir toplumu, buhar değirmeni ise sanayi kapitalistinin mevcut olduğu bir toplumu verir.[43]

Yukarıdaki ifadenin gerçek anlamı şudur: Üretim güçlerinin belirli bir evresinde, bu güçlerin gelişme düzeyine bağlı olarak, insanların toplumsal ilişkileri belirlenmektedir ya da başka bir deyişle, toplumsal ilişkileri yalnız üretim güçlerinin bir işlevidir. Oysa, bu ifade Marx'ın kastettiği içeriğe göre incelenince görülür ki, üretim

güçleri gibi "iktisadi kategoriler, sadece üretimin toplumsal ilişkilerinin soyutlanmış ve nazarî ifadeleridir".[44] Bu bakımdan, belirli bir çağda belirli bir toplumun çelişkilerini anlamak için soruna sadece tek açıdan –üretim güçleri açısından– bakmak hatalıdır. Bu güçler, üretimin toplumsal ilişkilerinin "soyutlanmış" ve nazari ifadelerinden başka bir şey değildir. Bundan dolayı, toplumdaki ilişkileri belirleyen üretim güçleri tahlili kendi başına yeterli sayılamaz. Nitekim,

> Her toplumun üretim ilişkileri bir bütün teşkil eder. İktisadi kategorilere dayanarak bir sistem kurulmak istenirse, toplumsal sistem parçalara ayrışmış olur... Aslında, hareketlerin, birbirini izleyişlerin ve zamanın tek bir mantıksal formülü, nasıl olur da karşılıklı desteklenen, eşanlı ve birlikte yaşayan bütün ilişkilerin yer aldığı toplumun tümünü açıklar.[45]

Öyle ise, toplumdaki üretim güçleri ve onların düzeyi (iktisadi kategori), toplumsal ilişkilerden doğan çelişkileri kendiliğinden belirleyen tek etken değildir. Karmaşık toplumsal ilişkiler içinde diğer bazı etkenler de, o dönemdeki toplumsal çelişkilere şekil verebilir. Sorunu biraz daha aydınlığa kavuşturabilmek için, F. Engels'in 1890'da J. Bloch'a yazdığı mektuptan bazı önemli parçaları aktarıyoruz:

> Tarihsel maddecilik kavramına göre tarihte belirleyici öğe nihai olarak üretim ile gerçek hayatın yeniden-üretimidir. Ne Marx, ne de ben bundan başka bir şey söylemiş değiliz. Eğer bazıları bundan, yalnız iktisadi öğe belirleyicidir gibi bir ifade anlamışsa, (bu fikir) anlamsız, soyut ve saçma bir cümleye dönüşmüş olur. İktisadi durum temeldir, fakat üstyapının çeşitli öğeleri sınıf mücadelesinin siyasi şekilleri ve bunların vargıları, başarılan bir kavgadan sonra konulan anayasa, yasa şekilleri ve hatta mücadele edenlerin zihinlerinde günlük mücadele hakkındaki düşünceler, siyasi, kanuni, felsefi, dini fikirler ve bunların dogma olmak istidadını gösteren gelişmeleri-tarihi çatışmanın seyri üstündeki etkilerini gösterir ve bazı hallerde etkin rol oynar ve bu sonsuz olayların ortasında, iktisadi hareket kendisini sonunda kabul ettirir.[46]

Bu metnin kuramsal yapısı, L. Althusser ile birlikte söyleyelim, hayli önemlidir. Üretim güçleri ya da iktisat, toplumdaki çelişkileri "son kertede" *(en derniére instance)* belirleyen olmakla beraber, toplumdaki halihazır çelişkiler yalnız iktisat tarafından belirlenmez. Tarihsel oluş içinde iktisadın *son kertede* belirleyici olduğu açıktır. Fakat, toplumda üstyapıdan çıkmış, siyasi, içtimai ve dini davranışlar ile uluslararası durumların da toplumsal çelişkileri belirlemesinde (buna L. Althusser üstbelirlenme *(surdétermination)* diyor[47]) payı vardır. Karmaşık toplumsal ilişkiler içinde bir çeşit "toplum matrisi" içindeyiz. Matristeki her hücrede yer alan olaylar, toplumun üstbelirlemesine yardım etmektedir. Fakat ne var ki, bu belirleniş "yolunu açan" *son kertede* yine de iktisat olmaktadır.

Yukarıda adı geçen mektupta, Engels Marx'ın *Der 18-Brumaire des Louis Bonaparte* (1852) eserinde Fransız toplumunun çelişkilerini araştırırken bu tür yöntem anlayışı ile çalıştığını söylüyor. Gerçekten bu eserde, belirlenme, sadece üretim güçlerinde ve o da aşılarak günün üstyapı kurumlarında aranmamış, hatta geçmiş bile, bu belirleniş sürecine katılmıştır. Nitekim,

> İnsanlar kendi tarihlerini yapar, fakat bunu keyfi olarak, kendileri tarafından seçilmiş şartlar dahilinde yapmayıp, aksine, doğrudan doğruya verilmiş, geçmişten tevarüs edilmiş şartlara göre yaparlar. Bütün ölü neslin geleneği, yaşayanların zihnine bir ağırlık olarak basar.[48]

Marx, başka bir yerde de bu noktaya bir kez daha değiniyor: "Toplumlar her bakımdan kendilerini doğuran eski toplumun iktisadi, ahlâkî ve zihni lekelerini taşırlar."[49]

Tarihte belirleyici etken kavramı hakkında Marx ve Engels'in açıklamalarına dayanarak yaptığımız bu kısa tahlil bir tek şeyi göstermek içindir. Toplumların çelişkilerini belirleyen etken, *son kertede* iktisat, yani üretim güçleri ise de, toplum geçmişinden kalan ya da gününde mevcut bulunan üstyapı kurumlarından, özgül davranışlarından ve uluslararası ilişkilerden, tersinmez olarak etkilenmezlik edemez. Toplumdaki çelişkiler aslında bütün toplumsal olaylar tarafından belirlenmektedir.

Böyle olunca belli bir çağda (Ortaçağda) var olan üretim güçlerinin düzeyi –ki üretim etkenleri emek ve topraktan oluşmuştur ve tarımda geri bir teknoloji uygulanmaktadır– toplumda *son kertede* toprakların sahibi olan hâkimler ile topraklardan yoksun olan tâbiler arasında sınıf ilişkilerine dayanan toplumsal çelişkileri ortaya çıkarırsa da, her toplum geçmişinden aldığı ve halihazırda içinde bulunduğu siyasi ve dini inançları ile buna bağlı olarak oluşan yabancılaşma olgusuna dayanarak kurulmuş özgül toplumsal davranışlarına göre, toplumsal çelişkilerine, sınıf çatışmalarına bir şekil vermek eğilimini gösterecektir. L. Althusser'in bahsettiği kapitalist toplumlara has sermaye-emek çelişkisini, Ortaçağ toplumlarının toprak-emek çelişkisine indirgeyerek sorunu şöyle vaaz edebiliriz:

> (Toprak-emek) çelişkisi hiçbir zaman basit değildir. Daima içinde oluştuğu somut tarihsel durum ve şekiller tarafından özgül bir durum kazanır (Devlet, hâkim ideoloji, din ve siyasi hareketler).[50]

Bu görüş, Birinci Bölümde zikrettiğimiz Marx'ın görüşlerine tamamen uymaktadır.

> ... Aynı iktisadi temeller, sonsuz ve çeşitli ampirik durumlara, tarihsel çevreye, ırki ilişkilere, dış tesirlere vs bağlı olarak zahiren sonsuz farklılaşmalar ve değişmeler gösterir... (Bu toplumsal ilişkiler üzerine) iktisadi topluluğun yapısı ve aynı zamanda siyasi şekli oturur.
>
> Üreticiler ile üretim şartlarının sahipleri arasındaki ilişkiler... toplumsal bünyenin temelini verip, *hükümdarlık ve tabiyet ilişkilerinin siyasi şekillerini ve bununla uyuşan kendine has devlet şeklini açıklar.*[51]

İktisat, son kertede belirleyicidir. Fakat, bu belirleyiş belli bir süreç içinde olur. Toplum, geçmişinden tevarüs ettiği ve içinde yaşadığı din, töre, hukuk, gelenek ve devlet gibi kurumlarının dayanıklı ve battal ortamında bu sürece bir yön verebilir. Belirlenme sürecinde hiçbir oluş saydam bir ortamda gerçekleşmez. Üstyapının buğuladığı bir ortamda iktisat kendisini, görüntülerin ötesindeki nihai gerçek olarak gösterir. Fakat bu nihai gerçek, yani mevcut

üretim güçlerinin belirlediği sınıflaşma, üstyapının buğulu çerçevesinde değişik görüntüler alabilir. Ve hemen ilave edelim ki, amacı "insan"ı anlamak olan toplumsal bilimler, bu görüntüleri bilmemezlikten gelemez. İktisat, toplumdaki çelişkilerin hangi sınıflaşma esasına göre oluştuğunu gösterebilir. Fakat bu sınıfların ve aralarındaki çatışmanın aldığı şekiller de ziyadesi ile önemlidir. Çünkü, çoklukla, sınıflar ve aralarındaki çatışmanın aldığı şekiller, toplumsal ilişkilerin gerçek bünyesini gölgeleyebilir. Örneğin, Osmanlı insanı, her insan gibi, maddi hayatla temas halinde olduğu halde, "iktisat" yaşayamaz. Onun için iktisadi hayat saydam değildir. O, devletin yüce otoritesi ve sultanın ulu kişiliği altında reaya denilen insan sürüsünün bir üyesidir. Devlet, din ve töre ile yabancılaşan Osmanlı insanının gerçek iktisadi hayatı görme olanağı yoktur. Osmanlı insanının *fetişizmi*[52] maddi iktisadi hayattan devlet ve Müslümanlığa doğru kaymıştır.

Öyle ise, yukarıda zikredilen "kol değirmeni metbunun mevcut olduğu bir toplumu verir" tarih anlayışı ile "aynı iktisadi temeller sayısız ve çeşitli ampirik durumlara bağlı olarak zahiri değişmeler gösterir" tarih anlayışı arasında temel bir fark yoktur. İlkinde, toplumdaki çelişkiler iktisat tarafından belirlenirken, ikincisinde toplumdaki çelişkiler üstyapı tarafından, fakat yine de *son kertede* iktisada tabi olarak belirlenir. Yani 9. ve 14. yüzyıllar arasındaki iktisadi temel, değişik toplumsal şartlardan dolayı Avrupa feodalitesini yaratırken, başka toplumsal şartlar Osmanlı toplumunda, diyelim, Asya üretim tarzını yaratmış olabilir. Tarihsel dönemleşmede, muhakkak ki, mevcut üretim güçleri her iki üretim tarzında da toprak mülkiyetine sahip olan hâkim sınıf ile toprak mülkiyetinden yoksun olan tabi sınıfları belirlemiştir. Fakat, bu belirleniş Avrupa feodalitesinde sınıfları "senyör - vassal"-serf (bazen hür köylü) olarak Osmanlı toplumunda ise devlet-reaya olarak şekillendirmiştir.

İncelediğimiz 14. ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı toplumunun bünyesi sanki anonim-tek-senyörlü bir feodal (?) üretim tarzı kimliği göstermektedir. Fakat yine de bu üretim tarzında servaj yoktur. Bu durumda, Osmanlı toplumunun ne dereceye kadar klasik feodal üretim tarzı ile bağdaştığı sorulabilir. Bu soruya verilecek ce-

vap herhalde şöyle olmalıdır: Osmanlı toplumunda son kertede iktisat tarafından devlet ve reaya olarak belirlenen sınıf ilişkileri, bu toplumun Abbasî, Büyük Selçuklular, Moğol, Oğuz ve nihayet Anadolu Selçukluları toplumlarından tevarüs ettiği din, töre, hukuk, gelenek ve devlet zihniyeti gibi üstyapı kurumlarının potasında eridikten sonra şekil almıştır. Bundan dolayı, Osmanlı toplumunda sınıfların aldığı şekil ve bu sınıflar arasındaki ilişkiler, Roma ve Germen toplumları üzerine kurulan Avrupa feodal üretim tarzının sınıflaşma ve sınıf ilişkilerine benzememektedir. Böyle olunca, Osmanlı toplumu, toplumsal çelişkilerdeki görüntü bakımından, Avrupa feodalitesinden ziyadesiyle farklıdır.

b. Herhangi bir iktisadi bünyeyi belirli bir "üretim tarzına" dahil eden ölçütler, muhakkak ki, ekonomideki üretim güçleri ile bunların düzeyi ve toplumda doğrudan üreticiler ile üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar arasındaki ilişki: yani, yaratılan artığın hâkim sınıfa geçiş şeklidir.

14. ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı ekonomisinde mevcut bulunan üretim güçleri ve bunların düzeyi, her Ortaçağ ekonomisi gibi emek ve toprak ile belirlenmiştir. Bundan dolayı Osmanlı ekonomisi aslen bir köylü ekonomisidir. Sermaye henüz üçüncü bir etken olarak sayılamayacağından dolayı (bir üretim ilişkisi olmadığından dolayı), şehirlerde temerküz eden sanayi, ekonominin bütünü içinde ufak bir yer işgal eder (bu ifade Osmanlı ekonomisinde "sanayi"nin mevcudiyetini reddetmez). Üretim güçlerinin bu düzeyinde, temel üretim faktörlerinden biri olan toprağın mülkiyeti devlete aittir. Öyle ise, Osmanlı toplumunda devlet ya da onu temsil edenler hâkim sınıftır. Diğer üretim etkeni olan emek, yani reaya toprağın mülkiyetinden yoksundur. Fakat, reaya, toprak üzerinde irsi ve daimi bir kiracı durumunda olan hür köylüdür. Üretim aracı olan topraktan ayrılmamıştır ve bağımsızdır. Yarattığı artık-ürünün devlete geçiş şekli, devletin yüce otoritesi ile belirtilir. Reaya ile devlet arasında cebri tahakküme ya da serbest akde dayanan fiili bir durum yoktur. Reayanın yarattığı artık-ürünün devlete geçiş şekli, yasalarla gösterilmiş bir vergileme esasına göre yapılmaktadır.

Kısaca açıklanan Osmanlı toplumunun bünyesi öyle sanıyoruz ki, sınıf ilişkileri bakımından, 10. ile 13. yüzyıllar arasındaki Avrupa feodalizmine pek az, Asya üretim tarzına ise ziyadesi ile benzemektedir. Osmanlı toplumu, sınıfların aldığı şekil, birleşim ve sınıflar arasındaki ilişkiler bakımından Avrupa feodalizminden çok muhakkak ki, Asya üretim tarzına yaklaşmaktadır. Eğer sorun "iktisat"ın, yani Osmanlı ekonomisinde toprak ve emekten oluşan üretim güçleri ve bunların düzeyinin toplumsal çelişkileri nasıl belirlediğinin tahlili ise, tıpkı Avrupa feodal toplumunda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da, toprağa bağlı hâkim ve tabi sınıfların oluştuğunu görürüz. Bununla birlikte, iktisat açısından yapılan bu tahlil, üstyapı kurumlarının toplumsal çelişkileri nasıl belirlediği konusunda doyurucu olmaktan uzaktır. Çünkü, Avrupa feodalizmi ile Osmanlı toplumunu temelde aynı iktisadi yapıya indirgeyecek olan ortak sınıf çelişkileri, bu sınıfların her iki toplumda aldığı şekil, bileşkenleri ve aralarındaki ilişkileri bakımından büyük ve bariz farklar gösterir.

10. ile 13. yüzyıllar arasındaki klasik Avrupa feodalitesinde[53] üretici köylü sınıfı ile hemen temasta bulunan senyörlerdir. Senyör ya serbest mülk sahibi ya da devlet yahut prens tarafından mükâfat olarak verilen toprakları tasarruf eden kişidir. Kendisi, insandan insana ilişkilerin doğurduğu kişisel bağlılık düzeni içinde, ya *fief* verenin *vassal*'i ya da *inféoder* ettiği *fief* sahiplerinin *suzerain*'dir. Bu *suzerain-vassal* ilişkisi bir bağlılık aktinin sonucudur. *Vassal*'in himayeye, *suzerain*'in ise hizmete ihtiyacı vardır. Avrupa feodalitesinde bir törene göre düzenlenen, insandan insana bu bağlılık akti, ister istemez, tarihi olarak gelişmiş bazı hakların ferağını, yani senyörün topraklar üzerinde mali, idari, kazai ve hatta askeri özerkliğini gerektirir. Daha önemlisi, senyörün toprakta çalışan köylüler üzerindeki hukuki hakkının, onu köylü üzerinde iktisadi bir baskıya hak kazandırmış olmasıdır *(servage)*. 11. yüzyıldan itibaren *fief*'ler üzerinde verasetin kabulü, bu haklar konusunda senyörün ne kadar güçlü olduğunu gösterir.

Senyör, ister *suzerain*, ister *vassal* durumunda olsun, *seigneurie* denilen topraklar üzerinde yaşar. Hem senyörün çiftliği *(domaine)*,

hem de köy toprakları üzerinde çalışan köylülerin görevi, bir yandan kendi geçimlerini sağlarken, öte yandan, senyöre karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmektir. Çiftliklerde köylülerin sömürülmesi, angaryaya koşulması, köy topraklarının getirdiği ayni ve nakdi vergi şeklindeki feodalite rantı, senyörün gelirinin esasını oluşturur. Bu köylülerin çoğunluğu serf durumundadır. 11. ve 13. yüzyıllar arasında *seigneurie*'de çalışan köylülerden bir kısmının hür köylü olmasına rağmen, serflerin hâkim sayıda olduğunu biliyoruz.

10. yüzyıldan itibaren büyük malikâne sahipleri arasında doğuş, zenginlik ve iktidar üçlüsüne dayanarak ortaya çıkan hâkim zümre, daima *lignage* esasını gözeterek, Avrupa feodalizminde soy ve asaletin yerleşmesine ve gelişmesine sebep olmuştur. Ortaçağ'da asalet, bir sürü imtiyazın verasetle aile içinde yeni nesle geçmesini sağladığından, hâkim sınıfın ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Bu şartlar altında, *seigneurie* denilen kapalı iktisadi birim içinde devlet otoritesinin gevşeyeceği açıktır. Nitekim, senyörler mali, idari, kazai ve hatta askeri bakımdan özerktirler. Feodal üretim tarzında, her ne kadar, *suzerain-vassal* ilişkileri, başta devlet olmak üzere, metbu ile tabi senyörler arasında bir meratip silsilesini yerleştirmişse de, özellikle büyük prensliklerin bu meratip silsilesinden kurtuldukları ve bir devlet haline geldikleri Ortaçağ için olağan hadiselerdendir.

Osmanlı toplumunda ise, üretici reaya sınıfı ile hemen temas halinde olan devlettir. Devlet bu teması bazen dirlik sahipleri aracılığıyla kurar. Sipahinin ancak devletin bir memuru mesabesinde olduğu göz önüne getirilirse, toprak mülkiyetine sahip devlet ile topraklardan sadece vergi almaya yetkili tımar sahibi arasında, insandan insana bir bağlılık aktinin kesinlikle söz konusu olamayacağı anlaşılır. Osmanlı ekonomisinde topraktan yaratılan rant, *kendiliğinden* devlete geçer. Artık-ürünün bir akit ile *inféoder* edilmiş dirlik sahibine devredilmesi diye bir şey yoktur. Osmanlı toplumunda tımar sahibi yalnız ve yalnız devleti ve töreyi temsil eden bir kişidir. Zaten, bundan dolayıdır ki, sipahinin topraklar üzerinde ne idari ve ne de iktisadi bir hakkı vardır. Avrupa feodalitesin-

de görülen insandan insana bağlılık, Osmanlı toplumunda *devletten topluma* bağlılık şeklinde yansır.[54] Bu bağlılığı sağlayan, devletin yüce otoritesi, din, töre ve geleneklerden oluşan *birliktir*. Osmanlı toplumunda, devletten topluma bağlılık kuralı, birlik[55] zihniyeti içinde, topraklar üzerinde ne servajın oluşmasına müsaade etmiş, ne de soylu ve asil bir sınıfın yaratılmasına önayak olmuştur. Bir iktisadi işlev üzerine kurulan reayanın ve devletin anonim varlığı, toplum içinde birey-insanın yetişmesini engellemiştir. Osmanlı toplumunun devlet ve reaya arasında birlik yaratan iktisadi mantığı, bireyin toplum içinde özel ve bağımsız olarak ortaya çıkmasını önlemiştir. Topluluk içinde birey, ancak devlete bağlıdır.

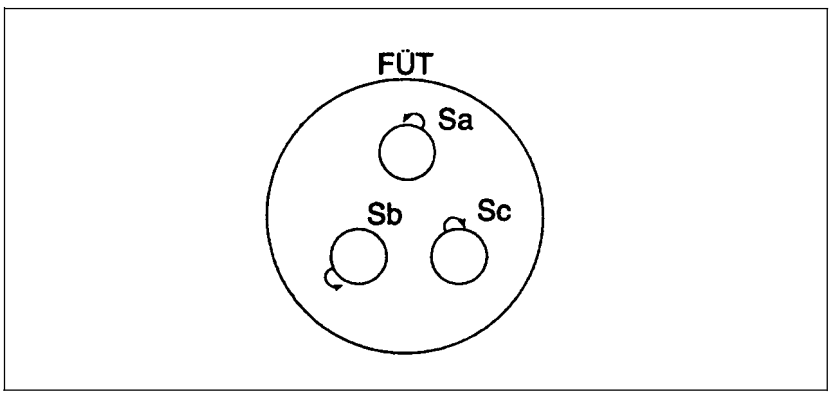
Buraya kadarki açıklamalarda, Osmanlı toplumunu klasik feodal üretim tarzından ayıran toplumsal nitelikleri üzerinde durduk. Bu özgül üretim tarzının yarattığı toplum ve insanın aldığı şekil önemli olmakla beraber, temel iktisadi olaylarda Osmanlı ekonomisini klasik feodal üretim tarzından ayıran temel bir fark vardır. Bu fark şudur:

10. ile 13. yüzyıllar arasında Avrupa feodalizminin genel ve hâkim iktisadi bünyesi köylü ekonomisi karakteri gösterir. Bu tarımsal ekonomi prenslik ya da senyörlük biçiminde iktisadi bir birim oluşturur. Küçük sanayi bile bu iktisadi birimin içindedir. Mamafih, 11. yüzyıldan itibaren uzak-mesafe ticaretinin gelişmesi ve şehirlerin nüfusunun artışı ile tarıma dayanan bu iktisadi durağan halin değişmeye başlamış olduğu bir gerçektir. Ticaretin gelişmesi ile birlikte, *seigneurie*'nın bu gelişme hamlesine katılacağı apaçıktır. Senyör artık sadece topraktan aldığı feodalite rantı ile yetinmemekte, ayrıca bu rantı metaa dönüştürmek istemektedir. Böylece, gelişmeye başlayan şehirler etrafındaki çok sayıdaki *seigneurie* toprakları da kısa mesafe ticaretine katılmış olacaktır.

Bu evrimin sonucunda, 14. yüzyıldan itibaren kırsal bünyeye sahip bu senyörlüklerin senyör tarafından kiraya verildiğini ya da satışa çıkarıldığını biliyoruz. Bu gelişmenin Fransa'nın aksine İngiltere'de daha ağır olduğunu, İngiltere'nin daha uzun bir süre *manorial* ekonomiyi muhafaza ettiğini biliyoruz. Senyörlük topraklarının bir kısmının şehir burjuvazisine geçişi ile birlikte ticaret ve sa-

nayi zihniyeti ile pusatlanmış olan bu yeni efendiler, toprakları şehir ekonomisinin etkisi altında işletmeye başlamışlardır.[56]

Bu kısa açıklamanın ışığı altında feodal üretim tarzı hakkında şu model kurulabilir (Şema IV).

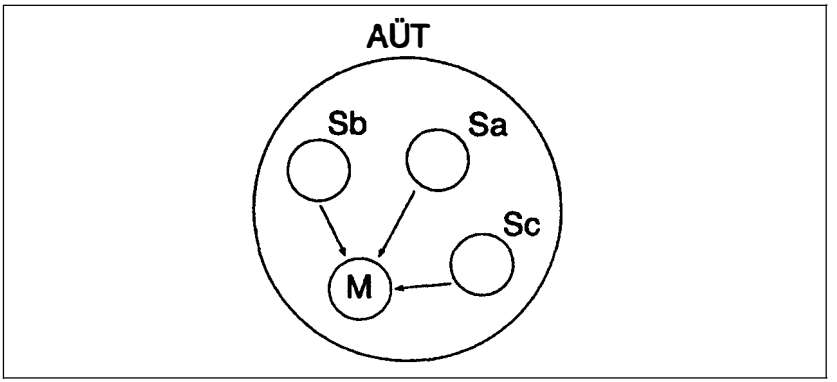

Şema - IV

Feodal ülke biriminde (F) çok sayıda senyörlük altbirimlerinin (A.B.C gibi) oluştuğunu biliyoruz. Her altbirimin içinde, feodalitenin tanımı gereği senyör ile doğrudan üretici serf arasında *hemen* bir temas vardır. Bu temas sonucu elde edilen vergi (rant ya da angarya) / rant şeklindeki artık ürünün, o senyörlükte kalma eğilimi göstereceği açıktır. (Sa, Sb, Sc). Öyle ise, feodal ülke birimindeki her senyörlükte elde edilen artık-ürünler de kendi senyörlüklerinde toplanmalıdır. Genellikle senyörler diyebileceğimiz hâkim sınıfın tüketim taleplerini karşılayacak olan temel, işte bu artık-ürünlerin toplamıdır, öyle ki, değişen ihtiyaçlara göre, bireysel senyörlüklerde kurulan atölyelerde bu ürünler işlenip nihai tüketim mallarına dönüşebilsin.

İşte bu olgu, piyasaların kuruluşu ya da A. Smith'in "piyasaların yaygınlığı" dediği şeydir (P karşılıklı oklar) ki gelecek yüzyıllarda kapitalist üretim tarzının yerleşmesi için gerekli önşartları hazırlayacaktır. İleri sürülen bu sav M. Dobb'un Avrupa feodalitesinin çözülüşü konusunda asli sebep olarak aldığı "yöneten sınıfın gelir için artan ihtiyaçlar"[57] fikri ile P. Sweezy'nin[58] H. Pirenne'den

aldığı feodalitenin çöküşünü dış ticarete bağlayan görüşünü birleştirmektedir.

Şema - V

Şimdi bu modeli Asya üretim tarzı için kuracağımız modelle karşılaştıralım[59] (Şema V).

Asyal ülke biriminde (A) tek bir devlet (merkezi ya da pek istisnai olarak büyük sancak merkezleri) [m] ve bunun karşısında köy ya da çiftlik denilen [A.B.C gibi] üretim altbirimleri vardır. Bütün çiftliklerden elde edilen artık-ürünler (isterse paraya dönüşsün) sadece vergi/rant biçiminde devlet merkezine aktarılır (Sa, Sb, Sc). Bu olgudan ötürü ayni (ya da nakdi) rant ancak merkezde, hâkim sınıfın tüketim ihtiyaçlarını karşılamak üzere nihai tüketim mallarına dönüşebilir ve böylece piyasalar (P) merkezin içinde ya da dolayında oluşabilir. Aslında Asyal köy altbirimlerinde ne meta üretimi ne piyasa ne de ticaretin yerleşmesi için nesnel bir sebep vardır. Çünkü o yörede yaratılan artık-ürün kendi içinde kalmayıp, devlet merkezine doğru kaçmaktadır. Bundan dolayı da, Asya üretim tarzında "piyasanın yaygınlığı" merkezin tekelinde olup, altbirimleri de kapsayarak ülkenin tümüne doğru genleşemez. Bu ülkenin, sergilenen ikili-ekonomi karakterinden ötürü, gelecek yüzyıllarda kapitalist üretime geçiş süreçleri aksayacak ve hele batı sömürgeciliğinin sızması ile birlikte aksayış yekinmeye kadar gidip, onu azgelişmişlik çemberinde tutacaktır.

Açmalık:
Osmanlı Toplumunun Kuruluşu

14. ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı toplumu hakkında teklif edilen model, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu hakkında bazı ipuçları verebilir. Hemen söyleyelim ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu hakkında bazı telkinlerde bulunurken, ortaya yeni bir "kuruluş" kuramı atmaya niyetli değiliz. Burada yapılmak istenilen tek şey, yukarıdaki modelin ışığı altında Osmanlı İmparatorluğu'nu hazırlayan nesnel şartları ve toplumsal ortamı belirterek, kuruluşun neden ve nasıl gerçekleştiğinin kaba hatlarıyla gösterilmesidir. Bundan dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu hakkında yapılan açıklama sadece bir hipotez niteliğindedir.

1243 Kösedağ yenilgisinden önce Anadolu Selçuklu toplumunun iktisadi-içtimai bünyesi Osmanlı toplumunun bünyesine tamamen benzemektedir.[60] Bu iktisadi-içtimai bünyeyi (üretim tarzını) meydana getiren bütün öğeler; yani toprakta devlet mülkiyeti (mirî), hâkim sınıfın oluşum tarzı, köylü ekonomisi, reayanın yarattığı artık-ürünün devlete geçiş şekli ve devletin yapmak zorunda olduğu kamu iş ve hizmetleri, her iki toplumsal bünyede aynıdır. Göçebe bir devlet olan Danişmendler 12. yüzyılda yıkıl-

mış, Mengüçoğulları Selçuklu Sultanlığı'na tabi olmuş, Harzemşahlar Devleti ise, hükümdar ailesi Selçuklu hâkim sınıfına ithal edilerek, ortadan kaldırılmıştır. Bundan dolayı Selçuklu Sultanlığı'nın yanı başında, bir süre için kurulmuş olan bu devletlere bakıp, 12. yüzyıl Anadolu toplumsal bünyesini feodalite olarak nitelendirmek, ancak daha kesin belgelere dayanan tarihsel araştırmalara bağlıdır. Kanımızca, bu çağdaki Selçuklu iktisadi-içtimai bünyesi, Osmanlı bünyesi ne kadar Asya üretim tarzı ise o kadar Asyaldır.

Fakat, Kösedağ yenilgisinden sonra, Moğol hâkimiyeti altında Selçuklu Devleti'nin son yıllarında, gerek tabi Selçuklu Sultanlığı için yapılan taht kavgaları, gerek Moğol hanedanı içindeki çekişmeler Anadolu'yu karışıklıklar ortasında bırakmıştı. Bunun sonucunda, 1300 yıllarında, Selçuklu Sultanlığı'nın uçlarının birdenbire beylik (Karaman, Eşref, Hamit, Teke, Germiyan, Menteşe, Saruhan, Aydın, Karasi, Osmanlı, Umur) olarak bağımsızlıklarını ilan ettiklerini görüyoruz. Bizim için önemli olan, bu beyliklerin tarih içindeki iktisadi bir sürecin sonucu olarak mı kurulduğu, yoksa istila altında bir devletin siyasi kargaşalıklarının sonucu olarak mı ortaya çıktıklarıdır. CI. Cahen ile birlikte ikinci olasılığın, herhalde, daha doğru olduğunu söyleyelim.

> Bu devre ait vesikaların zenginliğinin cazibesine kapılarak, onları bir evvelki devrin izahında kullanmak ve elde edilen neticeleri o devreye sirayet ettirmek sağlam bir araştırma yolu değildir. Bu vesikaların ihtiva ettiği malûmat devrine mal ederek değerlendirildiği takdirde ise neticeler tamamiyle aksine tezahür etmektedir. Bu şartlar altında, Türk-İslam memleketlerinde mevcudiyeti müşahade edilen feodal rejim, Türk Selçukî hanedanlarının bir karakteristiği değil, fakat çözülme devrinin bir hadisesi olmaktadır.[61]

Kösedağ bozgunundan önce ve sonraki dönemler için, Selçuklu toplumunun iktisadi-içtimai bünyesinin, kendi mantığına uygun olarak devamı, ancak bu mantığı gerçekleştirecek öğelerin bozulmamasına bağlıdır. Oysa, Moğol istilası altındaki Selçuklu Devleti'nden işlevlerini gerektiği gibi ifa etmesi beklenemezdi.

> Şimdi Türklerin memleketi (yani Selçuklu Devleti) öyle bir inhitata uğramıştı ki... yalnız valiler, eşraf ve muteberan devlet arazisini sayısız beyliklere bölmekle kalmıyor, oktan ve tirkeşten başka hiçbir şeyle müsellah olmayan adı-sanı belirsiz adamlar da etraflarına yığılan ahaliden alaylar teşkil ederek eşkıyalık etmeye başlıyorlardı. Tam bundan biraz evvel de uçtakilerin... devlet hazinesinden aldıkları senelik ulufelerinin gecikmesinden dolayı kalkıp gitmeleri vukua gelmişti.[62]

Anadolu'nun bu karmaşık durumuna bir de Moğolların halka yükledikleri aşırı vergiler ve devletin reayaya karşı yapmakla görevli olduğu kamu hizmetlerindeki aksama (nasıl olsun ki, Selçuklu sultanları sadece kendi *ikta*'larının geliri ile geçinmek zorunda kalmışlardı) eklenince Selçuklu Devleti'nin kendi üretim tarzının mantığını gerçekleştirecek işlevi ifa etmede karşılaştığı güçlükler ve düştüğü acz anlaşılmış olur. Böyle olunca, reaya nezdinde Selçuklu Devleti'nin devlet olma niteliği, herhalde, azalmıştır.

Öte yandan, Osmanlı Beyliği'nin yerleşmiş olduğu Söğüt–Domaniç yöresinde Bizans İmparatorluğu'na ait toprakların mülkiyet şekli son iki yüzyıldır feodal üretim tarzına doğru bir gelişme istidadı göstermiştir. Özellikle, Paleolog hanedanının kuruluşundan sonra *pronoia*'lar gelişmeye başlamış ve toprak üzerinde veraset hakkının tanınması ile birlikte büyük malikâne sahipleri Avrupa senyörlerininkine benzer iktisadi-hukuki bir statüye dahil olmuşlardır. Büyük malikânelerin yanında, özellikle, Marmara ve Teselya bölgelerinde yaygın olan orta-çap *pronoia*'lar oluşmaya başlamış ve bu mülkiyet şeklinin gelişme doğrultusuna uygun olarak, aralarında devamlı bir mücadeleye dalmışlardır. Ayrıca, 15. yüzyılın ilk yarısında İstanbul Türkler tarafından fethedilmeden önce, geniş toprakların mülkiyetine sahip olan manastırlar, toprak asilleriyle çatışmaların sonucunda mülklerini *pronoia*'lara kaptırmaya başlamışlardı.[63]

Osman Gazi zamanında Osmanlı uçbeyliğini, toplumun mantığını yitiren bir devlet yönetimi altındaki Selçuklu Sultanlığı ile mülkiyet şekillerini feodal mülkiyet ilişkilerine dönüştürmeyi başarmış Bizans İmparatorluğu arasında sıkışıp kalmış görüyoruz.

Öyle ise, Osman Gazi'nin beyliğine bir yandan, Anadolu'da bozulan toplum mantığını onarmak, öte yandan, Bizans'ta gecikmiş olmasına rağmen gelişen feodal ilişkilerini önlemek görevi düşmüştür. 14. yüzyılın başlarında, Anadolu reayası yeni bir devleti kabul etmeye amade olduğu gibi, Bizans köylüsü de yeni bir devleti kabul etmeye hazırdır. Türk ve Rum reayanın dünya görüşlerini karşıladığı sürece, Osmanlı Devleti kendi üretim tarzını hâkim kılmayı başaracaktır. Ve bu gerçekleştiği sürece Osmanlı Devleti'nin gerek Anadolu uçbeylikleri, gerek Bizans şehir ve tekfûr kaleleri üzerinde kısa zamanda elde ettiği nihai zaferlerin, başka türlü bir açıklaması şimdilik bize mümkün görünmemektedir.

Ek*

Mezopotamya uygarlıkları üzerinde 20. yüzyıl sonunda yapılan çalışmalardan, kadim imparatorlukta Marx'ın "Asya Üretim Tarzı" dediği iktisadi sistemin sıkça uygulanmış olduğu anlaşılıyor. Bu tespitler belki de bir gün ortada kalan Selçuklu muammasını çözer de Mezopotamya üretim tarzı Osmanlı üretim tarzına doğrusal olarak bağlanır.

Önce, Osmanlı üretim tarzının şematik bir modelini basite indirgeyelim:

Osmanlı sarayı	Bürokrasi, sipahi
Artık-değer: Vergi	
Hür çiftçi: Kendini destekler bir tarım	

Anlaşılacağı gibi kutu Osmanlı üretim tarzı elemanlarıyla doldurulmuştur. Buna karşılık aynı kutuyu Asur ya da Sümer-Akkat elemanları ile doldurabilirim. Örneğin Asur yönetiminde kral yok, ›n iki valilik vardır. Tımar ortadan kalkmıştır. Hür köylülük gene

* Bu ek bölüm hazırlanırken şu kaynaktan yararlanılmıştır: Paul Garelli, Jean-Marie Durand, Hatice Gonnet, Catherine Breniquet, Andre Lemarie, *Le Proche Orient Asiatique*, c. 2, Nouvelle Clio – PUF, Paris, 1997.

temel taşıdır. Bu sistemde de valiler kurulu köylüye muhtaç olduğu su kanalları, göletleri yapar, binek ve yük hayvanı sağlar, tohumluk dağıtır.

MÖ üç bininci yılda Babil'in yakın kuzeyinde Akkatlar, güneyinde Sümerler yaşıyorlardı. Her ikisi de boydaş halk olarak düşünülebilir. Ancak aralarında önemli sosyal farklar vardır. Akkat halkı hür köylülerden oluşmuşken, Sümer köylüleri serftir. Ancak valiler kurulu, her ikisinde de su kanalları açar, su göleti yapar; ayrıca tohumluk dağıtır. Yük hayvanları hizmetlerine verilir.

Her iki toplumda tarım denetçileri vardır, mahsulün oluşum çevrelerini dikkatle izlerler ve her ikisinde de köylünün dürüstlüğünü gözlerler. Ürün ortaya çıkınca önce saraya sunulur, sonra ricale ve astarlara dağıtılır. Geriye kalan üç pay (artık değer olmalı) köylüye dağıtılır. Öyle anlaşılıyor ki, Akkatlar tarafından kullanılan serf sistemi Sümerler tarafından da benimsenmiş olmalı ki, Sargon zamanından başlayarak onlar da Akkatların sistemini benimsemişlerdir.

MARKSİST “ÜRETİM TARZI” KAVRAMI

Marksist "Üretim Tarzı" Kavramı

Marksist öğreti birbirinden ayrı, fakat birlikte işleyen iki disiplinden meydana gelir. Tarihi maddecilik ve maddeci diyalektik. Tarihi maddecilik tarihte ve günümüzde yer almış farklı toplumların bünyelerini ve bu bünyelerin işleyiş mantıklarını, değişmelerini ve değişme süreçleri sonunda evrimlerini inceleyen bir tarih bilimidir. Maddeci diyalektik ise, düşünce sürecinin kuruluşunu ve işleyişini gösteren ve ona rehberlik eden bir felsefedir ki, Marksist felsefe diye de adlandırılır. Anlaşılacağı üzere, Marksist felsefe tarih bilimine ışık tutar, onun sistemleşmesine yardımcı olur.

1. Tarihi Maddecilik

Tarihi maddeciliği ya da tarih bilimini genel planda ve öz olarak açıklamak için K. Marx'ın 1859'da yazdığı *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı (Contribution)* eserinin önsözünden şu parçayı alıyoruz:

> Hukuki şartlar ve siyasi şekiller ne kendiliklerinden, ne de insan zihninin genel evrimi denilen şeyle açıklanabilir. Aksine, bunların temelleri maddi hayat şartlarındadır... Toplumsal üretimde insanlar iradelerinden bağımsız gerekli ve belirli ilişkiler kurar ve bu ilişkiler maddi üretken güçlerin herhangi bir

> seviyesi ile uyuşur. Üretim ilişkilerinin tümü toplumun iktisadi yapısını meydana getirir ve bu yapı üzerine belirli bir toplumsal bilinç gösteren hukuki ve siyasi üstyapı yerleşir. Maddi hayatın üretim tarzı genellikle aklî (aydınsal), siyasi ve hukuki (hayatın) uzantısının bir önşartıdır. İnsanın bilinci varlığını belirlemez, aksine, toplumsal varlığı bilincini belirler.[1]

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere Marksist öğretinin tarih karşısındaki tutumu ve toplumların kuruluşları hakkındaki görüşleri açıktır. Maddi hayat şartları ya da maddi hayatın yeniden üretimi insanların iradesinden bağımsız olarak, toplumun hukuki, siyasi, zihni ve dini şekillerini belirler. İnsanlar kendiliklerinden herhangi bir toplumu seçmek yetkisinde değildirler. İçinde yaşadıkları toplum, ancak o toplumun maddi nesnel şartlarının bir türevidir.

> İnsanın üretken güçlerinin herhangi bir gelişme safhasını alın, buna göre herhangi bir ticaret ve tüketim şekli elde edersiniz. Üretimin, ticaretin ve tüketimin herhangi bir gelişme safhasını alın, bununla uyuşan toplumsal bir düzen, yine bununla uyuşan bir aile örgütü ile zümreler ve sınıflar, yani tek kelime ile, bir sivil toplum elde edersiniz.[2]

Öyle ise, Marksist tarih biliminin genellikle aradığı, kendine nesne olarak aldığı, toplumları ve dolayısıyla tarihi yaratan maddi nesnel şartları ortaya koymak ve bu maddi şartların bir sonucu olan toplumun kurumları ile tüm kuruluşunu açıklamaktır.

2. Maddeci Diyalektik[3]

Marksist felsefe ya da maddeci diyalektik tarih bilimine ışık tutar, onun sistemleşmesine yardım eder demiştik. Bu felsefe bir yandan maddeci, öte yandan diyalektiktir.

Marksist felsefe her şeyden önce maddecidir, çünkü:

i) Gerçeği, mutlak fikir (ide), evrensel akıl ya da bilinç olarak görmeye çalışan idealizmin aksine madde olarak görür. Maddeciliğe göre dünyanın ve evrenin çeşitli olayları sadece devinme halindeki maddenin değişik vecheleri olmaktadır.

ii) Varlığın, maddi dünyanın ve tabiatın yalnız bilincimizde varolduğuna inanan idealizmin aksine, maddecilik varlığın, maddenin ve tabiatın bilincimizden bağımsız olduğunu kabul eder.

Marksist felsefe ayrıca diyalektiktir, çünkü:

i) Metafizik düşünce değişik olayları birbirinden bağımsız olarak görür. Oysa, diyalektik düşüncede her olay başka bir olayın parçasıdır ve onu meydana getirir.

ii) Metafizik, dünyayı durağan, yani, devinmez olarak kabul eder. Oysa diyalektik düşüncede her şey devinir, dolayısı ile değişir. Duran ve değişmeyen hiçbir şey yoktur.

iii) Metafizikte olgu ve nesnelerde iç çatışma yoktur. Oysa, diyalektikte her şey çatışma halindedir. Bir olayın olumlu ya da olumsuz, bir hareketin geçmişi ve geleceği vardır. Diyalektik, çelişkilerin mücadelesidir.

iv) Metafizikte gelişme sadece nicel bir olaydır. Oysa, diyalektikte her nicel değişme kendiliğinden nitel değişmeyi getirir.

Böylece, maddeci diyalektik, yani tarih bilimine yol gösteren rehber, bir yandan idealist felsefenin öte yandan, metafizik düşüncenin karşısında olmaktadır. Maddeci diyalektiğe göre, gerçeğin arkasında yatan maddi hayattır ve gerçeğin değişmesi ancak maddi hayattaki evrilmenin bir sonucudur.

3. Üretim Tarzı[4]

Tarihi maddecilik hakkında söylediklerimize göre, maddi nesnel şartlar toplumun bünyesini, kurumlarını ve tüm kuruluşunu belirtmektedir. Fakat bu maddi nesnel şartlar nelerdir?

Maddi nesnel şartlardan akla ilk gelen şüphesiz tabiat ve coğrafi çevre olabilir. Mesela, Engels: "iktisadi ilişkiler kavramı içine... coğrafî temel dahil edilebilir... Ayrıca toplum şeklini çevreleyen dış ortam da"[5] önemlidir demekle bu etkene bir ağırlık verir gibi gözükmektedir. Gerçekten, toplumu kuşatan sürekli ve pek az değişmeye müsait olan bu öğenin toplumdaki maddi güçlerin değişmesine olan etkisi inkâr edilemez. Nitekim, coğrafî çerçeve toplumsal ortamın gelişmesini hızlandıracağı gibi, geciktirebilir de.

Buna rağmen, coğrafî öğenin, toplumların gelişme kanunlarını belirleyici nitelikte olması beklenemez. Aslında yüzyıllar boyu sabit kalan coğrafî çerçevenin nasıl olup da dünyanın çeşitli bölgelerinde değişik seviyede gelişen maddi şartlara uygun olarak yaratılan farklı uygarlıklara önayak olduğu sorulabilir. Her ne kadar, Marx ve Engels'in Asya toplumları hakkında yaptıkları tahlillerde tabiat öğesine (özellikle sulama tesislerini gerektiren kuraklık ve sel baskınlarına) bir öncelik verdikleri söylenirse de, Marx'ın bu fikrinden çabucak vazgeçtiği ve Asya toplumlarında komün ya da devlet mülkiyetini gerektiren asli öğenin, sulama tesislerini de ihmal etmeden, kamu yatırımları olduğunu ileri sürdüğü bilinmektedir.[6]

İkincil olarak, nesnel maddi şartlara nüfus ve nüfus yoğunluğunun dahil edilebileceği akla gelebilir.[7] Gerçekten, nüfus, toplumsal üretim sürecinde emek etkenini sağladığından fevkalade önemlidir. Fakat ne var ki, nüfusun artışı ve yoğunluğu toplumdaki maddi üretken güçleri geliştirebileceği gibi, onları yavaşlatabilir de. Tarih boyunca kalabalık nüfuslu ülkelerin, seyrek nüfuslu ülkelere nispetle daha fazla ya da daha az bir gelişme istidadı göstermiş olduğu müşahade edilmektedir. Bundan dolayı, tarihi gelişme sürecinde nüfus ve nüfus yoğunluğu da belirleyici olamaz.

Öyle ise, toplumun maddi hayat şartlarının tümünü toparlayan, o topluma damgasını basan; kurumlarını, bilincini ve kuruluşunu belirleyen ve toplumsal sistemi kalıplayan, belirleyici etken nedir?

Bu belirleyici etken *üretim tarzıdır.*

Marx ve Engels'e göre "üretim tarzı bireylerin yaptığı belli bir faaliyet şeklidir... (Bireylerin) ne oldukları üretimlerine, yani neyi ve nasıl ürettiklerine bağlı olarak ifade edilir".[8] Üretim tarzı bireylerin neyi ve nasıl ürettiklerine göre tanımlanıyorsa üretimin yanında, mübadele, bölüşüm ve tüketimin de üretim tarzını belirleyen öğeler olduğu anlaşılır. Bundan dolayı, "üretim tarzı" bir toplumun (toplumların) üretim, mübadele, bölüşüm ve dolayısı ile tüketim ilişkilerini düzenleyen çeşitli öğelerin karmaşık bir birleşimidir.

Bu kavram dar anlamı ile ortodoks iktisatçıların kullandıkları iktisadi sistem kavramı ile aynıdır. Fakat, ortodoks iktisatçıların iktisadi sistemi sadece sözde-iktisat-içi etkenlerle açıklamalarına karşılık, üretim tarzı kavramı, daha geniş olarak, hem "iktisat-içi", hem de "iktisat-dışı" etkenleri kapsamaktadır. Bundan dolayı da üretim tarzı kavramı, iktisadi sistem kavramından daha geniştir.

Öte yandan, tarih bilimine ve Marksist felsefeye uygun olarak üretim tarzı durağan ve devinmez bir kavram değildir. Her üretim tarzı, üretim, mübadele, bölüşüm ve tüketim faaliyetleri içinde/ve arasında meydana gelen karşılıklı ilişki ve arabağıntılarla devinir, her devinme ile mahiyet değiştirir ve her mahiyet değişmesi ile birlikte evrilir. Böylece durağan ve evrensel olan iktisadi sistem kavramından farklıdır. "İnsanın ürettiği, tükettiği, mübadele ettiği iktisadi şekiller geçici ve tarihidir."[9] İktisadi şekil ya da üretim tarzı kavramında değişmezlik ve evrensellik yoktur.

Genel ve soyut düzeyde herhangi bir üretim tarzının kurucu öğeleri nelerdir? Marx ve Engels'in bu konuda yazdıklarına dayanarak bir üretim tarzını kavramsal olarak nasıl tanımlayabiliriz?

A) Üretim tarzının ilk kurucu öğesi şüphesiz emektir. Yalnız emek kavramı ile nüfus kavramının karıştırılmaması gerekir. Nüfus emeğin doğal temeli ise de, üretim tarzına dahil edilebilecek olan aslen emek olup, nüfus ve nüfus yoğunluğu değildir. Çünkü toplumsal üretim sürecinde ancak emek –değer– yaratan etken olarak söz konusu olabilir.

Hemen ekleyelim ki, toplumsal üretim sürecinde emek tek başına değildir. Üretim araçları emeği tamamlar.

> Üretimin toplumsal şekli ne olursa olsun, emek ve üretim araçları her vakit birer etkendir. Fakat ayrı ayrı bulundukları vakit ancak potansiyel olarak mevcuttur. Herhangi bir üretimin olması için bunların birleşmesi gerekir.[10]

Emek sürecini sonuçları bakımından, yani üretilen ürün açısından incelersek, üretim araçlarının toprak ve hammadde gibi emeğin nesnesi ile iş aletlerinden[11] teşekkül ettiğini görürüz. Bundan dolayı, üretim tarzının ilk iki öğesinin;

1. Emek
2. Üretim Araçları
    a) Emeğin nesnesi (toprak, hammadde)
    b) İş aletleri

olduğu anlaşılır. Bu iki öğe birlikte, toplumun üretim tarzının üretken güçlerini ya da kullanılan genel deyimle *üretim güçlerini* teşkil eder.

Toplumsal emek sürecinde üretim güçlerinin niceliği ve niteliği emeğin verimini belirlediğine göre, verime doğrudan etki yapan bilim, teknoloji ve üretimin örgütlenişinin de üretim güçleri kavramına katılması mümkündür.[12] Bununla birlikte, üretim güçlerinin niceliği ve niteliği ile bulunduğu seviye, bilim, teknoloji ve örgütlenmeden ayrılamayacağına göre, bu öğelerin zımnen üretken güçlere dahil olduğunu peşinen kabul etmiş bulunuyoruz ve bundan dolayı, bunları üretim güçleri içine açkın olarak katmanın büyük bir faydası olduğunu sanmıyoruz.

Toplumsal üretim sürecinde insanlar sadece emeğin nesnesi olan toprak ve hammadde ve bunlarla tamamlaşan iş aletleri ile ilişki kurmayıp, ayrıca kendi aralarında da toplumsal ilişkiler kurarlar.

> Üretimde insanlar sadece doğayı etkilemeyip, birbirlerini de etkilerler. Ancak belirli bir biçimde işbirliği yaparak ve faaliyetlerini mübadele ederek üretimde bulunurlar. Üretmek için birbirleri ile belirli-ilişki ve bağıntı kurarken, bu toplumsal ilişki ve bağlantıların sınırları içinde doğayı etkilerler; yani, üretimde bulunurlar.[13]

Bütünü ile bu ilişkiler, toplumsal üretim ilişkilerini ya da genel deyimi ile *üretim ilişkilerini* teşkil ederler.

Öyle gözükmektedir ki, üretim ilişkileri, hem üretim araçlarına sahip olanların, emekçiler tarafından yaratılan artık-ürünü (ya da değer) gasp etmesi olayına temel teşkil eden mülkiyet ilişkilerini, hem de, yine sömürme olayını içermekle beraber, doğrudan üreticilerin üretimin nesnel şartları üzerindeki reel edinme (*appropriation réelle*) ilişkilerini kapsamaktadır.[14]

Mülkiyet ilişkileri, üretim araçlarının (toprak, hammadde ve genel olarak iş aletleri ki bu sonuncular kapitalist üretim tarzında sermaye şeklini alır) mülk sahipleri ile, toplam değeri ve dolayısıyla artık-ürün veya artık-değeri yaratan emekçiler arasındaki ilişkilerdir. İşte toplumsal ilişkiler içinde asıl bu mülkiyet ilişkileridir ki, belli bir tarihi çağda, emekçiler tarafından yaratılan artığı (emek, ürün ya da değeri) üretim araçları sahiplerine devretmektedir.

Reel edinme ilişkileri ise, şimdiye kadar Marksist edebiyatta üzerinde yeterince durulmayan, fakat, Marx'ın 1857-58 yıllarında üzerinde çalıştığı, fakat hayatında yayımlamadığı *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*[15] denilen müsveddelerde bahsettiği ilişkilerdir.

Konuyu açabilmek için "üretimin nesnel şartları" kavramı ile ne anlaşıldığını görelim. Marx'a göre bu kavram hem hammaddeyi, hem iş aletlerini, hem de geçinme araçlarını kapsamaktadır.[16] Yani, üretimin nesnel şartları, üretim araçları ile yaratılan üründen ibarettir.[17] Bu nesnel şartlar doğrudan üreticilerden ayrılmamış olacağı gibi ayrılmış da olabilir. Ayrılmadığı takdirde, doğrudan üreticiler gerek üretim aracından, gerek yaratılan üründen reel olarak yararlanmaktadır.

Reel edinme ilişkisinin mülkiyet ilişkisinden farklı olduğu açıktır. Marx bu farkı şöyle izah ediyor:

> Sermaye ile ücretli emeğin karşı karşıya olduğu şartları, (kanunlar ya da mülkiyet ilişkileri şeklinde açıklamak için) değerlendirmek için, edinme halindeki davranışları tahlil etmek yetişir. Mesela, eğer artık-emek, sermayenin artık-değeri karakterinde ise, bu işçinin kendi emeğinin ürününden yararlandığını göstermeyip, bilakis, bunun kendi gözünde yabancı mülkiyet haline geçtiğini gösterir. Başkasının emeği sermayenin mülkiyeti olur.[18]

Şu halde, emekçinin üretim sürecinden reel edinmesi, mülkiyet ilişkileri dışında başka bir tür ilişki olmaktadır. Mülkiyet ilişkilerinin sınırı içinde, işçinin yarattığı ürün kendisine yabancı olmaktaysa da, reel edinme ilişkileri içinde doğrudan üretici üretim araçlarını kendisi kullanmakta ve yaratılan ürün kendisine yabancılaşmamaktadır. Emekçi bunlara tasarruf edebilmektedir.

Üretim araçlarının mülkiyeti emek-gücünün sömürülmesi ile doğrudan ilgili olduğu halde, reel edinme ilişkisinde *kendiliğinden* bir sömürü olayı yoktur. Bu ilişki tabiyatıyla, sömürü olayının yokluğuna delil teşkil etmez. Ya da başka bir deyişle, sömürü açısından reel edinme ilişkisi, mülkiyet ilişkisinin dışında bir toplumsal ilişki değildir. Fakat ne var ki, burada önemli olan, üretim ilişkisinin sanıldığından daha karmaşık olduğunun saptanmasıdır. Böyle bir yaklaşımın varlığı, özellikle, üretim ilişkilerinin belirlenmesi bakımından fevkalade önemlidir. Örneğin, *Grundrisse* içindeki "Formen"den şu parçayı alıyoruz:

> Hür emek ve onun para ile mübadelesi .... ücretli emeğin önvarsayımıdır ve sermayenin tarihi şartlarından biridir. Hür emeğin kendini gerçekleştiren nesnel şartlardan, yani emeğin malzemesi ve araçlardan ayrılması diğer bir şarttır.
>
> Önce, emekçiler topraktan, kendi doğal laboratuvarından ayrılmalıdırlar. Başka bir deyişle, küçük hür toprak sahipleri ve de Doğu komününün üzerine kurulmuş olduğu müşterek toprak mülkiyeti yıkılmalıdır. Bu son iki halde emekçiler kendi emeklerinin nesnel şartları karşısında mülk sahibi gibi davranmaktadırlar. Yani bu durumda emek ile maddi şartların doğal birliği geçerlidir.[19]

Eğer şimdi zikrettiğimiz her iki parça da dikkatle tahlil edilirse görülecektir ki, kapitalist ve kapitalizm-öncesi üretim tarzlarına özgü üretim ilişkileri sadece "mülkiyet" çerçevesi içinde incelenmemelidir. Kapitalist üretim tarzında, yani, sermayenin bir üretim ilişkisi olduğu ortamda, yaratılan ürün, mülkiyet ilişkisinden dolayı üreticiye yabancılaşmıştır. Üretici ile üretimin nesnel şartları arasındaki birlik bozulmuştur. Oysa, örneğin küçük toprak mülkiyeti ya da eski Doğu komününün hâkim olduğu bir kapitalizm-öncesi üretim tarzında, doğrudan üretici üretimin nesnel şartlarından ayrılmadığı için, mülkiyet ilişkileri, kendi başına, üretim tarzının kurucu öğesi olmaktan çıkar. Bu ilişkiler sömürü olayını göstermekle birlikte, o üretim tarzının tam olarak tanımlanması için ayrıca reel edinim ilişkilerinin de tahlile katılması gerekir. İlerde, bir

üretim tarzının kavramsal kuruluşunda, sömürülen sınıf açısından gerekli ve yeterli şartları birlikte tamamlamak için tahlile kattığımız bu reel edinme ilişkilerini, sömüren sınıfa da teşmil edeceğiz.

Bütün bu açıklamalara dayanarak, üretim ilişkileri içine, birbirinden ayrı, fakat birlikte bir bütün teşkil eden, mülkiyet ilişkileri ile reel edinim ilişkilerini sokabiliriz. Bundan dolayı;

B) Üretim ilişkileri
   1. Mülkiyet ilişkileri
   2. Reel edinim ilişkileri

Özetlersek genel ve soyut seviyede bir üretim tarzı kavramı şu kurucu öğelerin meydana getirdiği bir karmaşık birleşimdir.

Üretim Tarzı

A) Üretim Güçleri
   1. Emek
   2. Üretim Araçları
      a. Emeğin nesnesi (toprak, hammadde)
      b. İş aletleri

B) Üretim İlişkileri
   1. Mülkiyet ilişkileri
   2. Reel edinim ilişkileri

Görüldüğü gibi, genel ve soyut planda bir üretim tarzı kavramı birçok kurucu öğesiyle birlikte karmaşık bir birleşim arz etmektedir. Fakat genel ve soyut plan ile ne anlıyoruz?

Sorunu başka bir şekilde vaaz edebiliriz: Bir üretim tarzını (ki soyut ve geneldir) tahlil edebilmek için Marx ve Engels'in tarih biliminin öğrettiği, yol gösterdiği yöntem nedir?

Marx genellikle, ekonomi politiğin uygulamak zorunda olduğu yöntemin soyuttan somuta giden bir yöntem olduğunu söylemektedir. Ona göre:

> Öyle gözükmektedir ki, gerçek ve somuttan başlamak doğru bir yöntemdir... Oysa, yakından bakarsak bunun yanlış olduğunu anlarız.... (İktisatta genel kavramlardan somut kavramlara giden yöntem) tek bilimsel yöntemdir. Somut somuttur. Çünkü bir sürü belirlenişlerin sentezi, yani çeşitliliğinin birli-

> ğidir. Bundan dolayıdır ki, zihinde bir çıkış noktası değil de bir sentez süreci, bir sonuç olarak gözükür. (Bilimsel yöntemlerde) soyut belirlemeler, düşünce yolu ile somutun kuruluşuna yarar. Soyuttan somuta götüren yöntem, yani, düşünce içinde somutun kavranması, onun somut düşünce olarak yeniden yaratılması demektir.[20]

Marksist ekonomi politiğin yöntemi böyle olunca, herhangi bir üretim tarzının incelenmesinde izlenecek yöntemin de genel ve soyut tahlillerden başlayarak, tikel ve somut tahlillere giden bir yöntem olması gerektiği anlaşılır. Marksist tarih biliminin araştırdığı, ilk yaklaşım olarak, tarihi yönden maddi nesnel şartları ortaya koymak ve bu şartların belirlediği herhangi bir üretim tarzının tanımını ve kuşatımını vermektedir. Böyle bir tanım ise, ister istemez, soyut ve geneldir. Şu anlamda ki, düşünce sürecinde, yani maddeci diyalektik süzgecinde, herhangi bir üretim tarzı soyutlanarak yalıtılmış bir şekilde kurulur. Bu üretim tarzının, soyutlama seviyesinde, kurucu öğeleri ayıklanarak onlar aracılığıyla belli bir model kurulmaya çalışılır. Zaten Engels'in açıkladığı gibi:

> Bizim tarih kavramımız her şeyden önce bir çalışma kılavuzudur.... Her tarih mutlaka yeniden araştırılmalıdır. Toplumun farklı kuruluşlarının varlık şartları, bunlardan siyasi, hukuki, estetik, felsefi, dini vb yorumlar çıkarmadan önce tekrar tekrar incelenmelidir.[21]

Soruna bu açıdan bakılınca, maddeci diyalektik ya da tarih bilimi, tarihte mevcut olan ya da günümüzde mevcut olmakta olan toplumların üretim tarzının sistemleşmesinde çözümü basmakalıp bir "maddeci" yöntemle başaramayacaktır. Marksist tarih bilimi, toplumu (toplumları) belirlemek için kavramsal olarak kurulan bir üretim tarzını açıklamak için kullanılan rehberden başka bir şey olamaz. Bu açıdan bakılınca, ilk elde üretim tarzı, olayların gözleminden hareket eden, fakat düşünce sürecinde oluşan bir araç, bir model gibi gözükür. Bu doğaldır. Her düşünce süreci, olaylarla tahkik edildiği sürece, nazari araçlar ve soyut kavramlar kullanmak gereksinmesindedir. Bu ilk-yaklaşım, varsayımlarını

usavurmasını gerçek iktisadi hayattan almakla beraber, soyut ve genel planda kalmaya mahkûmdur. Her üretim tarzı bir modeldir.

Aslında yukarıda Engels'ten alınan parça Marksist öğretinin tarih anlayışının dogmalara sebebiyet vermeyecek kadar gerçekçi olduğunu gösterir. Soyut ve genel çerçeve içinde kurulan bir üretim tarzı modeline göre her toplum ve bu toplumun tarihi kendine özgü üretim tarzının kurucu öğelerinin bileşiği (*conbinatoire*) içinde yeniden yazılmalıdır.

Şimdi burada, şu önemli soru akla gelebilir: Tarihi maddecilik, tikel ve somut olayların incelenmesi (kendi tarihinin yazılması) sonucunda bilim olmak istidadına sahip oluyorsa, bu bilimin genellik ve evrensellik niteliği nerede kalır?

Bu noktada iki önemli önermede bulunmamız gerekiyor:[22]

i) Gerçeğin düşünceye, varolanın bilgiye üstünlüğünün kabulü.

ii) Gerçek süreçten düşünce sürecini ayırmak yani varolanla bilgiyi ayırt etmek.

Tabiatıyla birinci önermenin Marksist öğreti içinde tartışılması söz konusu olamaz. Maddeci diyalektik, düşüncenin gerçeğe, bilginin varolana önceliğini kesinlikle reddeder. Fakat ikinci önermenin Marksist öğreti çerçevesi içinde tartışılması her vakit mümkündür. Şu anlamda ki, somut gerçeğin, yani tikel olayların aydınlatılması için, soyut-düşünce düzeyinde genelin kavramsal olarak kurulması şarttır. Her ne kadar, araştırılması gereken sadece tikel ve somut olan ise de, bu gerçeğin kavranması için, tarihi maddecilik olgulara dayanan ve fakat düşünce sürecinin nazarî bir ürünü olan modeller kullanmak zorunluğundadır. Bu model somut ve tikele öngelmekte ise de belli bir toplumun üretim tarzının kuruluşundaki karmaşıklıktan dolayı, her tikel ve somut hali de teker teker incelenerek, o toplumun tarihinin yazılması esastır. Genelin geçerliliği ancak tikelin onu doğrulaması ile kabildir ama, unutmamak gerekir ki, ancak tikel geneli yaratabilir ve böylece tarihi maddeciliğin kanunları evrensellik kazanabilir. Marx tarihi maddeciliğin kavramsal modelleri ile gerçek iktisadi hayat arasında ıraksaklıklara yol açabilecek (açan) kendi yöntem merceğini şöyle açıklıyor:

> Kapitalist üretimin genel araştırılmasında daima, reel iktisadi ilişkilerin, kavramları ile uyuştuğunu varsayacağız. Yani, aynı şey demek olan, reel ilişkiler kendi genel tiplerini yarattığı sürece açıklanacaktır.[23]

Bu ifadede, yöntemsel olarak, düşünce süreci (kavramlar, genel tipler) gerçek süreçten (reel iktisadi ilişkiler) kesinlikle ayırt edilmiştir. Fakat buna karşılık, tikel gerçeğin anlaşılması için kavramsal model ile reel iktisadi hayatın çakıştığı varsayılmıştır.

Üretim tarzının bu soyut ve genel düzeydeki karmaşık birleşimi, ekonomideki üretim, mübadele, bölüşüm ve nihayet tüketim şekillerinde de yansımaktadır. Herhangi bir üretim tarzı kendine has birleştirdiği öğelerin bileşkesinde bu dört iktisadi faaliyeti, yani üretim, mübadele, bölüşüm ve tüketimi biçimlendirmektedir.

Aslında verilmiş bir üretim tarzının içinde bu dört iktisadi faaliyet bir birlik ve uyum içinde sürüp gitmektedir. Marx bu birlik ve uyumu şöyle açıklamaktadır:

> Üretim başlangıç görevini yüklenir, tüketim ise bitiş. Bölüşüm ve mübadele ise ortada iki ayrı vecheli olarak gözükür. Bölüşüm toplum tarafından, mübadele ise bireyler tarafından belirlenir.[24]

Fakat, üretim tarzı içinde bu dört asli iktisadi faaliyetin birbirleri ile özdeş ve eşdeğer olduğu söylenemez. Nitekim;

> ...Üretim, tüketim, bölüşüm ve mübadele özdeş olmayıp birbirlerinin farklı yanlarını gösteren, aynı bütünün parçalarıdır. Üretim (...) kendisini aştığı gibi, diğerlerini de aşar. Üretim devamlı olarak yenilenen bir sürecin başlangıcıdır. Ne mübadele, ne de tüketimin hâkim etken olmayacağı apaçıktır. Ürünlerin dağılımına yol açan bölüşüm de aynı durumdadır. Eğer, (bu son kategori) üretim etkenlerinin dağılımına önayak oluyorsa, üretimin ancak bir öğesi olarak sayılabilir. Bundan dolayı, belli bir üretim şekli, tüketim, mübadele ve bölüşüm ile (ve) onlar arasındaki ilişkilerin şekillerini belirler.[25]

Görüldüğü gibi, iktisadi faaliyetler içinde üretim özel bir yer işgal eder. Toplumun üretim tarzı, mübadele, bölüşüm ve tüketim

şekilleri, üretimin aldığı şekle bağlıdır. Aslında, üretim ki nesnel şartları yansıtır, belirleyicidir. Bununla birlikte, diyalektik düşünce tarzına uygun olarak, üretimin diğer iktisadi faaliyetler üzerinde tek yanlı ve tersinmez hâkimiyetini kesinlikle reddetmek gerekir. Nitekim:

> ... mübadele alanı, yani, piyasa genişleyince, üretim önem kazanır ve daha çok örgütlenir. Bölüşümdeki değişme üretimde de değişmelere yol açar. Meselâ, sermaye terakümü ile kent ve kırlardaki nüfus değişmeleri gibi (...) Son olarak da, tüketim ihtiyaçlarının üretimi belirlediğini söyleyelim. Değişik etkenler arasındaki ilişkilerde bir karşıtlık vardır. Her organik birimde olduğu gibi.[26]

Şu halde, toplumun iktisadi bünyesini belirleyen temel iktisadi faaliyetlerin aldığı şekil içinde üretim asli etken ise de, üretimin belirlediği mübadele, bölüşüm ve tüketim şekilleri de üretimin şekli üzerinde etkileyici bir güç olarak kendilerini göstermektedirler. Her ne kadar, üretim –ki maddi nesnel şartların temelini teşkil eder– mübadele, bölüşüm ve tüketim karmaşık birliğinin içinde etkinse de, bu etkinlik asla tersinmez değildir. Bunların aldığı şekiller de üretimin durumuna etki yaparlar.

I. Böyle olunca, yani, genel olarak, maddi nesnel şartları yarattığından dolayı üretim belirleyici olduğu gibi, herhangi bir üretim tarzı içinde üretim güçleri de üretim ilişkilerini şekillendirir, onları belirler. Marx'ın işaret ettiği gibi:

> Toplumsal ilişkiler sıkıca üretken güçlere bağlıdır. İnsanlar yeni üretken güçler elde ettikçe üretim tarzlarını değiştirir. Üretim tarzlarını, hayatlarını kazanma yollarını değiştirdikçe, toplumsal ilişkilerini de değiştirirler.[27]

ya da başka yerde:

> Üretimde insanlar kendi iradeleri dışında kaçınılmaz ilişkiler kurarlar. Bu üretim ilişkileri maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme durumu ile uyuşmaktadır.[28]

Gene aynı anlamda olmak üzere: "... toplumsal ilişkiler maddi üretim araçlarının ve üretim güçlerinin gelişmesi ile değişir ve dönüşür."[29]

Mamafih, belirli bir üretim tarzı, üretim güçlerinin nitel ve nicel seviyesi verilmişken, mevcut üretim ilişkilerine göre tanımlanır, adlandırılır. Herhangi bir üretim tarzının özgülleşmesi ancak mülkiyet ve reel edinim ilişkilerine göre olur.

> Bütünlüğü içinde üretim ilişkileri, toplumsal ilişkiler denilen toplumu, daha doğrusu belli bir tarihi gelişme esnasındaki belirli bir karakterdeki toplumu gösterir.[30]

Özetlersek, soyut ve genel düzeyde bir üretim tarzı, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin bileşkesi içinde eklemlenen bir karmaşık bütündür. Bu karmaşık bütün; kurucu öğeleri bir araya getiren bileşken, mevcut mülkiyet ilişkilerine göre özgülleşirse de, üretim ilişkilerini belirleyen aslen halihazır üretim güçlerinin nicel ve nitel seviyesidir. Tarihin maddeci yorumuna göre, maddi nesnel şartlar, üretim tarzı içinde, bu tarzın kurucu öğelerinden ilki olan üretim güçlerine bir öncelik verirken, iktisadi faaliyetler içinde de üretim; mübadele, bölüşüm ve tüketim gibi iktisadi faaliyetleri şekilleyen bir etken olmalıdır.

II. Yukarıda üretim şekli üzerine, mübadele, bölüşüm ve tüketim şekillerinin yaptığı etkilerden söz etmiştik. Tıpkı bunun gibi, insanın doğaya hâkim olma süreci içinde de, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasında diyalektik etkilenmeler ortaya çıkmaktadır. Bu süreç içinde üretim güçlerini bağımsız değişken olarak ele alıp, bunun üretim ilişkilerini tersinmez olarak etkilediğini savunmak hatalıdır. Çünkü Marx'a göre herhangi bir üretim tarzı halihazır üretim güçlerinin seviyesine göre kendisine özgü üretim ilişkileri belirlerse de:

> Bazı gelişme aşamalarında toplumun maddi üretim güçleri üretim ilişkileri ile çatışır..... (ve) çoklukla üretim güçlerinin gelişmesine engel olur.[31]

Bu parçanın nazari çatısı önemlidir. İfadeden de anlaşılacağı gibi bir toplumda üretim güçlerinin gelişmesi üretim ilişkilerinden bağımsız değildir. Bazı durumlarda verilmiş olan ilişkiler gelişmek istidadında olan üretken güçleri hızlandırabilir, bazen yavaşlatabilir ve hatta bazen durdurabilir. Eğer bir toplumda üretim güçlerinin seviyesi üretim ilişkilerini belirliyor, fakat üretim ilişkileri de, sırasında, üretken güçlerin gelişmesine ket vuruyorsa (engel oluyorsa), üretim tarzının bu iki kurucu öğesi arasındaki bağ ihmal edilemez. Her iki öğe arasında bir "çatışma", bir "engel olma" durumu varsa, her ikisi arasında bir arabağıntıdan söz edilebilir. Üretim tarzının (tarzlarının) belirlenmesini fonksiyonel olarak üretim güçlerine atfetmek hatalıdır. Kanımızca böyle bir yorum bizi, tarih bilimi ve Marksist felsefe açısından doğru olmayan sonuçlara götürür (mesela ekonomizm). Nitekim, tarih biliminin diyalektik düşünce sürecine göre sistemleşmesinde karmaşık ve organik bir ortam olan üretim tarzı kavramını, mekanik bir yoldan açıklamaya çalışan Marksist nazariyecilerin ne denli hatalara düştükleri bilinmektedir.

Kanımızca üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki açıklanan bağıntı şu şekilde özetlenebilir; Diyelim ki, üretim güçleri; emek (L), toprak (T) ve iş aletlerinden (K) müteşekkildir. Tabiatıyla kapitalist üretim tarzında iş aletleri ile kastedilenin sermaye olduğunu söylemeye lüzum yok. Üretim ilişkilerine de (N) diyelim. Bu ilişkilerin zaman içindeki gelişmesi emeğin verimliliğine etki yapacağından, iktisadi gelişmenin endeksi olan (J), yani toplam ürün seviyesi, üretim ilişkileri ile belirlenen emeğin verimi ile iş aletlerinin bir fonksiyonu olmaktadır.

$$J = F\ [N(t), L, T, K]$$

Bu demektir ki, herhangi bir üretim tarzı içinde emek ve iş aletlerinden müteşekkil üretim güçleri, üretim ilişkilerinin tesiri ile gelişebilir ya da yavaşlayabilir. Aslında, mülkiyet ve reel edinme ilişkileri belli bir dönemde, emeğin veriminin artmasına ya da azalmasına sebep olduğundan, üretim ilişkileri ile üretim güçleri ara-

sında sıkı bir bağlılık vardır. Tabiatıyla, üretim tarzının karmaşık bütünü içinde, aslen, üretim ilişkilerini belirleyen, üretim güçlerinin niteliği ve nicel seviyesidir. Her gelişen üretim güçleri kendisinin getirdiği yeni üretim ilişkilerini içerir. Bundan dolayı, üretim tarzının karmaşık bütünü içinde üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasında dengeli bir gidişim söz konusudur. Gelişen üretim güçleri, uzun sürede, kendisi ile uyuşan üretim ilişkilerinin yaratılmasına önayak olur. Yani, mevcut üretim ilişkileri keyfî olarak belirlenemez. Fakat, bu ilişkiler de sırasında, üretim güçlerinin gelişmesine köstek olabilir, yani, onların gelişmesi ile uyuşamayan bir nitelikte, donup kalabilir.

Öte yandan, üretim tarzının asli bir kurucu öğesi olan üretim ilişkileri, hatta üretim güçlerini belirleyici bir niteliğe de sahip olabilir ve bundan dolayı toplumun kuruluşu üzerinde rolü önemlidir. Marx'tan aktarılan şu parça bu hususu aydınlatmak bakımından fevkalade belirgindir:

> Doğrudan doğruya üretimin içinde gelişen ve karşılığında onu belirleyici bir öğe olarak etkileyen, ödenmemiş artık-emeğin doğrudan üreticilerden çekip alınmasının özgül iktisadi şekli, hâkim ile matbunun ilişkilerini belirler (...) Bunun üzerine üretim ilişkilerinin kendisinden doğan (...) iktisadi topluluğun kuruluşu yerleşir.[32]

Eğer yukarıda söylediklerimizi özet olarak ve bir üretim tarzına ilişkin örnekleri ile açıklamak istersek: mesela diyelim ki kapitalist üretim tarzındaki üretken güçler, ister istemez kapitalist üretim ilişkilerini doğurur. Bu üretim ilişkileri içinde ne feodal, ne de küçük meta üretiminin mülkiyet ilişkilerinin yeri vardır. Şu basit sebeptendir ki; kapitalist sermaye birikimi ancak üretim araçları mülkiyetinin bazı ellerde temerküz ettiği bir ortamda meydana çıkabilir. Fakat, bu mülkiyet ilişkileri, sırasında, gelişmek istidadında olan üretim güçlerine köstek olabilmektedir. Çünkü, kapitalist üretim tarzında, üretim araçlarının mülkiyetinin burjuva sınıfının elinde olmasını sağlayan üretim ilişkileri, üretim sürecinin toplumsal olarak yürütülmesi ile artık uyuşamamaktadır. Sermaye biriki-

mi, azalan kâr hadleri, kesimler arasındaki orantısızlıklar, eksiktüketim ve piyasanın keşmekeşi gibi kapitalist üretim tarzına has hastalıklar, toplumun iktisadi durağanlığına sebep olmaktadır. Bu durumun aşılması için yeni mülkiyet ilişkilerinin kabulü ve bu suretle toplumsal üretim sürecinin hep birlikte yürütülmesi olayı ile yaratılan değerin tümünün emekçilere (işçilere) ait olması arasında bir uyuşmanın sağlanması gerekmektedir. Bu yeni üretim tarzı, sosyalist üretim tarzıdır.

Diğer bir örnek de, üretim ilişkilerinin, üretim güçlerinden türev olmakla birlikte, üretken güçleri ve dolayısıyla toplumsal kuruluşu belirleyebilmesidir. Üretim güçlerinin hemen hemen aynı düzeyde olduğu iki kapitalizm-öncesi üretim tarzını alalım: Feodal üretim tarzı ve Asya üretim tarzı. Madem ki, "ödenmemiş artık-emeğin doğrudan üreticilerden çekip alınışının özgül iktisadi şekli" herhangi bir toplumsal kuruluşun belirlenmesinde önem taşımaktadır, öyle ise özgül sömürme biçiminin her iki üretim tarzındaki tezahürüne bakalım.

Feodal üretim tarzında, "artık"ın doğrudan üreticilerden alınış şekli, *seigneurie* ve kendilerine feodal sistem tarafından ariyet olarak verilmiş topraklar üzerinde çalışan serflerin (ya da hür köylü) yarattıkları artık-ürün ve artık-emeğin (angarya) doğrudan doğruya senyöre devredilmesi ile belirlenir. Oysa Asya üretim tarzında, işlenen topraklardan "reel edinme" sağlayan köylü, artık-ürünü ancak vergi yolu ile devlete aktarır. Her iki kapitalizm-öncesi üretim tarzında da sömürme olayı ortadadır. Fakat, artık-ürünün çekip alınış şekilleri farklıdır ve bundan dolayı da, her iki üretim tarzında, bir yandan üretim güçlerinin gelişme olanakları, öte yandan toplumsal kuruluşlar değişik biçimler alır. Nasıl almasın ki, üretim tarzının kurucu öğelerinden biri yani üretim ilişkileri, üretim güçlerinin aynı nitelikte olmasına rağmen, her iki toplumda farklıdır. Marx'ın dediği gibi,

> Toplumun değişik iktisadi şekilleri, örneğin köle emeği üzerine kurulan toplum ile ücret emeğine dayanan toplum arasındaki esas fark, artık-emeğin halihazır üreticilerden, yani emekçilerden çekip alınış tarzına bağlıdır.[33]

Öyle ise, herhangi bir üretim tarzının alacağı şekil, üretken güçleri seviyesi aynı olsa bile, artık-değerin üreticilerden çekip alınış tarzına bağlıdır ve bu tarza göre toplumun bünyesi belirlenir.

4. Üretim Tarzları ve Evrilme Kanunları

Tarih biliminin ışığı altında gelişen üretim güçlerini izleyerek insanlık tarihi değişik aşamalardan; değişik üretim tarzlarından geçmiştir. Marx'ın bir soyutlama seviyesini geçmeyen şu ifadesi ile: "koldeğirmeni *suzérain*'in hâkim olduğu bir toplumu, buhar değirmeni sanayi kapitalizminin hâkim olduğu bir toplumu verir."[34]

Üretim güçlerindeki gelişmeye uygun olarak toplumlar devindikleri sürece üretim tarzlarını değiştirmişler ve her üretim tarzı kendine öncel olan üretim tarzını aştığı gibi, kendisine ardıl olan üretim tarzından geride kalmıştır. Tarih bilimine göre her toplumun hayatındaki bu olgu, yani, gelişme ve evrilme, tarihte "devirleşme" dediğimiz sorunu ortaya çıkarmıştır. Sorun esas itibariyle şudur: Tarihi maddeciliğe göre toplumların tarihi nasıl sistemleşir, toplumların gelişme kanunları nedir? Bununla birlikte hemen ekleyelim ki, sorun sadece bu kadar değildir. Toplumlar evrensel olarak belirli aşamalardan geçmek zorunda ise, bu durumda tarih bir şema olmak istidadını göstermeyecek midir, ya da başka bir ifade ile tarih bilimi (maddeci diyalektik) bir tarih felsefesine dönüşmeyecek midir? Bütün bu sorulara cevap verebilmek için Marx ve Engels'in tarih biliminden ve toplumların gelişme kanunlarından ne anladıklarını, yazdıklarına dayanarak kronolojik olarak görelim. Bilindiği gibi her iki düşünür de "genç dönemlerden" itibaren bu konuya eğilmişler ve hayatlarının sonuna kadar elden bırakmamışlardır.

1) Marx ve Engels'in 1845'te yayımladıkları *Alman İdeolojisi*'nde toplumların genellikle geçmek zorunda olduğu aşamalar (üretim tarzları) dört tanedir: i) Aşiret mülkiyeti; ii) Komün ya da devlet mülkiyeti; iii) Feodalite mülkiyeti ve nihayet; iv) Burjuva mülkiyeti.

2) Marx'ın 1847 tarihinde Brüksel'de verdiği konferansların bir sonucu olan, *Travail salarié et capital*'de toplumların geçmek zo-

runda olduğu aşama üçlüdür: i) Antik toplum; ii) Feodal toplum ve; iii) Burjuva toplumu.[35] Görüldüğü gibi, aradan üç yıl geçmesine rağmen, bu tasnif *Alman İdeolojisi*'ndeki tasniften farklıdır.

3) Marx ve Engels tarafından 1848'de yayımlanan *Komünist Manifesto*'sunda durum daha başkadır. Bu eserde zımnî olarak üç aşama sayılmıştır: i) Kölelik; ii) Feodalite ve iii) Burjuva mülkiyeti.[36]

4) Marx için 1850'lerden sonraki dönemin "olgunlaşma" dönemi olduğu söylenmektedir.[37] Nitekim, bu dönem içindedir ki, Marx daha sonra *Kapital*'e temel olarak *Fondements* ve *Contribution*'u yazmıştır. Bu iki eserin tarihleri peş peşedir: *Fondements* adındaki müsveddeler 1856-58, *Contribution* ise 1859.

Üretim tarzları açısından bu iki esere göz atmadan önce Marx'ın 1853'te *New York Daily Tribune* gazetesinde Hindistan ve genellikle Doğu Asya ülkeleri hakkında yazdığı makalelerde ve yine aynı yıllarda Engels ile olan yazışmalarında geliştirdiği yeni bir üretim tarzı kavramına işaret edelim.[38] Bu Asya üretim tarzıdır.

Bu kavram, *Fondements* içindeki ünlü *Formen* bölümünün özünü teşkil etmektedir. Marx bu bölümde Asya ya da Doğu denilen bu üretim tarzı kavramını ayrıntıları ile incelemektedir. Hatta bu eserde bu kadarı ile de yetinilmemiş, Germen Üretim Tarzı denilen başka bir üretim tarzı da karşımıza çıkmıştır ki, bu tarz antik üretim tarzı ile birlikte feodal üretim tarzını doğuracaktır.

Contribution'da ise durum büsbütün açıktır. Marx, toplumların gelişme kanunlarının özetini verdiği tanınmış Önsöz'de; "Asya, antik, feodal ve modern burjuva toplumlarının üretim tarzlarını, toplumun iktisadi kuruluşlarının merhaleli çağları olarak alabiliriz"[39] diyerek toplumların gelişme aşamalarında Asya üretim tarzına özgül bir yer vermiştir.

Görüldüğü gibi, Marx'ın düşüncelerindeki gelişmelerin sonucu, tarihi maddecilik toplumların gelişme kanunları içinde, Asya ve Germen üretim tarzlarını da katmaktadır. Böylece bu üretim tarzları da tarihi devirleşme içinde önemli bir yere sahip olmaktadır.

5) Özellikle, 1867'de yayımlanan *Kapital*'in I. cildinde ve Marx'ın ölümünden sonra Engels tarafından yayımlanan II. ve III. ciltlerde Asya üretim tarzı hakkında söylenilenler bu konuda bü-

tün tartışmaları ortadan kaldıracak kesinliktedir. Her ne kadar *Kapital* aslında zamanın çağdaş kapitalist toplumlarının bir incelenmesi ise de hemen hemen her bölüm içine serpiştirilmiş olan Asya üretim tarzı üzerindeki fikirler, Marx'ın bu konudan hiçbir zaman ayrılmadığını göstermektedir.[40]

6) Marx'ın yanında Engels'in de toplumların gelişme kanunlarına yaptığı katkı unutulmamalıdır. Özellikle, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*[41] adlı eserde, Morgan'ın Amerika Kızılderilileri üzerine yaptığı araştırmalardan yararlanan Engels, tarihi gelişme süreci içinde toplumların en alt kademesini teşkil eden ilkel topluluklar (ilkel komün) ya da başka bir deyişle ilkel komünizm denilen üretim tarzının esaslarını bularak tarihi gelişme kanunlarını zenginleştirmiştir.

Konuyu daha fazla dağıtmamak için özetlersek, Marx ve Engels'in kurduğu tarih bilimine göre, toplumlar değişik üretim tarzlarını yaşamışlar ve değişik üretim tarzlarından geçmişlerdir. Bunlar sırasıyla ilkel topluluk (komün), Asya üretim tarzı, kölelik (antik), feodalite ve kapitalizmdir.

Tarihi maddecilik ve maddeci diyalektik, her üretim tarzı gibi kapitalist üretim tarzının da aşılacağını, kapitalist toplumun zorunlu olarak daha üst aşamalardaki bir toplumun üretim tarzına doğru evrileceğini göstermektedir. Bu kapitalizm-sonrası üretim tarzı, biri diğerini hazırlayan, fakat ayrı özgüllükler gösteren iki ayrı üretim tarzını gerektirir. Kapitalizm-sonrası üretim tarzlarının ilkinde sistemin mantığı, "her bireyin yeteneğine göre", ikincisinde ise, "herkesin ihtiyacına göre"[42] işlemektedir. Yani ilk üretim tarzı sosyalist, onu izleyecek olan üretim tarzı ise komünisttir. Her ne kadar, ne Marx ne de Engels yaşadıkları dönemde henüz mevcut olmayan sosyalist ve komünist üretim tarzlarını, kehanette bulunmak için, ayrıntıları ile ve derinliğine incelememişlerse de, her iki sistemin özü ve işleyişi genel hatları ile *Alman İdeolojisi, Critique des programmes...Kapital* ve hele *Manifesto* içinde bulunmaktadır.

Şimdi, ilk yaklaşım olarak, Marx ve Engels'in gerçeklerle tahkik edilen tarihi maddecilik öğretisine göre, her toplum bu üretim tarzlarının bazılarından geçmiştir-geçecektir. Bununla birlikte, sa-

yılan bu üretim tarzlarının dışında kalan bir üretim tarzı daha vardır ki, buna *küçük meta üretimi* ya da meta üretiminin basiti denilir. Marx'a göre her sınıflı toplumda bu özgül üretim tarzı, diğer üretim tarzı ile birlikte yaşamaktadır. Nitekim, bu üretim tarzı "kölelik, serflik ve diğer bağımlılık aşamalarında"[43] mevcut olmuştur-olacaktır.

Şimdi, ilk yaklaşım olarak ve genel ve soyut planda kalmak şartı ile, bu kavramsal üretim tarzlarını sırasıyla ve kısaca görelim:

İlkel Topluluk: Bu üretim tarzında üretim güçleri gelişmemiş olup, insan doğadan henüz kopmamıştır. Bundan dolayı yaratılan üründen dolayı emeğin yabancılaşması söz konusu olamaz.[44] Oba halkı avcılık, balıkçılık, hayvancılık ve bir miktar tarımla geçinir. Böyle bir ortamda, işbölümü tabiatıyla gelişmemiştir.

Göçebe halinde yaşayan kavimlerde, otlaklar kabile mülkiyetindedirler. Yerleşik kabilelerde ise toprak kabilenin ya da oba başkanının mülkiyetindedir. Bu son halde ataerkil mülkiyet ilişkilerinden söz edilebilir. Her iki halde özel mülkiyet ortaya çıkmamıştır.

Asya Üretim Tarzı: Doğu üretim tarzı da denilen bu tarzda, köy (komün) tarım ile el sanatlarının birleştiği topak bir birim teşkil eder. Genellikle kamu yatırımları (suyolları, yollar, tapınaklar, kamu hizmetleri) devlet denilen üstün ve birleştirici bir güç tarafından yapılır.

Toprağın mülkiyeti bazı hallerde komünün, bazı hallerde ise devletindir. Buna karşılık, doğrudan üreticinin topraktan reel edinim hakkı vardır. Sömürme olayı, yaratılan artık-ürünün vergi yolu ile devlete geçmesi sonucu gerçekleşir.

Kölelik (Antik):[45] Üretim güçleri oldukça gelişmiştir. İşbölümünün gelişmesi ayrıca ticaret kesiminin yayılmasına önayak olmuştur. Kullanma-değerli üretimin yanında mübadele değeri için meta üretimi de söz konusudur.

Toprak ve iş aletleri gibi emek, yani köle de belirli bir sınıfın mülkiyetindedir. Bu belirli sınıf özel kişilerden (vatandaşlar) teşekkül edebileceği gibi devlet de olabilir. Birinci halde özel mülkiyet, ikinci halde ise, *Ager Publicus* yani kamu mülkiyeti söz konusudur.

Feodalite: İşbölümü ancak *seigneurie* denilen feodalin toprakları üzerinde gelişmiştir. Üretim aracı aslen topraktır. Mamafih, *seigneurie* atölyelerinde ufak çapta "sanayi" faaliyetleri yapılmaktadır. Toprağa bağlı köylü yani serf, toprağın bir uzantısıdır,[46] topraktan kopmaz.

Toprakların mülkiyeti feodale (senyöre) aittir. Bununla birlikte feodal üretim tarzında kilise mülkiyeti de yaygındır. Serf ancak efendisi tarafından kendisine ariyet olarak verilmiş bir miktar toprağı ekebilir. Fakat gerek *seigneurie*, gerekse kendi toprağı üzerinde yarattığı değerin bir kısmını artık-ürün ya da angarya (artık-emek) şeklinde feodale aktarmakla görevlidir.

Kapitalist Üretim Tarzı: Bu üretim tarzı mübadele-değeri ve özellikle artık-değer üretiminin hâkim olduğu üretim tarzıdır. Burada üretim araçları, yani özgül adıyla sermaye, yeni bir üretim ilişkisi olarak ortaya çıkar. Üretim sürecinde emek-gücü de meta niteliği almıştır.

Üretim araçlarının mülkiyeti kapitalist (burjuva) sınıfın elinde temerküz etmiştir. Emek, her ne kadar hür emek şeklinde ise de, bir ücret karşılığında bu sömüren sınıf için çalışır. Üretim araçlarının mülk sahipliğinden dolayı, kapitalist sınıf, işçi sınıfının yarattığı artık-değeri gasp eder. Emek artık, üretimin nesnel şartlarından tamamen ayrılmış, emek-gücü meta dünyasının bir parçası haline gelmiştir.

Sosyalist Üretim Tarzı: Sosyalist üretim tarzında üretim güçleri en ileri seviyeyi bulmuştur. Bununla birlikte, toplumsal emeğin dağılımı hâlâ değer kanununa göre işlemektedir.[47]

Üretim araçlarının mülkiyeti aslen topluma aittir. Fakat bazı kesimlerde, kooperatif ve tarımsal üretim birimlerinin mülkiyeti de olabilir.

Komünizm: Komünist üretim tarzının mantığı "herkesin ihtiyaçlarına göre" işlediğinden, öyle gözükmektedir ki, geleceğin bu üretim tarzında üretken güçler sınırsız olarak gelişecektir ve bundan dolayı "iktisadi azlık" sorunu ortadan kalkacaktır, yani, değer kanunu hükmünü uygulayamayacaktır. Böyle bir üretim tarzında üretilen ürün meta niteliğini yitirmiş, sadece mala dönüşmüştür.

Eklemeye lüzum yoktur ki, bu üretim tarzında bütün üretim araçları, toplumsal mülkiyet şeklindedir.

Yalnız şu noktaya işaret etmeden geçemeyeceğiz ki komünist denilen üretim tarzı geleceğe ait bir sistem olduğundan Marksist öğretinin ışığı altında, işleyiş mantığı hakkında şimdiden kehanette bulunmak doğru olmaz. Söylenecek tek şey belki de Marx'ın dediği gibi:

> Bahis konusu edilen kendine has temeller üzerinde gelişen bir komünist toplum olmayıp, kapitalist toplumdan çıkan bir toplumdur. Bu toplum vargısal olarak, çıktığı eski toplumun iktisadi, manevî ve aydınsal bütün ilişkilerinin doğum lekesini taşır.[48]

öngörüşünden ibarettir. Komünist bir toplumun kendine has özgüllükleri hakkında şimdiden karar vermek hatalıdır.[49]

Küçük Meta Üretimi: Meta üretiminin basidi[50] denilen bu üretim tarzında üretim güçleri tarım ve küçük sanatlar seviyesindedir. Fakat asıl bir üretim tarzı olmayıp, tabi bir üretim tarzı karakteri gösterdiğinden herhangi bir üretim tarzında (sınıflı toplumlarda), onunla birlikte yaşayabilir. Bu üretim tarzında üretim araçlarının mülk sahipleri ile doğrudan üreticiler aynı kişilerdir. Bu durumda mülkiyet ilişkileri ile reel yararlanma ilişkileri birbiri ile çakışır.

Özetlersek; her vakit tabi bir üretim tarzı olma niteliğinden ötürü küçük meta üretimini ve "insan toplumunun prehistoryası"nın[51] bitim çığırı olan sosyalist ve komünist üretim tarzlarını dışarıda bırakırsak, Marx ve Engels'in toplumların gelişme yolu üzerinde çizdikleri aşamalar (üretim tarzları) beş tanedir: ilkel topluluk, Asya üretim tarzı, kölelik, feodalite ile kapitalizm.

Şimdi tarih bilimi açısından sorulması gereken soru şudur: Gerçekten bu beş üretim tarzı tüm toplumların geçirdikleri ve geçirmek zorunda kaldıkları merhaleli aşamalara tekabül etmekte midir? Örneğin Asya ve Afrika ülkelerinin büyük bir kısmı feodalite aşamasını, Avrupa ülkeleri de "Asya" üretim tarzı aşamasını geçirmişler midir? Eğer cevap menfî ise, Avrupa toplumlarının has bir gelişme doğrusundan ve Asya ülkelerine has diğer bir gelişme doğ-

rusundan bahsetmek mi gerekir? Tarih bilimine göre toplumların gelişme kanunları tek-doğrusal mıdır, yoksa çok-doğrusal mıdır?[52]

Kanunun önemi açıktır. Özellikle, Engels'in 1884'te yayımladığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserinde Batı uygarlığının sistemleşmiş genel gelişme kanunları ortaya atılırken, muhakkak ki bile isteye,[53] Asya üretim tarzından bahsedilmemesi, Marksist düşünürleri bu üretim tarzının mevcudiyeti hakkında tereddütlere düşürmüş ve hele bu üretim tarzının kabulü ilk bakışta fevkalade tutarlı gibi gözüken, ilkel topluluk, kölelik, feodalite ve kapitalizm tek-doğrusunun geçerliliğinin örseleneceği savunulmuştur.

Öte yandan, J. Stalin tarafından tartışılmaz bir şekilde ileri sürülen[54] ilkel topluluk, kölelik, feodalite ve kapitalizm devirleşmesi, hele 1927 Çin devrimi başarısızlıkla sona erdikten sonra, Leningrad Kongresi'nde bu başarısızlığın nazarî sebebi Asya Üretim Tarzı'na yüklenince, birçok Marksist aydın tarafından bir şema, bir reçete gibi kabul edilmeye başlanmıştır.[55]

Bununla birlikte, yukarıda belirttiğimiz gibi, gerek Marx'ın gerek Engels'in bu beş üretim tarzına ne dereceye kadar evrensellik tanımış oldukları her vakit sorulabilir. Hatırlatalım ki *Alman İdeolojisi* içinde Marksizmin kurucuları, Akdeniz havzası toplumlarının geçirmek zorunda oldukları aşiret mülkiyeti, komün ya da devlet mülkiyeti, feodalite ve burjuva mülkiyeti aşamalarını ancak şu şartla öne sürmekte idiler:

> Kendiliğinden alınıp gerçek tarihten kopuk bu soyutlamanın hiçbir değeri yoktur. Sadece, tarihi malzemeyi daha iyi tasnif etmeye ve tikel yolların devamlılığını göstermeye yarar. Fakat (bu soyutlamalar) hiçbir şekilde tarihi çağlara uydurulacak bir şema, bir reçete olarak bir felsefe vermezler.[56]

Yani, tarihi devirleşme konusunda ileri sürülen her şema, her reçete, ister istemez, bir tarih felsefesine yol açmaktadır. Oysa, tarihi maddecilik; tarih bilimidir, bir tarih felsefesi değil. Tarih bilimi toplulukların belirli bir şemaya göre kalıplaşmasına müsaade etmez. Her tikel ve somut olay kendisi içinde incelenmelidir. Tarih bilimi her tarihi varsayıma ve bu varsayım içinde kurulacak her modelin tahkikine açıktır.

Marx ve Engels'in şu ya da bu eserinde tarihi sürecin tümünü açıklayan kalıplar verdiğini sanmamak gerekir. Marx'ın Rus popülistlerinden Mikhailovsky hakkında yazdıklarına bakalım:

> (O) benim Batı Avrupa kapitalizminin dehasının tarihi hakkındaki çalışmamı (*esquisse*) mutlaka, içinde bulundukları tarihi şartlar ne olursa olsun, her halka ille de zorlanan genel yürüyüşün tarihi-felsefi nazariyesi yapacak (...) Beni bağışlasın. Bu bana hem şan, hem de utanç veriyor.[57]

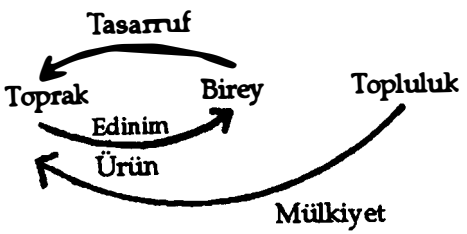
Marx'ın kendi kaleminden çıkan bu kelimeler tarih biliminin açıkça, her kapıyı açan bir maymuncuk, bir tarih felsefesi olmayacağını göstermektedir. Bu konuya bir kez daha Marx'ın merceği ile bakılmakla tarih bilimine daha fazla bir açıklık kazandırılacağını sanıyoruz.

Marx, "Formen"[58] içinde, *emeğin, üretimin nesnel şartlarından kopma sürecine* göre yedi üretim tarzı sıralıyor: İlkel topluluk, Asya üretim tarzı, antik üretim tarzı, kölelik üretim tarzı, Germen üretim tarzı, feodal üretim tarzı ve nihayet kapitalist üretim tarzı. Dikkat edilirse bu yedi üretim tarzında ortaklaşa yan, aslında, üretim ilişkileri içinde, bireyi reel edinimden özel mülkiyete doğru götüren süreçtir.[59]

Sorunu açıklamak için her bir üretim tarzını bu açıdan kısaca açıklamaya çalışalım.

İlkel Topluluk:

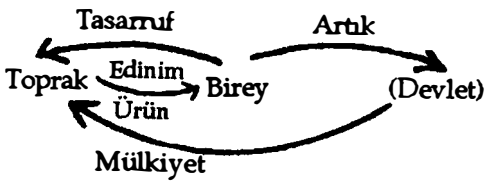
Bu topluluklarda üretim aracı olan toprak, topluluğun ortaklaşa mülkiyetindedir. Böyle olunca, bireyin topraklar üzerinde tasarruf (*possession*) hakkı vardır. Birey üretimin nesnel şartları ile birlik halindedir.

İlkel topluluk henüz sınıflı bir toplum olmadığından, birey ürettiği ürünü bir hâkim sınıfa devretmez, sömürme olayı ortaya çıkmamıştır.

Asya Üretim Tarzı:

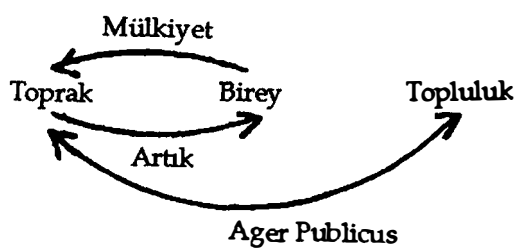
Bu topluluklarda toprağın mülkiyeti komüne ya da devlete ait olmakla beraber, bireyin topraklar üzerinde tasarruf hakkı vardır. Fakat, birey yarattığı ürünün bir kısmını artık-ürün (vergi) şeklinde devlete geçirir.[60]

Bu bahiste, Asya üretim tarzının diğer özellikleri üzerinde durmak istemiyoruz. Bununla birlikte, artığı gasp eden bir sınıf olduğuna göre Asya üretim tarzı sınıflı bir toplumdur.

Antik (ve Köleci) Üretim Tarzı:

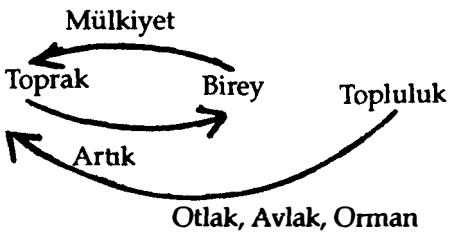
Üretim aracı olan toprağın bir kısmı, bireylerin, diğer bir kısmı ise topluluğun (*ager publicus*) mülkiyetindedir.

Köleci üretim tarzında, özellikle ticaretin gelişmesi ve köle kullanılmaya başlanması özel mülkiyetin çapının daha da genişlemesine yol açmış ve sınıflı toplum tam olarak belirmiştir.

Germen Üretim Tarzı:

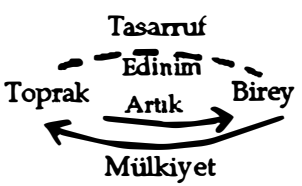
Toprağın mülkiyeti aslen bireysel mülkiyet şeklindedir. Mevcut olan topluluk mülkiyeti ancak mera, otlak, avlak ve ormanlara inhisar eder. Öyle ise,

Germen üretim tarzı içinde zamanla hür köylüler toprak üzerindeki mülkiyetlerini kaybederek, yeni doğan bir soylular sınıfına tabi olmaya başlayacaklardır.[61]

Feodal Üretim Tarzı:

Bu üretim tarzında toprakların mülkiyeti senyör ya da feodale ait olmakla beraber, köylülerin de bazı topraklar üzerinde yerleşme ve onları kullanma hakları vardır.[62]

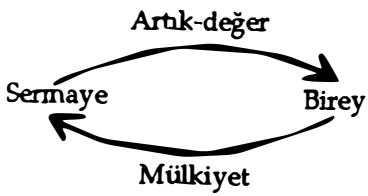

Feodal üretim tarzında topluluk ya da feodaller üstünde bir devlet söz konusu değildir. Serf durumundaki köylü, *seigneurie*

üzerinde çalıştığı sürece feodale artık-ürün ya da artık-emek (angarya) geçirmekte, kendi toprağı üzerinde çalıştığı vakit ise bir miktar artığı feodale vermek yükümlülüğündedir.

Kapitalist Üretim Tarzı:

Kapitalist üretim tarzında, salt şekli ile, toprak asli üretim aracı olmaktan çıkmıştır. Toprağın yerini sermaye almıştır ve emek üretimin nesnel şartlarından tamamen kopmuştur.

Bu durumda emek-gücü meta haline gelir ve bundan dolayı (bununla birlikte), üretim sadece artık-değer üretimine yönelir.

Dikkat edilirse, *bu yedi çeşit üretim tarzında aşamalı bir şekilde emeğin üretimin nesnel şartlarından kopuş süreci gözükmektedir*. İlkel topluluklarda toprağı tasarruf eden bireydir. Mamafih bu topluluklarda henüz sınıflar doğmadığı için yaratılan ürünün bir kısmı artık olarak sömüren bir sınıfa geçmez. Emek üretimin nesnel şartları ile birlik halindedir. Asya üretim tarzı ise ilk sınıflı toplum[63] yapısı gösterir. Fakat bu üretim tarzında üreticinin toprak üzerinde tasarruf hakkı olduğundan, emek üretimin nesnel şartlarından henüz ayrılmamıştır. Antik ve köleci üretim tarzlarında, özellikle küçük mülkiyet ve *ager publicus*'ların yaygın olduğu çağlarda, emek üretimin nesnel şartlarından kopmamıştır amma, ticaret ve köleliğin sonucu emek hatta üretim aracı haline gelmiştir. Germen üretim tarzında, ilkel komünden kopan bu kuruluş, bireysel mülkiyeti geliştirmeye başlamış, feodal üretim tarzında ise serfin tasarrufu altındaki topraklar hariç, emek üretimin nesnel şartlarından tamamen kopmuştur. Kapitalist üretim tarzında ise bu kopuş kesindir.

İmdi, yukarıdaki tahlil'in ışığı altında, sosyalist ve komünist üretim tarzlarına öncel olan "insan toplumunun prehistoryası"nı emeğin üretimin nesnel şartlarından kopma süreci olarak görmek istersek şu basit çizelgeyi önerebiliriz:[64]

Üretim Güçleri	Toplayıcılık Avcılık Tarım	Toprak		Sermaye		
Üretim Tarzı	İlkel Topluluk	Asya Üretim Tarzı	Antik Kölecı Üretim Tarzı	Germen Üretim Tarzı	Feodal Üretim Tarzı	Kapitalist Üretim Tarzı
Sınıflar	Yok	Var				Var
Emeğin Üretiminin Nesnel Şartlardan Ayrılma Süreci	Birlik	Geçiş (Birlikten Ayrılığa Doğru)			Ayrılık	

Çizelgede görüldüğü gibi, üretim güçlerinin gelişmesi ile üretim tarzları arasındaki ilişkiye bakarsak, üretim güçlerindeki her büyük sıçramanın yeni bir üretim tarzı ile uyuştuğunu görürüz. Toplayıcılık, balıkçılık, avcılık ve bir miktar tarım ilkel topluluğu, toprağın asli üretim gücü olduğu toplumlar, Asya, antik (kölelik), Germen ve feodal üretim tarzlarını, sermayenin üretim gücü olduğu toplumlar ise kapitalist üretim tarzını gerektirmektedir. Emeğin üretimin nesnel şartları ile olan ilişkisi açısından ise, ilkel toplulukta birlik, Asya, antik (kölelik), Germen ve feodal üretim tarzlarında dereceli olarak birlikten ayrılığa doğru bir geçiş, kapitalist üretim tarzında ise emek ile üretimin nesnel şartları arasında kesin bir ayrılık vardır. Soruna bu açıdan bakılınca, üretim güçlerinin aslen toprak olduğu değişik ve kademeli üretim tarzlarının hepsinde ortaklaşa olan özellik, emek ile üretimin nesnel şartları arasındaki birlikten kopup ayrılığa doğru götüren bir süreç içinde olmamızdır. Fakat dikkat edilirse, hiçbirinde ne kesin bir birliğe (belki sadece Asya üretim tarzında) ne de kesin bir ay-

rılığa müsaade edilmez. Asya üretim tarzının o gruptaki diğer üretim tarzlarından farklılığı ise kendisinin aslen sınıflı bir toplum olması sebebiyle ortadan kalkar. Bu bakımdan sınıfsız bir toplum olan ilkel topluluktan ayrılır.

Sorunu bu açıdan ortaya koyunca görülür ki, toplumların gelişme doğrusu, aslen toplumsal mülkiyetten bireysel mülkiyete giden, yani bireysel mülkiyetsizliğe giden bir yön izlemektir.

İlkel topluluğun çözülmesi ile askeri demokrasi[65] denilen bir evreden geçtikten sonra nasıl antik-kölelik üretim tarzı doğmuşsa, yine ilkel topluluk çözüldükten sonra nasıl bir Germen üretim tarzı doğmuşsa, yine ilkel topluluğun çözülmesi sonucu, Asya ve Afrika ve de Amerika topluluklarının birçoğunda Asya üretim tarzı denilebilecek özgül bir tarz doğmuştur. Bütün bu üretim tarzlarının ortaklaşa yanı i) toprağa dayanmaları; ii) emek ile üretimin nesnel şartları arasındaki bağın kopmaya başlaması; iii) sınıflı topluma geçilmesi ve iv) her birinin özel mülkiyete giden yolda belirli bir kademeyi işgal etmesidir.

Görüldüğü gibi, bu tahlil toplumların gelişme kanunlarında bir yandan şema, reçete ve kalıpları reddederken, öte yandan, tarihi belirli bir sistem içine oturtmaktadır. Bu yaklaşımla hiçbir zaman toplumların gelişme yollarının çok-doğrusal olacağı iddia edilmiş sayılmaz. Aslında gelişme yolu tek-doğrusaldır ve bu tek doğru üzerindedir ki insanlık tarihi değişik aşamalardan geçerek bireysel mülkiyetin (mülkiyetsizlik) yerleşmesine doğru evrilmiştir. *Üretim güçlerinin gelişmesi ile emeğin üretimin nesnel şartlarından ayrılma süreci, bu tarihi evrimin temellerini hazırlayan belli başlı çelişkidir.*

Böylece, toprağın temel üretim gücü olduğu toplumlarda sınıfsız topluluklardan ayrıldıktan sonra, üretimin nesnel şartlardan kopma süreci başlamış olmaktadır. Bu hareketin en geri aşamasını Asya üretim tarzı, en ileri aşamasını ise feodal üretim tarzı teşkil etmektedir. Salt hali ile Asya üretim tarzı sınıflı bir topluma tekabül etmesine karşılık, emeğin üretimin nesnel şartlarından kopmadığı bir toplumdur. Feodal üretim tarzında ise bu kopuş hemen hemen olgunlaşmıştır.

> İlkel sermaye birikimi denilen şey aslında, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihi süreçten başka bir şey değildir. İlkel gibi gözükür, çünkü sermayenin ve onunla uyuşan üretim tarzının prehistorya safhasını teşkil eder.
>
> Kapitalist toplumun iktisadi bünyesi, feodal toplumun iktisadi bünyesinden doğmuştur. Bu sonuncusunun çözülüşü, ilki için gerekli öğeleri serbest hale getirmiştir.[66]

İşte bu olgunlaşma sürecidir ki, kapitalist üretim tarzını yaratmıştır. Nitekim, kapitalist üretim tarzında, emek ile üretimin nesnel şartları arasında mutlak bir kopma söz konusudur. "Üretim şartlarının üreticiden bağımsızlaşması sermaye kavramını teşekkül ettirir."[67]

Oysa, Asya üretim tarzında, salt teorik model olarak, emek ile üretimin nesnel şartları arasında, aksine bir birlik mevcuttur. Modelin bozulması,[68] bizi üretim araçlarının ancak toprak olduğu bir ortamda, daha yüksek merhaledeki, bireysel mülkiyete daha yaklaşan bir aşamaya getirmektedir. Nitekim, Japonya, Çin ve Vietnam'da ve de Osmanlı toplumunda durum budur. 14., 15. ve 16. yüzyılın yarısına kadar Asya üretim tarzı karakterini gösteren Osmanlı toplumu,[69] 16. yüzyılın yarısından itibaren devlet mülkiyetinden özel mülkiyete doğru bir adım olan derebeyleştirme hareketini hızlandırmıştır. Mültezim-eşraf karması içinde 17. yüzyılın başından itibaren oluşup gelişen toprakta özel mülkiyete benzer, fakat daha çok reel edinimin temerküzü olan bireysel mülkiyet, 18. ve 19. yüzyılların başında ayan-derebey-ağa özel mülkiyeti şekline dönüşmüştür. Genellikle *derebeylik üretim tarzı* diyebileceğimiz bu özgül geçiş tarzı, tabiatıyla feodal üretim tarzından farklıdır. Çünkü, bir yandan toprakların hukuki mülkiyeti hâlâ devlete aittir ama öte yandan, kendine has özellikleri olan Doğu eyaletleri hariç köylü serf statüsünde değildir.

Osmanlı toplumunda 17., 18. ve 19. yüzyıllarda karşımıza çıkan derebeylik diyebileceğimiz bu özgül üretim tarzı, her ne kadar emek ile üretimin nesnel şartları arasındaki göbek bağının kesilmesinde son halkayı temsil etmekte ise de, kapitalist üretim tarzına doğru evrilme sürecini ertelemesi kaçınılmaz olmuştur. Zira, Os-

manlı ülkesinde kapitalist üretim tarzını hazırlayan önşartlar, özellikle ilkel sermaye birikimi, 19. yüzyılın başındaki bütün manifaktür kurma çabalarına rağmen, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması ile resmen Osmanlı ekonomisine sızan Batı emperyalizminin iktisadi sömürüsü ile gerçekleşme olanaklarını yitirmiştir.

Nazarî düzeyde özetlersek; Asya üretim tarzının kendi içsel dinamiği ile bireysel mülkiyete doğru evrilme doğrusu üzerinde olan, feodaliteyle aynı olmamakla birlikte, onu andıran, Osmanlı toplumunda derebeylik üretim tarzı altında adlandırılacak bir üretim tarzına doğru gelişmesi kaçınılmazdır. Fakat bu gelişme ve gelişmenin tekabül ettiği tarihi dönem, fena bir tesadüfle(!) Batı emperyalizminin darbesi altında, kapitalist üretim tarzına doğru evrilememiştir. Türk toplumunun tarihi açısından bu geçiş, tuhaftır, içsel dinamiğin kesiksiz hareket edebildiği bir ortamda, yani emperyalist etkilerin ortada gözükmediği bir dönemde, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1930'lardan sonra girişiği iki ardışık beş yıllık planla ilkel sermaye birikiminin tamamlanmasından sonra, dış etkenlerin de müspet yardımı ile 1950'lerden sonra gerçekleşecektir. (Divitçioğlu, 1966)

Sorunu daha fazla dağıtmamak için başladığımız noktaya tekrar dönelim. Gerçekten gerek Marx, gerek Engels'in ilkel topluluk ile kapitalist üretim tarzı arasında sıraladıkları, Asya, antik (kölelik), Germen ve feodal kapitalizm-öncesi üretim tarzları tarihin "kademeli çağlarında" birbirini doğuran, birbirini ardıl olarak izleyen aşamalar mıdır, yoksa bu üretim tarzları emek ile üretimin nesnel şartları arasındaki ilişki sürecinde, birlikten ayrılığa götüren yol üzerinde olan geçiş çağına özgü, birbirinden mutlaka çıkabilecek değil de, belirli bir kökenden geldikleri takdirde özel mülkiyete doğru kademeli olarak yönelen özgül şekiller midir? Yukarıdaki tahlilin ışığı altında, son soru müspet şekilde cevaplandırılırsa bu durumda üretim tarzlarının özgüllükleri nereden gelmektedir?

Sanıyoruz ki Marx, genel yaklaşımında, hiçbir yerde bu üretim tarzlarının mutlaka dünya çapında ve bütün uygarlığa uygulanabilecek bir biçimde birbirlerinden doğacağını söylememiştir. Bu konuda Marx'ın V. Zassoulitch'e verdiği cevap fevkalade ilginçtir.

> Aziz vatandaş... kapitalist üretimin dehasını tahlil ederken 'kapitalist sistemin derinliğinde üreticilerin, üretim araçlarından kesin ayrılığı vardır (...) ve bütün bu evrimin temeli ekicilerin mülksüzleşmesidir' dedim. Bu iş tamamı tamamına ancak İngiltere'de gerçekleşti. Fakat bütün Batı Avrupa ülkeleri aynı hareketi izleyecekler. Yani, bu hareketin 'tarihi mukaddesatı' sadece Batı Avrupa ülkelerine hastır.[70]

Tabiatıyla, gerek kendisinin, gerek Engels'in Batı uygarlığının ilkel komünden kapitalist üretim tarzına doğru evriliş mantığını, antik-derebeylik-kapitalist yol üzerinde çizdikleri inkâr edilemez. Fakat bu halde bile, mesela Germen üretim tarzının feodal üretim tarzının doğuşu üzerinde etkileri birçok yerde ihmal edilmiştir: Oysa, yine Marx'ta ilkel komünün nasıl olup da, bazı topluluklarda Asya, bazı topluluklarda Germen ve hatta bazı topluluklarda Slav,[71] üretim tarzı doğurabildiği sorunu ayrıntıları ile tahlil edilmemiştir. Böyle olunca, Marx'ın, bu özgül üretim tarzının doğuşundaki şartları, "tabiat tarafından verilmiş"[72] ya da "tarih"[73] içinde gelişmiş ya da "iklim", coğrafî durum, toprağın cinsi ve hatta "ırk"[74] gibi öğelere bağlamasının sebepleri kolaylıkla anlaşılır.

Özetlersek; toprağın asli üretim etkeni olduğu toplumlarda herhangi bir üretim tarzının özgüllüğü, doğa, tarih, coğrafya ve ırki etkene bağlı olarak belirlenebilir. Bu sonuç, tarihi maddeciliğin, toplumların gelişme yollarındaki genel ve bilimsel yaklaşımını reddetmez. Asya, antik, Germen (ve Slav) ve feodal üretim tarzlarında gözüken, *temellerini* emek ile üretimin nesnel şartları arasındaki ilişkinin gelişme derecesinde bulan farklılıklar, toplumsal mülkiyetten özel mülkiyete doğru evrilen toplumların tarihinde belli bir geçiş döneminin, o topluma özgü, doğa, tarih, coğrafya ile şekillenmesinin bir sonucudur.

Sorun bu biçimde ortaya konulunca, başka bir sorunu da birlikte getirir. Kapitalizm-öncesi üretim tarzları, nazarî düzeyde hangi yöne doğru evrilmek eğilimindedir. Batı uygarlığı için bu yönün antik-feodalite-kapitalizm olduğunu biliyoruz. Acaba Asya üretim tarzı için aynı yaklaşım ileri sürülebilir mi?

Marx, yine V. Zassoulitche'e yazdığı mektubun birinci müsveddesinde şöyle diyor:

> Tarımsal komünün gelişmesi her şart altında (her tarihi ortam içinde) aynı yolu (özel mülkiyet) izler mi? Hiç de değil. Kuruluş şekli şu almaşığı da öngörmekte; ya özel mülkiyet öğeleri kolektif öğelere baskın çıkacak ya da ikincisi birincisini alaşağı edecek. Her iki çözüm de tarihi ortama bağlıdır (...) Bu iki çözüm *de a priori* mümkündür, fakat birinin ağır basması için değişik bir tarihi ortamı gereklidir.[75]

Bu konuyu ilgilendirdiği için ayrıca Engels'ten şu parçayı alıyorum:

> Rusya aşağıdaki almaşık karşısındadır: ya Batı'da bile henüz olgunlaşmayan aradaki doğal evreleri aşmak ve komünü üretimin bir şekli haline getirmek (gerçekleşmeyecek iş) ya da kapitalizme doğru yürütmek. Bu iki çözümden başka geriye ne kalıyor?[76]

Mektuplardan alınan her iki parçanın da özü aynıdır. Rusya'daki komün söz konusu olduğu sürece, bu komünün özel ya da kolektif mülkiyete doğru evrilmesi verilmiş tarihi ortamın bir fonksiyonudur. Marx ve Engels'e göre her iki almaşık da mümkündür.

Öyle ise, genel hatları ile Asya üretim tarzının özelliklerine yakından benzeyen Rus tarımsal komünü feodaliteden, hatta kapitalizmden geçmeden, sosyalist üretim tarzına doğru evrilebilir. Bu nazarî tespitin ışığı altında, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının ille de belirli aşamalardan geçmesini zorlayacak bir kanunun mevcut olmadığını çıkarmak zor değildir.

Özellikle Lenin'in bu konuda şüphesi yoktur. "Dünya tarihinin bütünü genel kanunlara uysa da bazı gelişme dönemlerinde, gerek gelişme düzeninde, gerek şeklen özellikler gösterir."[77]

Kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında, her gelişme, içinde bulunan tarih, coğrafya ve doğal ortama bağlıdır. Nasıl ki Osmanlı toplumu kölelik tarzını atlayarak, 17. yüzyıldan itibaren devlet-derebeylik-emperyalizm ile şekillenen özgül ve geçici bir üretim tarzına geçmiştir... Nasıl ki, Çin'in de kapitalist üretim tarzını yaşamadan, sosyalist üretim tarzına sıçraması mümkün olmuştur.

5. Hâkim ve Geçiş Dönemi Üretim Tarzları

Dünya toplumlarının tarihinde yer alan ve içinde yaşanılan hiçbir üretim tarzı salt hali ile mevcut olmamıştır. Bir üretim tarzının kavramsal olarak kurulmasında bu üretim tarzı ancak ideal araç niteliğinde kullanılmaktadır. Nitekim, *Kapital* içinde incelenen, ideal araç olarak ele alınan kapitalist üretim tarzıdır, yoksa ne İngiltere, ne Fransa, ne de ABD'nin içinde yaşadıkları gerçek iktisadi sistemdir. Herhangi bir üretim tarzının araştırılmasında, ona özgüllük veren aslında, o üretim tarzının "iç özü", "iç bünyesi", "iç kişiliği", "derin özü" ya da "nüve yapısı"dır.[78] Önemli olan bu özün, kişiliğinin ve nüve yapısının saptanmasıdır. Bu saptama, modern anlamı ile bir model kurma ile mümkün olabilir. Modelde bütün sapmalar o modelin nüve yapısını değiştirmediği sürece tali önem kazanır. Bir üretim tarzının saptanan özü ne ise odur. Arızi ve tali olaylar bu özün temelini değiştirmediğinden, üretim tarzını da değiştirmez.

Herhangi bir üretim tarzının özü, nüve yapısı bulunduktan sonra, bunun yaşanan gerçek iktisadi sistemle karşılaştırılması sonucunda o üretim tarzında mevcut olan "saltsızlıklar" karşımıza çıkar. Kavramsal üretim tarzı ile gerçek iktisadi sistem arasındaki ayrılıklar tortu, kalıntı dediğimiz bazı "hâlâ-yaşayanların" mevcut olduğunu işaret eder. Aslında kavramsal üretim tarzlarının saltsızlığının sebebi gerçek iktisadi hayatta tortuların devam edebilmesidir. Bu saltsızlık herhangi bir üretim tarzının öz ve nüve yapısı ile gerçek iktisadi hayat arasındaki ıraksaklıklardan doğmaktadır.

Bu sorunluğu (*problématique*) biraz daha deşelim:

Üretim tarzlarında müşahade edilebilen saltsızlıklar iki yoldan yorumlanabilir. Yorumlardan ilki L. Althusser'in, ikincisi Ch. Bettelheim'indir.

L. Althusser'in[79] yorumuna göre; herhangi bir üretim tarzının üzerine oturduğu temel, bu üretim tarzının diğer üretim tarzları ile arabağıntılı ve birlikte-yaşadığı bir ortamdır. Fakat, bir üretim tarzı bu farklı üretim tarzlarının üst üste gelmesi ile değil, bunların kendisi ile birlikte tek karmaşık içinde erimesiyle meydana gelir.

Böyle olmakla beraber, gerçek iktisadi hayata bakarsak, bu tek karmaşık bünye içinde, belirli bir dönemde, yine belli bir üretim tarzının hâkim olduğunu görürüz. Verilmiş yaşayan bu üretim tarzı içinde, özgül birleşmeler sonucu, hâkim olan üretim tarzı, o üretim tarzını nitelendirir.[80] Mevcut olan ve onunla birlikte yaşayan diğer üretim tarzları ise bu hâkim üretim tarzının tabiyeti altına girer; ona tabi olur. Örneğin, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı üretim tarzlarının (Doğu illerinde ağalık ve göçebelik, ataerkil aile, küçük meta üretimi, devlet mülkiyeti, kapitalist mülkiyet) eklemlendiği ve birlikte yaşadığı Türk toplumunda emperyalist ekonominin de desteği ile kapitalist tarzı hâkim olmaya başlamış ve diğer üretim tarzlarını tabi kılmaya yönelmiştir.

İkinci yorum Ch. Bettelheim'indir.[81] Ona göre, sözü edilen tortular ve dirilikler her üretim tarzı için geçerli ise de, bunlar özellikle geçiş ekonomilerinde (bir üretim tarzından diğerine geçiş dönemi) daha başka bir nitelik kazanır. Aslında, herhangi bir üretim tarzındaki saltsızlıklarla, geçiş ekonomilerinin üretim tarzlarındaki saltsızlıklar anlamdaş değildir. Bunlar her iki halde de vardır, fakat geçiş ekonomilerinde bu saltsızlıklar, herhangi bir üretim tarzının hâkimiyet tarzı ve hâkim üretim tarzlarının eleme şekilleri bakımından genel saltsızlıklardan ayrılır.

Burada Lenin'in 1919 Rusyası için söylediklerini aktarıyoruz:

> Burjuvaziyi devirdikten ve siyasi iktadarı ele geçirdikten sonra, proletarya hâkim sınıf olmuştur: Devlet, iktidarı elinde tutmaktadır, sosyalistleşmiş üretim araçlarına tasarruf etmekte, sınıfları, tereddüt halinde olan unsurları ve araçları yöneltmektedir, sömürücülerin artan direncini kırmaktadır.[82]

Lenin'in yazdıklarından, özetle şunları çıkarmak kabil: 1910'ların Rusyasında, ataerkil, küçük meta üretimi, kapitalist, devlet mülkiyeti ve sosyalizm[83] bir arada yaşarken, sosyalist üretim tarzının temellerini atan protelarya, belki bir geçiş ekonomisinde olduğundan derinliğine (devleti ele geçirmek, üretim araçlarına tasarruf etmek) ve genişliğine (diğer sınıfları, müteredditten ve aracıları tasfiye etmek) hâkimiyet sürecini yayarak sosyalist

üretim tarzına doğru olan geçiş ekonomisini bu yönde pekiştirmektedir. Aynen 1950'lerde Türk toplumunda kapitalist üretim tarzını hazırlayan geçiş döneminde, nicelik bakımından güçleri olmayan kent ve kır burjuvazisinin, hâkimiyet tarzı ve diğer üretim tarzlarını eleyiş şekli gibi Lenin'in Rusya için söylediklerini, Türk toplumunun o dönemi için söylersek:

> CHP'yi devirdikten ve siyasi iktidarı ele geçirdikten sonra, burjuvazi hâkim sınıf olmuştur. Devlet iktidarı elinde tutmakta, özel mülkiyetteki üretim araçlarına tasarruf etmekte (dispose), sınıfları, bürokrasiyi yöneltmekte ve işçilerin artan dirençlerini kırmaktadır.

Özetlersek; iktisadi sistemle üretim tarzının özü ya da nüve yapısı uyuşmakla birlikte, hiçbir kavramsal üretim tarzı salt hali ile bulunmaz. Bu olgunun iki temel sebebi vardır: İlki, gerçek iktisadi sistemin birçok üretim tarzlarının arabağıntılı ve birlikte yaşayışlarının bir ürünü oluşudur ki, bu durum tortuların müşahade edilmesine sebep olur. Fakat bu halde bile bir üretim tarzı hâkim olarak, diğerlerini tabiyetine alır. İkinci sebep, birinci yorumu yadsımamakla birlikte, geçiş ekonomilerinde saltsızlıkların kaçınılmaz olduğudur. Çünkü daha ileri bir üretim tarzının üretim ve sınıf ilişkileri bir hâkimiyet sultası kurarak diğer üretim tarzlarını yörüngelerine almaya başlamışlar ve bu yüzden bu dönemde herhangi bir üretim tarzının salt olarak ortaya çıkması engellenmiştir.

Dikkat edilirse, yukarıdaki tahlillerde, herhangi bir üretim tarzı dış dünyadan yalıtılmış olarak alınmıştır. Oysa, dışsal diyalektiği ihmal eden her yaklaşımın hatalı olduğu bilinmektedir. Bu olgudan ötürü yukarıdaki sorunluğa dışsal diyalektiği de katmak gerekmektedir. Aslında burada bizi ilgilendiren sorunluk şudur: Dünya çapında hâkim bir üretim tarzının yörüngesine giren, şimdilik niteliği üzerinde durmadığımız, herhangi bir az-gelişmiş ya da geri-bırakılmış ekonominin üretim tarzı, kendisinin bağlı bulunduğu hâkim üretim tarzı dışında belirlenebilir mi? Sosyalist Çin ile siyasi bağları olan Çin Türkistanı, emperyalist ABD'nin yörüngesinde olan Brezilya bu iki hâkim üretim tarzının etkisinden kurtula-

bilir mi? Tabiatıyla hayır. Ataerkil ve göçebe bir üretim tarzına sahip olan Çin Türkistanı ile büyük toprak mülkiyetine dayanan Brezilya, kendi özgül tarzları dışında, sosyalist ya da emperyalist-kapitalist hâkim üretim tarzlarının etkisi altındadır ve halihazır üretim tarzları ancak, bu olgu çerçevesinde şekillenebilir. Bundan dolayı, henüz ne sosyalist, ne de kapitalist üretim tarzına geçmemiş olmakla birlikte, üçüncü dünya ülkelerinin birçoğu yer aldıkları ya da yörüngesine girdikleri, dünya çapında hâkim üretim tarzlarını benimsemek zorundadır.

Günümüz için öne sürülen bu yargı dün için haydi haydi geçerlidir. Emperyalist-kapitalist ekonominin üçüncü dünya ülkeleri üzerinde yaptığı darbenin etkilerini Marx şöyle açıklıyor:

> Kapitalist üretim başlangıçta üretim tarzını etkilemeden ürünün satışı ile ilgilenir. Mesela kapitalist dünya ticaretinin ilk dönemlerinde Çin, Hint ve Arap ülkelerinde olduğu gibi. Fakat sonraları kapitalist üretim köklenince, ister üreticilerin kendi çalışmalarına, ister fazla ürünün meta olarak artışına dayanan, (kapitalizm) her türlü meta üretimini değiştirir. Kapitalist üretim meta üretimini genelleştirir sonra da dereceli olarak bütün meta üretimi[ni] kapitalist meta üretimine dönüştürür.[84]

Bu ifade ile az-gelişmiş ülkelerde, emperyalist ekonominin baskısı altında şimdiye kadar geçerli olan meta üretiminin bundan böyle değişip kapitalist meta üretimine dönüşeceği anlatılmak istenmiştir. Öyle ise, toplumların üretim tarzlarındaki saltsızlık sadece, kendi içsel bünyelerinden gelmemekte, ayrıca dünya çapında hâkim ekonominin darbesi, bu bünyeye ayrı bir saltsızlık getirmektedir.

6. Toplumsal Kuruluş

Toplumlarda üretim ilişkileri tek ilişkiler değildir. İnsan karşısında ve üretilen nesneler arasındaki ilişkileri belirleyen ilişkiler yanında bir de insanlar arasındaki çeşitli bağları düzenleyen ilişkiler vardır. Bu ilişkiler cümlesinin bütününe üstyapı ilişkileri adı ve-

rilir. İnsanın ailesi olan bağları, siyasi davranışları, hukuki anlayışları, dini inanışları ve bedîî zevkleri, toplumda insanın insanla olan bu tür ilişkileridir.

Toplumda verilmiş bir üretim tarzına göre bu ilişkiler yerleşip devam ettikçe, insanlar bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bu kökleşen ve kurumlaşan ilişkiler hakkında belirli bir fikre ve değerler sistemine sahip olmaya başlarlar. Bu fikir ve değerler sistemi o toplumun ideolojisini meydana getirir. Tabiatıyla ideoloji de toplumun üstyapısına dahildir.

Üstyapının kendisini doğuran üretim tarzı ile kaynaşan birleşimine *toplumsal kuruluş* denilir. Her toplumsal kuruluş, kendi üretim tarzının bir türevidir. Sorunu açmak için *Katkı*'nın ünlü önsözünden devam ediyoruz.

> Bütün bu ilişkiler (üretim güçleri ve ilişkileri) toplumun iktisadi bünyesini verir. Bu gerçek temel üzerine hukuki ve siyasi ve bunlarla uyuşan, belli bir şekildeki toplumsal bilinç yerleşir. Genellikle maddi hayatın üretimi, içtimai siyasi ve aydınsal hayatın gelişmesine hâkim olur.....İktisadi temelin değişmesi yavaş ya da hızlı, bütün koca üstyapının sallanmasını gerektirir. Bu sallantılara bakınca iki şeyi birbirinden ayırmak gerekir. Ya üretimin iktisadi şartlarında maddi bir sallantı vardır ki bilimsel bir kesinlikle müşahade edilebilir ya da, hukuki, siyasi, dini, ilmî, felsefi, kısacası ideolojik alanda sallantılar vardır ve bu durumda insanlar çatışmanın bilincine varmıştır, sonuna kadar dayatırlar. Birisini kendi hakkında ne düşündüğüne göre yargılayamayacağımız gibi, bir devrim çağını da kendi bilincine göre yargılayamayız. Çoklukla bu bilinç maddi hayattaki karşıtlıklarla, üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasındaki çatışma ile açıklanır. Benimseyeceği üretgen güçler gelişmeden hiçbir toplumsal kuruluş ortadan kalkmaz ve eski toplumun bağrında maddeten oluşmadan daha üstün üretim ilişkileri yerleşemez.[85]

Yukarıda Marx'tan aktarılan parça, bir toplumsal kuruluş içinde üretim tarzı ile üstyapı kurumları arasındaki genel ve ilk yaklaşım olarak nitelendirilecek olan ilişkilerin saptanması bakımından önemlidir. Soyut düzeydeki bu yaklaşımı daha da belirlemek için Marx'ın 1846'da yazdığı şu mektuba bir göz atalım:

> İnsanların üretgen yeteneklerinin herhangi bir gelişmesi durumunu alınız, onunla uyuşan ticaret ve tüketimi bulacaksınız. Üretimin, ticaret ve tüketimin herhangi bir gelişme seviyesini alınız, şu ya da bu şekilde toplumun yapısını, ailenin örgütlenmesini, sınıf ve rütbeleri, bir kelime ile sivil toplumu bulursunuz. Bir sivil toplumu alınız, bu sivil toplumu ifade etmekten başka bir şey olmayan, siyasi devleti elde edersiniz.[86]

Yukarıdaki ifadelere göre tarihi maddecilik, toplulukların kuruluşlarını, bu kuruluşla birlikte, toplumun hukuki, siyasi, ahlaki, dini, estetik ve ideolojik kurumlarını maddi nesnel şartlara ve bunların gelişmesine bağlamaktadır. Böyle olunca her üretim tarzı zorunlu olarak, kendi toplumsal kuruluşunu yaratmaktadır. Nesnel maddi şartların gelişmesine bağlı olarak üretim tarzları devinip evrildikçe, toplumsal kuruluşlar da ona bağlı olarak devinip evrilmektedir.

Biraz önce nazarî çerçeve içinde üretim tarzı kavramı ile gerçek iktisadi sistem arasındaki bağlantıyı araştırırken her ikisi arasındaki, nüve yapısını bozmayan bir ıraksaklıktan bahsetmiş ve her üretim tarzında bu nüve yapısına aykırı düşen tortuların bulunabileceğine işaret etmiştik. Bu durum üstyapı ve ideolojiyi kapsayan toplumsal kuruluş kavramında da haydi haydi mevcuttur. Gerçek toplumsal hayatta, verilmiş bir toplumsal kuruluş şeklini salt hali ile görmeye imkân yoktur. Marx bu sorunu şöyle cevaplandırıyor:

> ...aynı iktisadi temeller sayısız ve çeşitli ampirik durumlara, doğal çerçeveye, ırki ilişkilere ve dış etkilere vb bağlı olarak zahiren sonsuz farklılaşma ve değişmeler gösterir. Bu (durum) ancak verilmiş ampirik olayların tahlili ile anlaşılabilir.[87]

Öyle ise, soyut ve genel planda, ne tür olursa olsun saltsızlıkları bağrında taşıyan bir üretim tarzı "modeli" gibi, toplumsal kuruluş "model"i de saltsızlıkları taşır. Bu saltsızlıklar, doğal çevrenin, tarihi geçmişin bir ürünüdür. Fakat ne var ki, her toplumsal kuruluş, özü, nüve yapısı belirlenmiş bir üretim tarzı ile uyuşur. Her toplumsal kuruluşta, müşahade edilebilecek farklılık aslen zahiri-

dir. Fakat bu zahirilik onların önemsiz olması anlamına gelmez. Bir üretim tarzı ne ise onunla uyuşan toplumsal kuruluş aynıdır. Ama bu demek değildir ki, toplumsal kuruluşun özgüllüğü ortadan kalkar. Marksist tarih bilimi mekanik bir bilim değildir. Toplumu açıklamak için maddeci diyalektiğin ışığı altında, o toplumun ampirik durumu ayrıntıları ile incelenmelidir. Çünkü,

> İktisadi kategorilere dayanarak bir sistem kurulmak istenirse, toplumsal sistem parçalara bölünmüş olur... Aslında, devinmenin, süreçlerin, zamanın bir tek mantıkî formülü nasıl olur da, karşılıklı desteklenen ve birlikte yaşayan bütün ilişkilerin toplandığı toplumun tümünü açıklar.[88]

Böyle olunca, soruna değişik bir açıdan bakmak gerekiyor: Herhangi somut ve tikel olan bir olayı; bir toplumsal kuruluşu belirlemek için soyut ve genel bir üretim tarzına müracaat edemeyiz. Bu müracaat ancak o toplumsal kuruluşun özünü göstermesi bakımından, muhakkak ki önemlidir. Fakat bu denli bir yaklaşım o somut ve tikel olayı açıklamaktan uzaktır. Çünkü hukuk, siyaset, din, ideoloji gibi üstyapı kurumlarının bir toplumsal kuruluşa katkıları vardır. Toplumsal kuruluş karmaşık bir bütündür. Bu bütünü "iktisat"ın uğruna parçalamak, toplumsal bütünlüğü göstermeye engel olur. Her toplumsal kuruluş iktisat başta olmak üzere değişik seviye ve kertelerde teşekkül eden karmaşık bütündür. Maddi nesnel şartlar, yani, iktisat, şüphesiz diğer hukuk, siyaset, din, ideoloji gibi seviye ve kerteleri belirler. Fakat bu diğer seviye ve kertelerin iktisat üzerinde tersinmez etkileri olduğunu sanmak hatalıdır. Nitekim Engels'e göre:

> Siyasi, hukuki, felsefi, dini, edebî, bedîi gelişme, iktisadi gelişmenin üstüne kurulur. Fakat her biri eşitcesine iktisat üzerine etki yaparlar. İktisadi durumun tek neden olduğu; sadece onun aktif neden olduğu ve geriye kalanların hepsinin pasif olduğu doğru değildir. Aksine, en son kertede hepsini silen iktisadi gerekler üzerine, karşılıklı eylem vardır.[89]

Bu bakımdan *son kerte*, sözü üzerinde biraz daha durmak gerekiyor. Zira, iktisadın son kertede belirleyici olması demek, aynı

zamanda, üstyapı kurumlarına da özerk bir hayatiyet tanınması demektir. Konuya tam girmeden önce yine Engels'ten şu parçayı alıyoruz:

> Tarihi maddecilik kavramına göre tarihte belirleyici öğe son kertede üretim ve gerçek hayatın yeniden-üretimidir. Ne Marx, ne de ben bundan başka bir şey söylemiş değiliz. Eğer bazıları bundan, yalnız iktisadi öğe belirleyicidir gibi bir anlam çıkarmışlarsa, (bu fikir) anlamsız, soyut ve saçma bir cümleye dönüşmüş olur. İktisadi durum temeldir, fakat üstyapının çeşitli öğeleri-sınıf mücadelelerinin siyasi şekli ve bunun sonuçları, başarılan bir kavgadan sonra Anayasa, kanunlar ve hatta mücahitlerin zihinlerinde günlük kavga hakkında yer eden düşünceler; siyasi, kanuni, felsefi, dini fikirler ve bunların dogma olmak eğilimindeki gelişmeleri, tarihi çatışmanın seyri üstünde etkisini gösterir ve bazı hallerde etkin rol oynar. Fakat sonsuz olayların ortasında iktisadi hareket, kendisini sonunda kabul ettirir.[90]

Açıklayalım: Marx ve Engels'in benimsedikleri soyuttan somuta götüren yöntem, üretim tarzlarının ve dolayısıyla toplumsal kuruluşların belirlenmesinde, belirleyici olarak maddi nesnel şartları ya da bunların gelişme yolunu temel olarak almıştır. Bundan dolayı, soyutlama seviyesinde, tarih biliminin bize öğrettiği, iktisadın belirleyici olduğudur. Fakat, kavramsal üretim tarzı ya da bununla uyuşan toplumsal kuruluşlardan uzaklaşıp, gerçek iktisadi ve toplumsal sisteme geçersek, altyapı ile üstyapının eklemlendiği karmaşık bütün içinde, o bütünün nüve yapısını, özünü belirleyen her ne kadar iktisat ise de, bu öz üzerine oluşan diğer toplumsal seviye ve kerteler de birbirlerini ve hatta, o anda iktisadı bile etkileyerek, somut ve tikel bünyeyi şekillendirebilirler. L. Althusser'in[91] deyimi ile bir "toplum matrisi" karşısında bulunmaktayız. Matrisin satır ve sütunlarında yer alan unsurların (toplumsal seviyeler) cümlesi her ne kadar iktisat vektörü tarafından belirlenirse de, verilmiş bu matris içinde diğer toplumsal seviye ve kerteler de o anda toplumsal yapıyı belirleyebilir. Bu bir çeşit *üstün-belirleme*'dir. Şu halde aslında, iktisat son kertede belirleyicidir. Toplumsal kuruluş içindeki diğer kerte ve seviyeler, iktisatla birlikte karmaşık bir bütün teşkil

eder. Bu toplumsal kerteler belirli bir dönemde, topluma belli bir şekil verebilirler; onun nüve yapısını, özünü değiştirmeden... İktisat ise belirleyici durumda olan toplumsal seviye ve kerteleri belirlediğinden temel belirleyicidir. Her üstün-belirlemenin arkasında iktisat tarafından belirlenme vardır. Fakat ne var ki, toplumsal kuruluşta gözüken, diğer toplumsal seviyelerce üstün-belirlenmenin bir sonucudur. Engels'teki şu cümle, özellikle kapitalizm-öncesi toplumsal kuruluşlarda, "diğer" toplumsal kurumların rolünü aydınlatması bakımından önemlidir. Ona göre "emek, daha az gelişmiş oldukça toplumsal düzende kan bağlarının tesiri artar gibi gözükür".[92] Böyle bir yaklaşımda bulunmak Osmanlı toplum bünyesi için de mümkün gibi gözükmektedir. Osmanlı toplumunda toprakların rekabesinin devlete ait oluşu ve devlet ile ricalin kamu ve insan yatırımları yapma görevleri, üreticiye, emek ile ürün arasındaki ilişkinin devlet tarafından düzenlendiği izlenimi vermiş olabilir. Engels'in ilkel toplumlar için öne sürdüğü kan bağlarının önem kazanması olgusu, Osmanlı toplumu için devletin önem kazanması şeklinde, başka bir planda yorumlanabilir.

Soruna biraz daha açıklık kazandırmak amacı ile Marx'tan şu metni alıyoruz:

> Doğrudan emekçilerin kendi geçinme araçlarını üretmek için gerekli iş aletleri ile üretim araçlarına tasarruf etkileri (*possession*) her kuruluşta (da) mülkiyet ilişkisi kaçınılmaz bir biçimde efendi-hizmetkâr ilişkisi olarak ortaya çıkar. Doğrudan üreticiler aslen hür sayılmazlar. Fakat bu bağımlılık, angarya yükleyen serflikten, bir karşılık ödemeye kadar değişebilir. Burada doğrudan üreticinin emeğini gerçekleştirecek ve geçim vasıtalarını üretecek üretim araçlarına tasarruf ettiğini varsayıyoruz...
>
> Bu şartlar altında (doğrudan üreticiyi) toprak sahibi hesabına çalışmaya zorlayan, hangi yolda olursa olsun, iktisat-dışı sebepler olmaktadır. Yani derecesi ne olursa olsun ya mutlak kişisel bağlılık ilişkisi ya da hürriyetlerin kısılması.[93]

Dikkat edilirse, doğrudan üreticinin üretimin nesnel şartlarından ayrılmadığı, fakat, yine mülkiyet ilişkilerinden ötürü sömü-

rüldüğü bir üretim tarzında, ki bu durum 14., 15. ve 16. yüzyıllar Osmanlı toplumundaki reayanın statüsüne benzemektedir, doğrudan üretici (raiye) ile hâkim sınıf (devletin temsilcisi olan sultan, asker, ulema) arasındaki ilişkileri düzenleyen iktisat-dışı, (istenilirse üstyapı kurumları denilsin) etkenler olmaktadır. Nitekim, Osmanlı toplumunda şeriat, örf ve âdet (devlet ve töre) üreticiler ile devlet arasındaki ilişkileri düzenler gibi gözükmektedir. Öyle ki, reaya tarafından yaratılan artık-ürün şer'î ve örfî vergiler yolu ile devlete aktarılmakta ve böylece sömürme olayı gerçekleşmektedir. Dikkat edilirse, kapitalist üretim tarzında, artık-değerin sermaye sahibine geçmesi için herhangi bir iktisat-dışı etkene ihtiyaç yoktur. Sermayeli üretim sürecinde (sermaye üretim ilişkisi olduğu vakit) artık-değer kendiliğinden kapitalist sınıfa geçer.

Şimdi, eğer üzerinde durulan iktisat-dışı etkenlerin (sebeplerinin) önemi ihmal edilemiyorsa, kavramsal üretim tarzı ve yine kavramsal toplumsal kuruluş "modelleri"nin nasıl bir karmaşık birleşim teşkil ettiği ve bu kavramların herhangi bir belirlenim ve çözümde, mekanik bir yorumdan ne kadar uzak olduğu anlaşılır. Gerçekten, gerek üretim tarzının iki kurucu öğesi; giderek, üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasındaki bağlılık, gerek üretim tarzı ile üstyapı kurumları ve ideoloji arasındaki etkileşme üretim tarzının ve dolayısı ile toplumsal kuruluşun belirlenip, özgüllenmesinde ortaya çıkan fevkalade güçlüğe işaret etmektedir. Bu güçlük esas itibarıyla bazı üretim tarzlarının belirlenişinde iktisat-dışı seviye ve kertelerin de iktisat kadar önemli rol oynamalarından doğmaktadır. Ve öyle gözükmektedir ki özellikle, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının belirlenmesinde siyaset, aile, hukuk ve din gibi seviyeler küçümsenmeyecek kadar bir önem kazanmaktadır. Kapitalist üretim tarzında hem hâkim, hem de belirleyici olan iktisat, kapitalizm-öncesi diğer üretim tarzlarında, zahiren (son kertede belirleyici olmakla beraber) yerini diğer toplumsal seviyelere bırakmaktadır. Hatta kapitalist üretim tarzında bile, bir dönemdeki temel zıtlıklar ve esas çelişkiler, iktisat-dışı seviyelerin etkisi altında su üstüne çıkabilmektedir.

7. Çelişkiler

Değişik üretim tarzları incelendiği vakit bunların büyük bir kısmında üretim araçlarının mülkiyetinin bir sınıf elinde toplandığı gözükür:

> Artık-emeği sermaye keşfetmedi. Toplumun bir kısmı üretim araçlarının mülkiyetine sahip ise hür olsun, olmasın, emekçi, kendi bekası için gerekli emek-zamana bir de üretim araçlarının mülk sahiplerinin geçinme vasıtalarını üretmek için fazla bir çalışma zamanı katmalıdır. Bu mülk sahibi Atinalı ... Etrusklü ruhban, Romalı vatandaş, Norman baronu, Amerikalı köle sahibi, Wallon beyi, modern toprak sahibi ya da kapitalist olabilir.[94]

Şu halde, mülkiyet ilişkileri açısından (ki yukarıdaki metindeki "hür olsun, olmasın" ibaresi ile doğrudan emekçinin üretiminin nesnel şartları ile olan ilişkisi de tahlile katılmıştır) bazı üretim tarzlarında, üretim araçlarının mülkiyetinin belli ellerde toplanması, emekçi tarafından yaratılan artık-ürün ya da artık-değerin mülk sahipleri sınıfına geçmesi gerekmektedir.

Yukarıda değindiğimiz gibi, artık-ürün ya da artık-değerin gasp edilmesinde kıstas olarak kullanılan mülkiyet kurumunun sömüren sınıfı belirlemesi açısından, gerekli fakat yeterli bir kıstas olmadığı kanısındayız. Bu konudaki düşüncelerimizi belirtelim.

Kapitalist üretim tarzında emek ve artık-emek arasında ne zaman, ne mekân dahilinde bir ayrılık vardır. Üretim süreci içinde yaratılan değer ve artık-değer şeklen kalıplaşmamış bir mekanizma (piyasa) ile emekçiler ve kapitalistler arasında dağıtılır. Değer ve artık-değerin yaratılması ve dağılımı o anda ve hemen olur. Oysa, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında emek ve artık-emek arasında zaman ve mekân bakımından bir ayrılma vardır. Örneğin, feodal üretim tarzında serf tarafından yaratılan artık-ürün şeklen kalıplaşmış bir mekanizma, yani feodal düzen tarafından serfe kabul ettirilmiş (diyelim hukuk yolu ile) bir mekanizma ile senyöre geçer. Asya üretim tarzında da aynı durum vardır. Köylü tarafından yaratılan artık-ürün belli bir vergi (şeriata ve örfe bağlı olarak) mekanizması ile devlete geçer.

Bu açıklamanın ışığı altında Marx'ın kapitalist-öncesi üretim tarzları hakkındaki şu yargısını tekrar etmekte fayda vardır. "Bu şartlar altında (doğrudan üreticiyi) toprak sahibi hesabına çalışmaya zorlayan hangi yoldan olursa olsun, iktisat-dışı sebepler olmalıdır."[95]

Eğer, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında değer ve artık-değer arasındaki bağlantı, iktisat-dışı sebepler ile şekillenmekte ise, mülkiyet kurumu dışında o üretim tarzına has üstyapı kurumları ve ideoloji çerçevesi içinde, hâkim sınıf ve zümreler başka toplumsal etkenlerle belirlenebilir. Yani, üreticiler ile üretici-olmayanlar arasındaki bağlılık ilişkisi, iktisat ve mülkiyet dışında kalan toplumsal kurumlar ve ideoloji ile değerlendirilip, biçimlendirilebilir. Kapitalist üretim tarzında iktisat kertesinin apaçık hâkimiyeti, sınıfları mülkiyet esasına göre belirlemeye önayak olur. Ama, iktisat kertesinin diğer toplumsal kertelerle buğulandığı kapitalist-öncesi üretim tarzlarında, sınıf ilişkileri sadece üretim araçlarının mülkiyetine göre saptanamaz. Nitekim, Osmanlı toplumunda asli üretim aracı olan toprağın mülkiyetinin (rekabesi) devlete ait olması, din, siyaset ve hukuk kertelerinde tezahür eden, sömüren bir sınıfın ortaya çıkmasına engel olmamıştır. Bu sınıf, temsil ettiği çeşitli kurum ve ideolojilere göre oluşan, seyfiye-ilmiye, tımar sahibi, ulema, saray, rical, eşraf, ayan gibi çağına göre değişik adlar alan zümrelerden meydana gelen hâkim sınıf olmuştur. Dikkat edilirse, bu hâkim sınıf, kapitalist sınıfın aksine iktisat ile oluşmuş bir sınıf değildir. O kadar değildir ki, üretim araçlarının mülkiyetinden yoksunluğu bir yana, gasp ettiği artık-ürün ancak bir hukuk, bir gelenek, bir din düzeyinde kendilerine aktarılır. Oysa, kapitalist üretim tarzında bir yandan sermayeli üretim (değer), öte yandan, piyasa mekanizması (fiyat) tarafından yaratılan değeri, değer ve artık-değer, kâr, faiz, rant ve ücret olarak sömüren ve sömürülen sınıflar arasında dağıtmaktadır.

Marx'ın, kapitalizm-öncesi üretim tarzları içinde teşekkül edebilecek olan bu tür sınıfları rütbe (*ordre, estate*) olarak nitelendirdiği bilinmekle beraber, bu konudaki tahlillerini hiçbir zaman ileri götürdüğü iddia edilemez. Örneğin, "Bu bireysel (ataerkil, köle-

lik, rütbeler ve sınıflar) grupların nispi durumları, tarım, sanayi ve ticarette kullanılan yöntemlere göre belirlenir".[96] Başka bir yerde: "... rütbeler olarak bölünmesi kuvvetle gözüküyordu".[97] Kanımızca, Marx rütbe konusunda bundan daha fazla bir şey söylememiştir ama, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında, hele Osmanlı toplumunda sömüren sınıfı üretim araçlarının mülkiyetine göre belirleyip, bu sınıfın toplumsal görevleri icabı, bir rütbenin fonksiyonu olduğunu unutmak da hatalıdır. Bu konu ihmal edildiği takdirde, üretim araçlarından yoksun bir sınıfın nasıl olup da sömüren sınıf niteliği aldığı her vakit sorulabilir.

Sorunun aktüel bir yanı daha vardır. Çağdaş azgelişmiş ülkelerin pek çoğunda, sanayi kesiminde sermaye mallarının mülkiyeti genellikle devlete ait olmakla beraber, bu ülkelerde gelişmiş bir kent burjuvazisi mevcuttur. Bu sınıfın ticaret ve mali burjuvaziye dahil olduklarını söylemekle sorun çözülemez. Sermayenin hâkim olduğu üretim sürecinde, artık-değer ticaret ve mali sermayeden doğmaz. M-P-M basit dolaşım içinde değil, P-M-P dolaşım içindeyiz. Böyle olunca mülkiyeti devlete ait olan sermayeli üretim sürecinde yaratılan artık-değerin, nasıl olup da sermayenin mülkiyetinden nispi olarak yoksun bir burjuva sınıfına aktarıldığı sorulabilir. Eğer, böyle bir artık-değer aktarılması varsa (ki vardır), az gelişmiş ülkelerde sınıfların belirlenmesinde mülkiyet kıstası kadar, reel edinme kıstası da tahlile katılmalıdır.

Öte yandan, diğer bazı üretim tarzlarında ise üretim araçlarının mülkiyeti topluma aittir. İlkel topluluk ve sosyalist üretim tarzlarında ilke olarak durum budur. Bu üretim tarzları, doğrudan üreticinin üretimin nesnel şartları ile birlik halinde olduğu nokta ile ayrıldığı noktanın ötesinde yer alır. Sosyalist üretim tarzında, her ne kadar, üretim araçlarından reel edinme konusunda şüphe varsa da[98] bunların mülkiyetinin topluma ait olduğu bir gerçektir.

Bilindiği gibi, küçük meta üretimi bu iki kategori üretim tarzının arasında yer alır. Şöyle ki, küçük meta üretiminde doğrudan üretici, üretim aracının mülkiyetine bireysel olarak sahiptir.

Bireyin üretim araçları üzerinde ister tasarruf hakkı olsun, ister olmasın, üretim araçlarının mülkiyetinin ve ondan edinimin bir sı-

nıf elinde toplandığı toplumlar, sınıflı toplumlardır. Emekçilerin üretimin nesnel şartlarından kopup kopmamalarının sömürme olayı ile, yani, toplumdaki sınıf ilişkileri ile bir ilgisi yoktur. Bu toplumlar sınıflı toplumlardır, çünkü üretim araçlarının mülk sahibi olan sömüren ya da hâkim denilen sınıf, sırf bu yüzden emekçiler tarafından yaratılan ürünün bir kısmını değişik üretim tarzlarında, değişik adlar altında (angarya, vergi, faiz, rant, kâr), fakat aynı mahiyette, artık-emek, artık-ürün ve artık-değer olarak gasp eder.

Üretim araçlarının mülkiyetinin bir sınıf elinde tekelleşmediği, bunların topluma ait olduğu, üretici bireyin bunlardan ortaklaşa reel edindiği toplumlar ise sınıfsız toplumlardır. Bu toplumlarda yaratılan toplam değerin tümü topluma aittir.[99]

Sınıflı toplumlarda üretim ilişkileri ve dolayısı ile üretim tarzı zıtlık gösteren, çatışan bir üretim tarzıdır. Bu çatışma, sömürme olayında kendisini bulan, sömüren ve sömürülen sınıflar arasındaki zıtlığı, çatışmayı gösterir. Bu olaya sınıflı topluluklardaki temel çatışma denilir. Öyle ki, sınıflı toplumlarda, sınıflar arasında mevcut olan zıtlık, o toplumun temel çatışmasını niteler. Bu olay aslen üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki zıtlığa dayanır. Nasıl?

Üretim tarzının üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin meydana getirdiği karmaşık bir bütün olduğuna işaret etmiştik. Toplumdaki üretken güçler geliştikçe, üretim ilişkilerinin de bu güçlere ayak uydurarak değişmesi kaçınılmaz olmaktadır. Fakat, ne var ki, yine de belli üretim ilişkilerinin toplumun herhangi bir aşamasında üretim güçlerinin gelişmesine köstek olabileceğini, onları yavaşlatıp durdurabileceğini söyledik.

Tarih açısından sorun kabaca şöyle ortaya konulabilir: Örneğin köleci üretim tarzında, köle ya da esirin üretim araçlarını kullanmakta gösterdiği beceriksizlik ve isteksizlik ekonomideki toplam verimin düşmesine sebep olmuştur. Bu durumda, gelişmek istidadında olan üretken güçler, köleci üretim ilişkilerinin aşılmasını gerektirmiştir. Nitekim, köleliğin aşılması ile yerleşen feodal üretim tarzında, serfin sosyo-ekonomik statüsü toprağın daha verimli olarak işletilmesine önayak olmuştur. Özellikle, senyör *domaine*'leri-

ne bağlı hür köylülerin ortaya çıkışı toprağın asli bir üretim aracı olduğu bu ekonomilerde, nesnel şartlara uygun olarak, verimi sağlama zorunluluğunun doğal bir sonucudur.

Sanayinin kuruluşu ve modern tekniğin iktisadi faaliyetlere uygulanması ile gelişen sermayeli üretim sürecinde emeğin tamamen hür işçi statüsüne girmesi kaçınılmaz olmuştur. Kapitalist üretim tarzı kesinkes hürriyet taraftarıdır. A. Smith'in 18. yüzyıl sonu için belirttiği şu toplum mantığı fevkalade ilginçtir.

> Her birey kendi sermayesini belirli bir sanayi dalında kullanırken bundan en fazla değer elde etmek ister. Herkes ister istemez toplumun yıllık hasılatını en büyük kılacak şekilde çalışır. Fakat bunu yaparken ne kendi yararına hareket eder, ne de bu hareketin nereye varacağını düşünür....Kendisi yalnız öz menfaatlerini gözetirken, niyeti olmaksızın, görünmez elin yardımı ile, bazı sonuçların gerçekleşmesine hizmet etmiş olur – Birey kendi menfaatlerini düşünürken, toplumun da menfaatlerini gerçekleştirir.[100]

Bu toplum mantığına göre, madem ki herkes bencilce kendi çıkarları peşinde koşmaktadır –ve bunu iyi bilmektedir– bunun vargısı bireysel ve dolayısıyla toplumsal verimin artmasıdır. Böyle bir ortam ise ancak hürriyet düzeni içinde gerçekleşebilir. İşte bundan dolayıdır ki, kapitalist üretim tarzında hem kapitalistler, hem de işçiler için hürriyet esastır. Kapitalist üretim tarzında, toplam verimin artması ancak, emek-gücünü serbest bir akit ile kapitalist sınıfa satan bir işçi sınıfının varlığı ile kabildir.

Fakat ne var ki, kapitalist üretim tarzında kesintisiz gelişme eğiliminde olan üretim güçleri, toplumsal yeniden-üretimin, yine toplumsal karakterine karşılık, üretim araçlarının mülkiyetinin kapitalist sınıfın tekelinde olmasından dolayı, duraklamaya başlamıştır-başlayacaktır.

> Modern kapitalist üretim tarzının doğurduğu üretim güçleri ve yarattığı malların dağılım sistemi, üretim tarzının kendisi ile açık çelişkiye düşer ve bu çelişki, öyle bir şiddetle olur ki, üretim ve dağılım tarzlarının allak bullak oluşu kaçınılmaz olur.[101]

Bu husus Marx'ta fevkalade açık olarak belirtilmiştir:

> Kapitalist üretimin gerçek engeli sermayenin kendisidir. Sermaye ve onun kendisini genişletmesi başlangıç ve sonuç noktaları ile üretimin saiki ve maksadıdır. Üretim sadece sermaye içindir, aksi değil. Üretim araçları, üreticiler toplumunun devamlı gelişme sürecinde bir alet değildir..... Bu sebeple kapitalist üretim tarzı üretimin maddi güçlerini geliştirmek ve uygun dünya-piyasası yaratmak için doğal bir araç olmakla beraber, aynı zamanda, diğer bir görevinden dolayı kendi toplumsal üretim ilişkileri içinde sürekli bir çelişkidir.[102]

Genel olarak söylenirse, kapitalist üretim tarzının genel çelişkisi üretim güçlerinin sonsuz gelişme eğilimine rağmen bunun yaratacağı değer ve artık-değeri hesaba katmaması ve üretim ilişkilerini sermayeli üretim sürecine göre ayarlayamamasıdır. Üretim güçleri kapitalist sınıfın elinde tekelleşirken, üretimin toplumsal karakterine rağmen yaratılan değer ve artık-değer emekçiler tarafından belli bir mübadele, bölüşüm ve tüketim ilişkilerine göre kullanılmaktadır.

Kapitalist üretim tarzının çöküşü ile yerini sosyalist üretim tarzına devredecektir. Sosyalist üretim tarzında yeniden-üretimin toplumsal karakteri ile buna uygun olan mülkiyet ilişkileri (kamu mülkiyetine dönüşüm) üretken güçler ile üretim ilişkilerini bir uyum içinde yürütecektir.

Dikkat edilirse, zıtlaşan üretim tarzlarında meydana gelen aksaklıkların temelinde üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin çatışması yatmaktadır. Bu çatışma üretim güçlerine sahip olan bir sınıf ile bu üretim güçlerinin mülkiyetinden yoksun olan emekçi sınıf arasındaki çatışma ile özdeştir. Öyle ise, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasında çatışma, aslen sömüren ve sömürülen sınıflar arasındaki çatışmada yansır. İşte, asıl bu olgudur ki, toplumların temel çelişkisini meydana getirir. Köleci üretim tarzında, köle ile vatandaş, Asya üretim tarzında köylü ile devlet ricali, feodalitede serf ile senyör, kapitalist üretim tarzında kapitalist (burjuva) ile proletarya arasındaki zıtlık ve çatışma bu üretim tarzlarının temel çelişkileridir.

Tarih bilimi ve maddeci diyalektiğe göre açıklanan bu temel çelişkidir ki, toplumların gelişme kanunlarını belirler. "Şimdiye kadar her toplumun biçimi ezen ve ezilen sınıflar arasındaki zıtlığa dayanır."[103] K. Marx ve F. Engels'in belirttiği kadarı ile bu temel çelişki insan tarihinin motorudur. Yani, bu çelişki, tarihi gelişme süreci içinde toplumları bir üretim tarzından diğerine sıçratan güçtür. Marx *Katkı*'nın önsözünde bunu açıkça belirtmektedir:

> O vakte kadar evrimsel olan üretim güçlerinin şekli (mevcut üretim ilişkileri ile) kösteklenir. İşte bu anda toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temelin değişmesi bütün koca üstyapının sallanmasını getirir.[104]

Bir üretim tarzında üretken güçler ile üretim ilişkileri arasındaki zıtlık, üretim araçlarının mülk sahibi olan sınıf ile toplam değeri yaratan fakat üretim araçlarının mülk sahipliğinden yoksun olan sömürülen sınıf arasındaki zıtlıkta yansıdığına göre, sömüren hâkim sınıfın, kendi çıkarlarını koruması bakımından, mevcut üretim ilişkilerini muhafaza etmek için, üstyapı kurumları ile geçerli hâkim ideolojiyi değiştirmeden devam ettirmek isteyeceği açıktır. Mevcut üretim ilişkileri ve ona bağlı olarak üstyapı kurumları ile ideolojinin muhafazası ise ekonomiyi duraklamaya ve hatta çoklukla çalkantılara sevkeder. Bu durum yeni üretim ilişkilerinin yerleşmesini gerektirir. Fakat sıçramanın yapılabilmesi için yeni bir sınıfın öncülüğü şarttır. Eski üretim ilişkilerini (ve de kurumları ve ideolojiyi) muhafaza etmek isteyen hâkim sınıf ile, yeni üretim ilişkilerinin yerleşmesini talep eden sömürülen sınıf arasındaki mücadele *sınıf mücadelesidir*. Sınıf mücadelesi müspet bir yoldan kazanıldığı takdirde, yeni bir üretim ilişkisinin, giderek, yeni bir üretim tarzının temelleri atılmış olur. Feodal üretim tarzı içinde yeşeren küçük burjuvazi, senyörlere karşı açtığı savaştan başarı ile çıkarak kapitalist üretim tarzının hâkim ve sömüren burjuva sınıfını doğurmuştur. Osmanlı toplumunda, 14., 15. ve 16. yüzyılın ilk yarısında devletin temsilcileri olan kapıkulları Anadolu'ya geçerek, 17. yüzyıldan itibaren, kronolojik olarak, eşraf, ayan sınıfını kurmuşlar ve Osmanlı toplumundaki sınıf ilişkilerini değiştir-

mişlerdir. Aynı şekilde kapitalist ya da kapitalizm-öncesi toplumlardaki işçi sınıfı da kendisini aşarak, burjuvazi ve burjuvazinin müttefiklerini eleyerek, hâkim sınıf haline geçip sosyalist üretim tarzını kuracaktır.

Tarihi maddeciliğe göre toplumların gelişme kanununun motoru olan çelişkiler, üretim güçleri ile üretim ilişkileri, yani sömüren sınıf ile sömürülen sınıf arasındaki temel çelişkilerdir. Bununla birlikte, yine tarihi maddeciliğin kabul ettiği soyuttan somuta giden yönteme göre, bir üretim tarzındaki ve de bir toplumsal kuruluştaki, "çeşitliliğin birliğinin" tam olarak ortaya konulması için bu karmaşık birliği oluşturan bütün kurucu öğelerin arasındaki diğer çelişkileri de belirtmek gerekir. Bu gerekseme, gerek üretim tarzının, gerek toplumsal kuruluşun, tanımları icabı olan, karmaşık bünyelerinden gelmektedir. Her ne kadar, bir üretim tarzının "nüve yapısı" onun temel çelişkileri ile özgülleşmekte ise de, bu nüve yapısının üstündeki/içindeki çeşitliliğin birliği, ister istemez, üstyapı ya da ideoloji kertesinde yansıyan diğer çelişkilere de bir ağırlık verilmesini gerektirmektedir. Genellikle, temel çelişkilerin dışında kalan, kâh onu yansıtıp, kâh gölgeleyen, bu tür çelişkilere tali ya da Ch. Bettelheim'in[105] ifadesi ile esas (*principale*) çelişkiler denilebilir.

Denildiği gibi, maddeci düşünce süreci toplumların gelişme kanunlarını belirlemede, tarihi, birbirlerinden eklemsiz üretim tarzlarının kesiksiz devamı şeklinde görmeye müsait değildir. Her toplum üretim güçlerinin gelişmesi ile yeni üretim ilişkilerini benimsemekte ve buna uygun olarak üstyapı kurumları ile ideolojisini kurmakta ve böylece toplumsal kuruluşunu tamamlamakta ise de, ekonomizmi reddeden maddeci diyalektik, bu kuruluşun otomatik bir yoldan gerçekleştiğini de reddetmektedir. Yukarıdaki tahlillerin ışığı altında, toplumsal kuruluşu belirleyen, her ne kadar, son kertede iktisadi temel, yani; hayatın yeniden-üretimi ise de, üstyapı kurumları ile ideoloji belli bir dönemde toplumsal kuruluşun çelişiklerini başka seviye ve kertelerde yansıtabilir. Hele bu, kapitalist üretim tarzına tam olarak girememiş toplumlarda daha belirgindir. Bu demektir ki, böyle topluluklarda, iktisat tarafından belirlene-

cek üstyapı kurumları ve ideoloji de toplumsal kuruluşta söz sahibi olabilir.

Üretim tarzı dedik, birlikte yaşadığı ve organik olarak eklemlendiği değişik üretim tarzlarının karmaşık bütünü ve çeşitliliğin bir birliğidir. Bu üretim tarzının diğerlerini uyduluğuna alarak hâkim hale geçmesi doğaldır. Fakat, bu demektir ki, her toplumsal kuruluşta, bu hâkim üretim tarzının kurum ve ideolojisinin yanı başında, diğer tali üretim tarzlarının (ve onlardan arta kalan) kurum ve ideolojileri de hâlâ yaşamaktadır. Bunlar tortu ya da kalıntılardır. Salt-olmayış her üretim tarzı için geçerlidir. Özellikle çağdaş kapitalizm-öncesi toplumlar için söylenildiği gibi üretim tarzının tanımlanmasında önemli olan, tortu ve kalıntılar çıktıktan sonra kalan onun nüve yapısının belirtilmesidir. Nüve yapısı ne ise, tortulara rağmen iktisadi sistemin özü odur. Ama, nüve yapısı sadece temel çelişkileri verir. Ancak tortu ve kalıntıların çelişkileridir ki, gerçek iktisadi-içtimai sistemin çelişkilerinin bütününü gösterecektir. Nüve yapısı belirlenmiş, fakat karmaşık bir bütün arz eden gerçek sistemde toplumsal çelişkilerin sadece, üretim güçleri –üretim ilişkileri ya da sömüren sınıf– sömürülen sınıf temel çelişkisine inhisar etmeyeceği, sınıf mücadelesinin bir soyutlama seviyesinde ele alınamayacağı apaçıktır. Bu çelişkilerin, bir çelişkiler bütünü içinde açığa kavuşması için, o toplumsal kuruluşun üstyapı kurumları ile ideolojisinden doğan çelişkiler de tahlile katılmalıdır. Bu tür esas çelişkiler din, siyaset, hukuk, aile ve ideoloji (zihniyet) seviye ve kertelerine göre birbirinden ayrı ayrı ya da ortaklaşa teşekkül edebilir. Özellikle, kapitalizm-öncesi üretim tarzında, "iktisat"ın açıkça gözükmediği toplumsal kuruluşlarda, bu toplumsal seviyelerde teşekkül eden çelişkiler, toplumsal kuruluştaki sallantılara işaret edebilir. Yani, potansiyel olarak varolan sınıflararası temel çelişkiler, bu tür çelişkilerde yansıyabilir. Tabiatıyla esas çelişkiler, temel çelişkileri, yani sınıf mücadelesini yansıttığı sürece, üretim güçleri ile üretim ilişkileri ve de aynı şey demek olan, sömüren sınıf ile sömürülen sınıf arasındaki zıtlık ve çatışmaya bir çözüm bulunabilir. Ya da başka bir deyişle, esas çelişkiler, temel çelişkileri yansıttığı sürece

ve çözümleri yeni bir sınıfın çıkarlarına uygun olduğu sürece, gelecek üretim tarzının yerleşmesine katkıda bulunabilir. Sınıf mücadelesini dolaylı ve doğrudan, müspet yoldan gerçekleştiren her esas çelişki, temel çelişkiyi tamamlar, onunla bütünleşir ve sonucun alınmasına yardımcı olur. Fakat ancak bu şartla.... Bu tür esas çelişkiler temel çelişkilerle uyuşmadığı, onları yansıtmadığı sürece, çözümleri mümkün olsa bile, sonuç üretim tarzının nüve yapısını değiştirmeden yapılacak herhangi bir ıslahat hareketidir. Bu açıdan bakılınca, denilebilir ki, bazı esas çelişkiler temel çelişkiyi su üstüne çıkartabileceği gibi, bazıları bunu buğulayabilir. Nitekim, 1950 Demokrat Parti hareketi ile gerçekleşen temel sınıf mücadelesi, siyasi, dini kertelerdeki görüntüsü ile başka vechelere bürünmüş, sınıf mücadelesi ihmal edilerek, sorun bir parti ve laiklik mücadelesi halini almıştır. Ayrıca, 1960 Milli Birlik hareketi sınıf mücadelesini hiçbir şekilde yansıtmadığından sadece, hâkim sınıflar (Atatürkçü bürokrasi-burjuvazi) arasındaki anlaşmazlığı ortaya koymuş ve sonucunda bir ıslahat hareketi olarak yakın tarihimize geçmiştir.

8. Fetişizm

Bilindiği gibi meta fetişizmi kapitalist üretim tarzında en genel şeklini bulan, fakat piyasa aracı ile mübadele-değeri için üretimde bulunan her kapitalizm-öncesi toplumda ortaya çıkan bir olaydır. Marx meta fetişizmi konusunu şöyle söylüyor:

> Toplam emeğin bir parçası olan bireyin emeği, kendisini ürünler arasındaki doğrudan mübadele işlemi, üreticiler arasında ise dolaylı ilişkiler olarak gösterir.[106]

Yani, mübadele-değeri üreten ile ekonomide ürünler arasındaki ilişkiler doğrudan, üreticiler arasındaki ilişkiler ise dolaylı ilişkiler olmaktadır ve bundan dolayı "insanlar arasındaki belli toplumsal ilişkiler onların gözünde şeyler arasındaki hayali ilişkiler şeklini alır".[107]

Marx, *Kapital*'in III. cildinde, ünlü "Trinity Formula"da, meta fetişizmi konusuna tekrar dönmek fırsatını buluyor. Ona göre "kapitalist üretim tarzında ve hâkim kategori olup üretim ilişkilerini belirleyen sermaye söz konusu olduğu vakit, bu büyülü ve sapık dünya (fetişizm) daha da gelişir".[108] Bu demektir ki, kapitalizm-öncesi üretim tarzları ile kapitalist üretim tarzında meydana gelen meta fetişizmi farklıdır ve hatta "gelişme" sözünden anlaşılacağı gibi aralarında bir mahiyet farkı bile söz konusudur.

Kapitalist-öncesi ve kapitalist üretim tarzlarının yarattığı fetişizmler arasındaki farkın esası; "ilkinde fetişizmin para ve faiz getiren sermayeden doğuşu,[109] ikincisinde ise, "bay sermaye ile bayan toprağın büyülü, sapık ve ham-hum şaralopçu dünyadan"[110] gelmesidir.

> Eşyanın tabiatı icabı, bu (fetişizm) kişisel ihtiyaçları karşılamak üzere kullanma-değeri üretimin hâkim olduğu ve sonra da antikite ile ortaçağlarda kölelik ile serfliğin toplumsal üretimin temellerini teşkil ettiği yerlerde ortaya çıkamaz. Burada, üretim şartları tarafından üreticilere tahakküm edilmesi, üretim sürecinin gerçek saiki olan hâkimiyet ve tabiyet ilişkileri ile gizlenir. İlkel komünizmin geçerli olduğu ilk komünlerde ve hatta eski kent komünlerinde komün topluluğu, kendi şartlarına göre, üretimin temelidir ve onun yeniden--üretilmesinin asli amacıdır. Hatta ortaçağların lonca sisteminde sermaye ve emek iç içe geçmiş değildir, aralarındaki ilişki lonca kuralları ve meslekî görev, usta – çıraklık ilişkileri gibi birlik ilişkileri ile belirlenir.[111]

Yine *Kapital*'in I. cildine dönelim. Aynı anlamda bir tahlili orada buluruz:

> ... Söylediklerimizin hepsi maddi çıkarların hâkim olduğu zamanımız için doğruysa da, katolikliğin hâkim olduğu ortaçağ ile, siyasetin hâkim olduğu Atina ve Roma için doğru değildir... Ancak iktisadi şartlar neden orada katolikliğin ve neden burada siyasetin asli bir rol oynadığını açıklayabilir.[112]

Marx'tan aktardığımız metinlerin anlamı konumuz bakımından fevkalade önemlidir. Bunu şu şekilde yorumlayabiliriz: Müba-

dele-değeri üreten her toplumda meta fetişizmi söz konusudur. Yani, bu toplumlarda insanlar arasındaki ilişkiler, nesneler arasındaki ilişkilerle buğulanır. Fakat her meta fetişizmi toplumlarda aynı seviye ve kertede oluşmaz. Kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında insanlar arasındaki üretici ilişkileri din ve siyaset alanlarında tezahür ederek gerçeğin saydamlaşmasına engel olur. Bu toplumlarda fetişizm kaymış, yer değiştirmiştir. Oysa, sermayenin hâkim üretim ilişkisi olduğu kapitalist üretim tarzında meta fetişizmi en gelişmiş şeklini bulur. İktisat çevresinde oluşan maddi görüntüler asli olayları, yani, üreticiler arasındaki mülkiyet ilişkilerini gölgeler. Örneğin, çağdaş iktisat teorisinde geniş itibar bulan, piyasa mekanizması ile bireysel ve toplumsal *optimisation*'un sağlanacağı fikri, en gelişmiş şekli ile meta fetişizminden başka bir şey değildir.

Türk toplumuna gelince... Bu toplumun nesnel maddi şartları ve bundan dolayı toplumsal görüşü özetle şöyledir: Üretim güçleri az-gelişmiş seviyededir ve buna uygun olarak sanayi kesiminde işçi sınıfı henüz oluşmakta olan bir nüve halindedir ya da işçinin büyük kısmı üretimin nesnel şartlarından, yani toprak ve toprak ürününden ayrılmamıştır. Tarım kesiminde öz-tüketim ve küçük meta üretim şekli yaygındır ki bu olgu küçük köylü mülkiyeti ile uyuşur. Böyle bir ortamda, meta fetişizminin maddi şartları yansıtacak bir kertede oluşması beklenebilir mi, yoksa fetişizm kayarak din ve gelenek (belki de devlet) gibi "tabi ve ilahi" görüntülerde, başka türlü toplumsal ilişkilere mi dönüşür? *Formen*'den aşağıdaki parçayı alıyoruz:

> Her birey, toplumda mülk sahibi ve tasarruf eden bir üye gibi davranıyorsa... üretim sürecinde reel yararlanma (*appropration réelle*) gerçekleşir. Aslında bu, emeğin bir ürünü değil, fakat tabî ve ilahî önsezilerin bir görüntüsüdür.

Yukarıdaki metinden esinlenerek 20. yüzyıl Türk toplumu için Asya üretim tarzından medet umulduğu iddia edilmektedir ama, metin içindeki "tabi ve ilâhî" sözlerinin önemi de Türk insanı için herhalde küçümsenemez. Burada üzerinde dikkatle durulması gereken husus, tabi ve ilahî olarak nitelendirilen bazı toplumsal iliş-

kilerin, emek ile ürün arasındaki ilişkileri buğuladığıdır. Örneğin, Türk insanının büyük bir kısmı muhakkak ki piyasa mekanizması ile kaynakların (gelirlerin) optimal dağıldığına inanmamakta, fakat kendi payına düşen geliri bir lütuf olarak kabul edip, şükürle karşılamaktadır. Bundan dolayıdır ki, Türkiye'de özellikle kır kesiminde (orman ve gecekondu sorunu da dahil olmak üzere), mülkiyet hakkı ve bunun sonucu olarak kendisi ile ürün (gelir) arasındaki ilişkiler, tabi ve ilahî bir hak olarak görünmektedir.

NOTLAR

SUNUŞ: *ASYA ÜRETİM TARZI VE OSMANLI TOPLUMU*'NUN LİTERATÜRDEKİ YERİ
(Sayfa IX-XV)

1 Bu konuda Ömer Lütfi Barkan'ın şu makalelerine bakılmalıdır: "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar: A. İstanbul Haslar Kazasındaki Ortakçı Kullar", *İktisat Fakültesi Mecmuası* I, No. 1 (Birinciteşrin 1939), s. 29-74; "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: B. Bursa ve Biga Civarındaki Kulluklar", *İktisat Fakültesi Mecmuası* I, No. 2 (İkincikanûn 1940), s. 198-245; "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: C. Rumelindeki Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, I, No. 4 (Temmuz 1940), s. 397-477.

2 Ömer Lütfi Barkan, "'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler Tartışmalar (10 Haziran 1973)*, (ed.) Osman Okyar (Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975), s. 29; Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de 'Serva]' Var mı İdi?", *Belleten*, 20, No. 77-80 (1956), s. 244-45. Araştırmacı ve bilim adamı niteliklerinin doğal bir yansıması olarak Divitçioğlu da bu konuda katı bir yorum yapmamaktadır: "Osmanlı toplumunun bünyesi öyle sanıyoruz ki, sınıf ilişkileri bakımından, X. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasındaki Avrupa feodalizmine pek az, Asya üretim tarzına ise ziyadesi ile benzemektedir." Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul, İktisat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 95-96.

3 Bkz. Suraiya Faroqhi, "Introduction", *Journal of Peasant Studies*, 18, No. 3-4 (Nisan/Haziran 1991), s. 7.

4 *The Ethnological Notebooks of Karl Marx: Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock*, (ed.) Lawrence Krader (Assen, Van Gorcum, 1972).

5 (Assen: Van Gorcum, 1975).

6 Chast I (yazarın neşrini planladığı müteakkib ciltler yayımlanmamıştır) (Moskova, Tip. O.B. Millera, 1879).

7 Ancak konu üzerine kısmî malûmatın Leonid Stephanovich Gamaiunov'un 25. Şarkiyatçılar Kongresi'ne sunduğu tebliğinin yayımlandığı 11 sayfalık risalede verildiğine işaret etmek gerekir. Bkz. *The Work of the Russian Sociologist M.M. Kovalevsky "Communal Landholding, the Causes, Ways and Consequences of its Disintegration" and K. Marks[sic] Criticism of the Work*, (Moscow, Oriental Literature Publishing House, 1960).

8 *Ekonomicheskie problemy revoliutsii v Kitae*, (Moskova, Planovoe khoziaistvo, 1925).

9 (Leningrad: Izd. Leningradsdogo Vostochnogo inta, 1930).

10 Bkz. *Diskussiia ob aziatskom sposobe proizvodstva*, (Leningrad, Gosudarstvennoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatelstvo, 1931).

11 Tökei'in tezleri için *Sur le 'mode' du Production asiatique* (Paris, CERM, 1963) adlı çalışmasına bakılmalıdır.

12 Bu alanda işaret edilmesi gereken ilginç bir gelişme çok sonraları bazı Sovyet düşünürlerinin Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı kavramını Stalin rejimini açıklamak için

kullanmalarıdır. İlginç bir örnek olarak bkz. Evgeni Starikov, "Marginaly, ili razmimyshleniia na staruiu temu", *Znamia,* No. 2 (1989), s. 133-62. Ancak bunun kuramsal düzeyde fazla anlamlı olmadığına da işaret etmek gerekiyor. Bkz. David Joravsky, "Toward a Marksist Argument Over Stalinism", *Theory and Society*, 9, No. 2 (Mart 1980), s. 264.

13 Bkz. IU[rii] V[ladimirovich] Kachanovski, "Diskussia ob aziatskom sposobe proizvodstva na stranitsakh zarubezhnoi Marksistkoi pechati", *Problemy dokapitalisticheskikh obshchestv v stranakh Vostoka, (*ed.) G[eorgi] F[edorovich] Kim (Moskova, Nauka, 1971), s. 45-89. Kendisinin konu üzerindeki genel görüşleri için ise *Rabovladenie, feodalizm ili sbosob proizvodstva* (Moskova: Nauka, 1971) adlı eserine bakılmalıdır. Marx ve Engels'in çalışmalarının "kapsayıcı" nitelikleri nedeniyle Asya ülkeleri için ortaya konulan "farklılıklar"ı reddeden ama buna karşın Sovyet tarihçilerini konu üzerinde çalışmaya davet eden daha ılımlı bir tez için ise bkz. IU[rii] M[isakovich] Garushiants, "Ob aziatskom sposobe proizvodstva", *Voprosy Istorii*, No. 2 (1966), s. 84-100.

14 Sencer Divitçioğlu, "Modèle économique de la société ottomane les 14e et 15e siècles", *La Pensée*, No. 144 (Nisan 1969), s. 41-61.

15 Sencer Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az-Gelişmiş Ülkeler: Deneme,* İstanbul, Elif Yayınları, 1966.

16 Bkz. Levine'in *Journal of Asian Studies*, 36, No. 3 (Mayıs 1977)'de Krader'in kitabı için yazdığı eleştiri yazısı, s. 541.

17 "Şark Despotizmi" kuramının savunucularının önde gelenlerinin Krader'e pek de anlamlı olmayan bir zeminde eleştiri getirdiklerine de işaret etmek gerekir. Bir misal olarak bkz. Erevand Abrahamian'ın Krader'in kitabı için yazdığı eleştiri içinde *Science and Society*, 41, No. 4 (1977-78), s. 497. Abrahamian'ın temel tezleri "European Feudalism and Middle Eastern Despotisms", *Science and Society*, 39, No. 2 (1975), s. 129-56'da özetlenmiştir.

18 V[ladimir] N[ikolaevich] Nikiforov, *Vostok i vsemirnaia isroriia,* (Moskova, Nauka, 1975). Bu kitap üzerine ilginç bir değerlendirme için bkz. Ernest Gellner, "Soviets Against Wittfogel; Or, the Anthropological Preconditions of Mature Marxism", *Theory and Society*, 14, No. 3 (Mayıs 1985), s. 341-70.

19 Kachanovski makalesinde Divitçioğlu'nun çalışmasına da atıfta bulunmaktadır. Bkz. Kachanovskii, "Diskussia...," s. 46. Krader'in yayınları sonrası bir örnek için bkz. Hermut Elsenhans, "Rising Mass Incomes as a Condition of a Capitalist Growth: Implications for the World Economy", *International Organization*, 37, No. 1 (Kış, 1983), s. 29.

20 XVI. yüzyıl sonrası Osmanlı toplumunu söz konusu kuram çerçevesinde İran ile beraberce ele alan makale düzeyinde bir çalışma Syed Farid Alatas'ın "The Asiatic Mode of Production and the Formative Turkic and Iranian States in Modern Times", *Central Asian Survey*, 12, No. 4 (1993), s. 473-96'dır.

21 Varılan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yaratmamakla birlikte, eserin ilk baskısında ortaya konan iktisadi analizlerin son baskıya nazaran daha neo-klasik bir yaklaşımı ortaya koyduğunu belirtmek mümkündür.

GİRİŞ
(Sayfa XXVII-XXX)

1 M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge and Kegan Paul, London, First published 1946, 1963. *The Transition from Feudalism to Capitalism,* Arena Publication, London, A Sysmposium by P. M. Sweezy, H. K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, M. Dobb.

2 "Du féodalisme au capitalisme", *La Pensée,* 1956, No. 97, s. 25.

3 *Osmanlı Devletinin Kuruluşu,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 25.

4 G. Lichteim, "Marx and the Asiatic Mode of Production", *St. Antony's Paper,* No. 14, 1963; P. Vidal - Naquet, "Avant - Propos", *Le despotisme oriental,* (K. A. Wittfogel), Edition de Minuit, Paris 1964; E. J. Hobsbawn, "Introduction", *Pre-Capitalist Economic Formations* (K. Marx), Lawrence and Wishard, London, 1964; F. Tokei, "Les vues de Marx et d'Engels", *La Pensée,* No. 11, Avril 1964; J. Chesneaux, "Quelques perspective de recherche", *La Pensée,* No. 114, Avril 1964; M. Godelier, "La notion du mode de production asiatique", *Les Temps Modernes,* No. 228, 1965; M. Godelier, *La notion du mode de production asiatique et les schémas marxistes d'évolution des sociétés,* Centre d'étudies et des recherches marxistes, Paris; J. Chesneaux, "Oû en est la discussion sur le mode de production asiatique", *La Pensée,* No. 122 Août 1965; E. Varga, "Asya Tipi Üretim Biçimi", *Sosyal Adalet,* No. 20, 1965, Çev. K. Somer; G. Dhoquois, "Le mode de production asiatique", *Cahiers d'Etudes de Sociologie,* XLI. Dec. 1966; M. Dobb, "Marx on Pre-Capitalist Economic Formations", *Science and Society,* 1966. Vol. XXX, No. 3; J. Chesneaux, "Oû en est la discussion sur le mode de production asiatique II", *La Pensée,* No. 129, Oct. 1966.

5 S. Hilav, "Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine", *Eylem,* No. 13; S. Hilav, "Asya Tipi Üretim Nedir?", *Yön,* 18 Şubat 1966; S. Divitçioğlu, *Az - Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı,* Elif Yayınları, İstanbul 1966; K. Somer, "Sovyet Bilim Adamları Asya - Tipi Üretim Biçimini Tartışıyor", *Dönüşüm,* 15 Kasım 1966; B. Akşit, *Türkiye'de Az - Gelişmiş Kapitalizm* ve *Köye Giriş,* ODTÜ Öğrenci Yayınları, Ankara 1966; G. Kazgan, *İktisadi Düşünce Dergisi,* Fige Teksir, İstanbul 1967.

6 Tip ve tarz *(mode)* aynı anlamda kelimeler olduğundan, çift kullanmayı önlemek için, Asya-tipi-üretim-tarzı karşılığında sadece "Asya Üretim Tarzı" terimini kullandık.

7 K. Marx, *Capital,* Foreign Languages Publishing House, Moscow 1962, Vol. III, s. 772. Bundan böyle, *Capital* metinde (C) olarak kısaltılacaktır.

I ASYA ÜRETİM TARZI
(Sayfa 3-21)

1 *The Correspondance of Marx and Engels*, International Publishers, New York (Mektup: London, June 1853, s. 66).

2 *İbid*, (Mektup: Manchester, June 1853, s. 16).

3 Marx ve Engels'in Doğu'da toprak mülkiyetsizliğinin esasını oluşturan öğeleri tahlilinde ileri sürdükleri sulama parametresi, zamanımızda K. Wittfogel (*op. cit.*)'in "İdrolik Toplumlar" kuramı ile tekrar karşımıza çıkıyor. Toprakta devlet mülkiyeti ile Doğu ceberrutluğu arasında bir nedensellik ilişkisi bulan yazar, bu olgudan hareket

ederek bütün Doğu için genel bir tarih ve sosyoloji teorisi kurmaya çalışmaktadır. Kitap tarihi belgelerin zenginliği ve doğrulardan yanlışlar çıkarmaktaki mahareti bakımından muhakkak okunmalıdır.

4 K. Marx and F. Engels, *The First Indian Wor of Independence*: 1857-1859, "The British Rule in India", June 1853. Foreign Language Publishing House, Moscow, (italik benimdir).
5 Her ne kadar Marx *Kapital*'de bu noktaya tekrar dönüyorsa da içeriği farklıdır. K. 1-514.
6 *Op. cit.*
7 *Op. cit.* s. 71.
8 *İbid.*, s. 74.
9 *İbid.*, s. 74.
10 *İbid.*, s. 69.
11 *İbid.*, s. 69.
12 *İbid.*, s. 70.
13 Tercümede mülkiyet = *propriété*, temellük = *appropriation*, tasarruf = *possession* karşılığında kullanılmıştır.
14 *İbid.*, s. 69.
15 *Kapital*, III - 771. (italik benimdir).
16 *Kapital*, I - 357.
17 *Pre-Capitalist.*, s. 70.
18 *Kapital*, III - 328.
19 *First Indian...* (Makale: June 1853) s. 18.
20 F. Engels, *L'époque franque, L'origine de la famille, de la propriété et de l'Etat*, Editions Sociales, Paris, s. 224.
21 *Pre-Capitalis...* s. 70.
22 *Kapital*, III - 855. (italik benimdir).
23 *Kapital*, III - 325.
24 *Correspondance...* s. 67.
25 *First Indian...* s. 16.
26 *Kapital*, III - 771.
27 "Asya'da devlet vergileri başlıca aynen ödenebilir rantlar olarak tertip edildiğinden..." C. I - 141.
28 K. Marx, *Introduction générale â la Critique de l'économie politique O'Euvres*, Pléiade, Editeur: M. Rubel. Vol. I. s. 252.
29 *Kapital*, I - 87.
30 *Kapital*, I - 131.
31 *Kapital*, I - 79.
32 *Kapital*, I - 351.
33 *Kapital*, III - 325.
34 *Pre-Capitalist...* s. 78.
35 *İbid.*, s. 71.
36 *Kapital*, I. - 131.
37 *Correspondance...* (Mektup: June 1853), s. 70.
38 *İbid.*
39 *Kapital*, I - 358.
40 *Pre-Capitalist...* s. 83.
41 *Kapital*, II - 34.

42 *First Indian...* "The Future Results of the British Rue in India", July 1853, s. 35.
43 *Kapital,* III - 325.
44 *Kapital,* III - 326.
45 *Kapital,* III - 583.
46 K. Marx, *Contribution â la critique de l'économie politique*, Costes Paris, s. 45, No. 1.
47 *Kapital,* II - 34.
48 *First Indian...* s. 33.
49 *İbid.*, s. 19.
50 *Kapital,* III - 328.
51 "Marx'tan V. Zassoulitch'e mektup, 8 Mars. 1881", Zikreden: M. Godelier, (*op. cit.*) s. 37. Pek önemli olan bu mektubun içeriği için ayrıca bakınız: K. Marx, *Pre-Capitalist...* "Supplementary Textes"; F. Engels, *L'origine...*, Annexes".
52 *Kapital,* I - 27.
53 *Pre-Capitalist...* s. 69.
54 *İbid.*, s. 81.
55 *Die deutsche Ideologie*, Lawrence and Wishart, London, s. 7.
56 *Kapital,* II - 34.
57 *Kapital,* I - 181.
58 *Pre-Capitalist...* s. 92.
59 *İbid.*, s. 95.
60 *Kapital,* III - 772.
61 *Kapital,* III - 772.

II OSMANLI TOPLUMU (Sayfa 23-63)

1 Mukaddimeden alınan bu parça ne öşrî, ne de haracî topraklar içindir. Bu son zikredilen topraklar, Mukaddime 16. yüzyılda yazıldığından dolayı, Hicaz, Irak gibi, Osmanlı anavatanı dışında kalan topraklardır. Bu konuda bakınız: Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1943. s. 299. M. C. Baysun, "Ebusu'ud Efendi" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4.
2 Nizamülmülk, *Siyasetname*, Sermet Matbaası, İstanbul. Çev. M. S. Çavdaroğlu, s. 44.
3 Solakzade ve Müneccimbaşı'dan esinlenerek M. Akdağ, Gündüz Alp ve oğlu Ertuğrul'un I. Alâaddin Keykubat tarafından Ankara dolaylarında Karacadağ'da yerleştirildiklerini söylüyor. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara 1959, s. 121: İkinci görüş için bakınız: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961, Cilt 1, s. 19.
4 H. İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hakimiyeti Telâkkisi", *Siyasal Bilgiler Dergisi*, Mart 1959.
5 Ö. L. Barkan, "İslâm - Türk Mülkiyet Hukuku", *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1941, Cilt 7, Sayı 1.
6 Âşık Paşaoğlu Aşıkî, "Tevarih-i Al-i Osman", *Osmanlı Tarihleri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, Hazırlıyan: N. Adsız, Bab. 16.
7 Neşrî, *Kitab-ı Cihan Nüma*, Türkiye Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949, Hazırlayanlar: F.R. Onat ve M.A. Köymen, Cilt 1, s. 163.

8 "Osmanlılarda Saltanat..." s. 85.
9 *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916.
10 "Osmanlılarda Saltanat...", s. 90. (italik benimdir).
11 Kanımızca Abdülkadir İnal'ın Oğuz Türklerinde işaret ettiği *orun* ve *ülüş müessesesi* ("Orun ve Ülüş Meselesi" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931, Cilt 1) yine Oğuz boylarında tesadüf edilen *yağma* kurumu (*Dede Korkut Kitabı*, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, Ankara 1944, Seri 4, Sayı 42, s. 116. Hazırlayan M. Ergin) ile yakından ilgilidir. Şöyle ki: İlkel topluluklarda ürün ancak kullanma-değeri üretmek için üretilir. Bu topluluklarda mübadele-değeri için meta üretimi söz konusu olamaz. İşbölümü sonucu üretilen ürün, mübadele edilmeyip sadece paylaşılır. Bu paylaşma şekillerinden biri olan yağma (değiş tokuş, sessiz trampa, armağan gibi) ya da *potlatch* denilen halde, her kabile kendi göreneklerine göre, bir usul (örneğin; Oğuzlarda toy ve aş şölenleri, orun gibi) uyarınca üretilen malları diğer kabileler ile birlikte sonuna kadar paylaşır. Biriktirilen servet tören görüntüsü altında, her kabilenin bireyleri tarafından tüketilir. Bu zorunluluktan dolayı yağma devamlı bir iktisadi kurumdur. Böyle olunca, kabileler zenginlik itibariyle birbirlerinden az çok farklı olsalar bile, iktisaden birbirlerine muhtaçtırlar. Birbirleriyle arabağıntılı olarak yaşarlar. Eğer kabileler topluluğu Oğuzlarda olduğu gibi belli bir hükümdar ailesine (akbudun) tabi ise, bu topluluklarda hâkimiyetin aile mensupları arasında dağıtılması yukarıdaki tahlilin bir vargısıdır. Malların yağma yolu ile iktisadi paylaşılması, iktidarın ülüş yolu ile siyasi paylaşılmasına yol açar. Zikredilen bu son nokta, genel bir tahlil çerçevesi içinde, Oğuzlarda neden istikrarlı bir devletin kurulamadığını da açıklayabilir, sanırız.

    Yağma kurumu ile feodal üretim tarzının birlikte barınamayacağı aşikârdır. Mamafih, bazen her ikisinin birlikte, belirli bir tarihi döneme ait, belirli bir iktisadi-içtimai bünye için kullanıldığına tanık olmaktayız. F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s. 384-5.
12 F. Köprülü, "Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931, Cilt 1.
13 *Op. cit.* Bab. 16.
14 *Ibid.*, Bab. 41.
15 *Ibid.*, Bab. 53.
16 H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Stvdia Islamica*, 1954, s. 178, *Extrait.*
17 Ö. L. Barkan, "Malikâne-Divanî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1939, Cilt 2.
18 M. Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", VI. *Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.
19 Zikreden: F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*, s. 235.
20 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1944, Cilt 1, Sayı 4, s. 444. (italik benimdir).
21 Ö. L. Barkan, "Malikâne-Divanî...", s. 123.
22 Ö. L. Barkan, "Les particularités du system financier ottoman et son évolution du XV au XVII siècle", *L'impôt dans le cadre de la Ville et de l'Etat*, Collection Histoire, 1966 *extrait.*
23 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine Ait Notları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953, Cilt 15, Sayı 1-4.
24 Mesela H. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Oxford University Press, London, 1950.

25 M. Akdağ'a göre:
"Zaten bazı oriantalistler tımar sahibine de sahib-i arz denmenin yanlış yerleşmiş bir deyim olduğunu anlayamadıkları için, Türk tımar rejimini bir çeşit feodalizm sistemi sanmışlardır."
"Osmanlı Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4-5, 1965.

26 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü*, Sayı 53, s. 151. (italik benimdir).

27 "The Nature of Traditionel Society", *Political Modernization of Japan and Turkey*, Princeton University Press, 1964., Edited by: R. E. Word and D. A. Rustow, s. 42-7.

28 H. İnalcık, "Ottoman Methods...", s. 122.

29 *Op. cit.* s. 207.

30 *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, Şirket Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1947, Çev. F. Arık.

31 Fütüvvet konusunda geniş bilgi için bakınız: A. Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1949, Cilt 2, Sayı 1-4.

32 F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*, s. 90.

33 *İbid.*, s. 94.

34 *Op. cit.*, Bab. 158.

35 Neşrî, *Op. cit.*, s. 171.

36 Âşıkpaşazâde, *Op. cit.*, Bab. 4.

37 "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 1942, Sayı 2.

38 *İbid.*, s. 280.

39 Zikreden: P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", yayımlanmamış araştırma. Çev. H. İnalcık, s. 5. Ayrıca, *Belleten*, Sayı 27.

40 M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukatalar*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952, s. 75.

41 *Türkiye'nin İktisadi...*, s. 318-19.

42 Âşıkpaşazâde, *Op. cit.*, Bab. 29.

43 F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*, s. 5.

44 Âşıkpaşazâde, *Op. cit.*, Bab. 18.

45 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi...*, s. 327.

46 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943, s. 13.

47 "Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu", *Yeni Ufuklar*, Haziran 1958, s. 15.

48 A.H. Lyber, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleman the Magnificient*, Cambridge 1913, s. 45. Zikreden: A. Toynbee, *A Study of History*, Oxford University Press, London 1945, s. 176.

49 H. İnalcık, "Mehmet II" Maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, s. 512.

50 Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 299.

51 *İbid.*, s. 299.

52 *İbid.*, s. 299. (italik benimdir).

53 Ö. L. Barkan, "Malikâne-divanî...", s. 124.

54 Ö. L. Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Ülkü*, Mart 1938, Cilt 2, s. 55-60.

55 Her iki Osmanlı yazarının bu konudaki fikirleri için bakınız: Ş. Mardin, *Historical Determinants of Stratification: Social Classes and Class Conclousness*, Ankara, Teksir edilmiş araştırma.

56 *Koçi Bey Risalesi*, Vakit Matbaası, İstanbul 1939, Hazırlayan: A. K. Aksüt.
57 "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi..." Sayı 49, s. 35.
58 "The Nature of..." s. 44. Ayrıca: "Ottoman Methods...", s. 122.
59 "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi..." Sayı 49, s. 36. Zikredilen parçada tasarruf kelimesinin herhalde, toprağı işleyenler için kullanılmış olması gerekirdi.
60 *İbid.*, s. 112.
61 H. İnalcık, *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1954, s. 32.
62 Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 118.
63 Osmanlı toplumunda bu kanunun her vakit için kesinlikle uygulanmadığını hatırlatalım:
"... Osmanlı İmparatorluğunda tarımsal nüfusun toprağa bağlılığı kavramını reddetmek lazımdır. Aslında toprağı terkeden ve bırakan köylünün kadı marifetiyle geri dönmesini sağlayan hukuki kararlar bir sürü ise de, kanun belirli birkaç yıl geçtikten sonra, [köylünün toprağa] yeniden bağlanmasını tahdit etmiştir. Ayrıca, kanun ve süregelen tatbikat [köylünün] başka bir yerde diğer bir meslek tutmasına ve yerleştiği yerde zanaatkâr ve hatta çiftçi olarak çalışmasına bile müsaade etmektedir. Tarım üreticisinin bir alıcı bulması ve ona bu hallerde uygulanan çift bozan akçasını ödeterek toprağı devretmesi yetmektedir."
N. Todorov, "Sur certains aspects des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles", *Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines*, Beograd 1964, Tome II, *extrait*, s. 230.
64 "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...", s. 416, 420.
65 H. İnalcık, "Ottoman Methods...", s. 113.
66 F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*, s. 51.
67 *Türkiye Köy İktisadı*, Kadro Neşriyatı, Ankara 1934.
68 *Op. cit.*, s. 235-258.
69 F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*, s. 62.
70 S. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951, s. 16, 80, 118, dipnot 37.
71 H. Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul 1958, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
72 M. Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933.
73 N. Todorov, "Sur certains...", s. 226.
74 H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, Ekim 1951, Sayı 60, s. 637, 1.
75 Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottomane aux XVe et XVIe siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, August 1957, Vol. I.
76 H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, Vol. 3. August 1960.
77 Osmanlı toplumunda, mirî toprak rejiminden dolayı, toprakların satılabilir olmayışı, toprağın alışverişini daima önlemiş ve bu asli üretim aracının satılabilir olmayışı meta kavramının yayılmasını herhalde geciktirmiştir.
78 M. Gibb and M. Bowen, *op. cit.*, s. 244.
79 "Bazı yerlerde kasaba ve köyler iktisaden kendini-destekler haldedir. Nüfus bir sürü yeri-bağımsız birimlere ayrılmıştır ve imparatorluğun siyasi keşmekeşliği içinde bu birimlerin istikrarı bozulmaz." *İbid.*, s. 159.

80 B. A. Cvetkova, "L'évolution du régime féodal truc de la fi XVIe jusqu'au millieu du XVIIIe siècles", *Etudes Historiques*, Sofia, 1960, s. 171-5.

81 Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 299.

82 H. İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1959, Sayı 1, s. 39.

83 Osmanlı toplumunda reayadan alınan vergilerin bu şekilde bir tasnifi, bazı tarihçiler tarafından devletin aldığı "tekâlif-i divaniye" ve dirlik sahibinin aldığı "rusum-u raiyet" olarak gösterilmiştir. Bu tarihçilerin fikirlerine tamamen katılıyorsak da, reayanın iktisadi "sömürülmesi" açısından her iki tasnif arasında bir fark yoktur. Bu konuda bakınız: M. Akdağ "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIII 1949. V. P. Mutafcieva, "De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare", *Etudes Historiques*, Sofia, 1960.

84 Ö. L. Barkan, "Avârız" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 17.

85 H. İnalcık'a göre hatta çift resmi bile angaryanın paraya çevrilmiş bir şeklidir. "Osmanlılarda Raiyet Rusumu", *Belleten*, Cilt XXIII, 1959, s. 581, 584.

86 "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953, Cilt 15, No. 1 - 4. Ö. L. Barkan, "Les particularités..." Yukarıdaki tablo son zikredilen makaleden alınmıştır. Okuyucu isterse Diyarbekir, Halep ve Mısır rakâmlarını tablodan çıkarabilir.

87 *Osmanlı İmparatorluğunun...*, s. 25.

88 *Empire de Levant*, Paris 1946.

89 Âşıkpaşazâde, *op. cit.*, Bab. 29.

90 İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, 1947, Cilt 1, s. 64.

91 P. Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun...*, s. 57.

92 P. Wittek, "Ankara Bozgunundan...", s. 4.

93 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...", s. 102-3.

94 Nizamülmülk'e (*op. cit.*, s. 21) göre Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda sultanın yerine getirmekle görevli olduğu kamu hizmetleri şunlardır:
"Sultan cihanın mamuriyetini mucip işleri hüsnü suretle icra eder. Ezcümle arazi sulamak için yeraltında mecralar yaptırır, cedveller açtırır, büyük nehirler üzerinde köprüler kurdurur, köyleri ve tarlaları mamur ve abadan eyler, kale ve hisarlar inşa ve yeni şehirler bina ettirir, yüksek binalar ve güzel meskenler yaptırır, büyük yollarda hanlar inşa ettirir, bunları yaptırmakla hem namı bakî kalır, hem de alemî uktada sevaba nail olur ve hayırlı dualar alır."
Dikkat edilirse, Büyük Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti'nin üzerine aldıkları kamu iş ve hizmetleri birbirlerine oldukça benzemektedir. Yalnız, Büyük Selçuklu Devleti'nin yerleşmiş olduğu coğrafî bölge (Maveraünnehir) ile Osmanlı Devleti'nin yerleşmiş olduğu coğrafî bölge birbirinden farklı olduğundan her iki devletin kamu iş ve hizmetlerine vermiş olduğu öncelikler farklıdır. Büyük Selçuklu toplumunda suyolları ve kemerler ağır bastığı hade, Osmanlı toplumunda bunların rolü pek azdır. Buna karşılık, öyle gözükmektedir ki, Osmanlı Devleti, sayılan bütün kamu hizmetlerinden hiçbirine fazla bir ağırlık vermeden, bu hizmetleri çeşitli toplumsal ihtiyaçlar arasında dağıtmıştır.

95 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 1.

96 Âşıkpaşazâde, *op., cit.*, Bab. 33.

97 H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş...", s. 640.

98 F. Köprülü, "Vakıflar Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 1942, Sayı 2, s. 26.
99 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân...".
100 *İbid.*, s. 297.
101 *İbid.*, s. 358.
102 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1950-54, Cilt 11-15.
103 F. Köprülü, "Vakıf Müessesesinin...", s. 22.
104 *Op. cit.*, s. 55-56.
105 V. P. Mutafcieva, *op. cit.*, s. 151-2.
106 *Naima Tarihi*, Cilt 1, s. 40. Naima tarafından özetlenen bu daire-i adliye'nin aslı Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî* (1248, Kahire Bulak Baskısı, Cilt 3, s. 49) adlı eserinde bulunmaktadır. Öyle sanıyoruz ki, *Kutadgu Bilig*'den İbni Haldun'un Mukaddemesine kadar pek çok yerde mevcut olan bu daire-i adliye, Osmanlı toplumu dahil olmak üzere, İslam ülkelerinin çoğunluğunun iktisadi-içtimai yapılarının mantığını belirlemede üzerinde durulması gereken bir modeldir.
107 *Daire-i adliye*'nin çevrisel mantığı ister istemez, durağan toplum modelini vermektedir.
108 H. İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynaklar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953, Cilt 15, No. 1 - 4, s. 60 - 1.
109 Âşıkpaşazâde, *op. cit.*, Bab. 156.
110 *Op. cit.*, s. 175.
111 H. İnalcık, "Bursa and...".
112 Ö. L. Barkan, "Essai sur les données...", s. 27.
113 F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*, s. 61. (italik benimdir).
114 Tasavvufun ortaya çıkış sebebi şöyle açıklanabilir kanısındayız. Kendi ilkel üretim tarzları ile uyuşan, Mazdek ve Babek öğretilerinden ilham alan batınilik hareketi, 13. yüzyılda Anadolu'da iştirakiyun (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 24) adı altında köy ve göçebe toplulukları arasında yaygındı. Bu mesleğe karşı 13. yüzyıldan itibaren Anadolu şehirlerinde tasavvufun yayılmaya başladığını görüyoruz. Vahdet-i Vücut felsefesine dayanan tasavvuf, iştirakiyuna nazaran daha ileri bir üretim tarzının dini bir görüntüsüdür. Üretim güçlerinin gelişmesi sonucunda Selçuklu ekonomisi göçebeliğe nispetle daha ileri bir iktisadi aşamaya gelmiştir. Eskiden tamamen somut emeğin hâkim olduğu üretim şekli yerini, yavaş yavaş, soyut emeğe bırakmaya başlamıştır. Emeğin bu yoldan fetiş karakteri alması, fütüvvet gibi iktisadi bir örgütün (ahîlik) yayılması ile yakından ilgilidir. Ekonomide meta üretiminin gelişmesi, emeği soyut emeğe indirgemekte ve bunun sonucunda emek her metada yansıyan üretken bir güç olarak gözükmektedir. Tıpkı Tanrının her insanda yansıdığı gibi... Bu bakımdan, emek de Tanrı gibi tek yaratıcı, tek kutsal olan şeydir. Tasavvuf erbabının elişçiliğine verdiği önem (S. Ülgener, *op. cit.*, s. 71) göz önüne getirilirse, emek ile Tanrı arasında kurulacak özdeşliğin niteliği daha iyi anlaşılır.
115 İ. H. Danişmend, *op. cit.*, s. 271.
116 H. İnalcık, "15. asır...", s. 61.
117 *İbid.*
118 "Quelques aspects de la structure éthnique de la ville médiévale balkanique" *Actes du Colloque International de la Civilisation Balkanique*, Sinaîa, 1962 *extrait*, s. 43.
119 "Sur certains aspects...", s. 226-7.
120 "*Rum büyük bir kısmı itibariyle kendine yeter bölge idi* ve şüphesiz daha önceki iki yüz yıl içinde nispeten sabit ilişkiler kurmuştur." J. C. Russell, "La Mediavel Balkan

and Asia Minor Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. III, 1960, s. 273. (italik benimdir).

121 Ö. L. Barkan, "15. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1939-1940, Cilt 1, Sayı 1, 2, 4.

122 *İbid.*, s. 444.

123 Ö. L. Barkan, "Türkiye'de Servaj Var mı idi?", *Belleten*, 1956, Cilt 20, Sayı 78, s. 245.

124 M. Akdağ, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum 1963; s. 19. E. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Leventler*, İstanbul 1965, s. 53.

125 B. A. Cvetkova, "L'évolution du régime féodal turc...".

III ASYA MI, FEODAL ÜRETİM TARZI MI? (Sayfa 65-89)

1 Doğu sorununa örnek olmak üzere: "Türk... *derebeylik devrinin en alt ve en barbar döneminde* bulunan toprak sahibi, memur ya da askerdir." Ya da: "... İngiliz mamul ürünlerini büyük miktarda ithal etmek ve bu mamul eşyanın ucuz satılması Asyai (asiatique) kapalı hayatın ev sanayiini kısa zamanda ortadan kaldırmıştır." K. Marx, *Türkiye Üzerine*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1966, s. 19, 29. Çev. Hilav ve A. Tokatlı, (italik çevirenlerindir).

2 *Critique...*, s. 31.

3 Marx'ın servaj ve Hindistan'daki mülkiyet şeklinin aynı sayılamayacağı hakkındaki düşünceleri açıktır:
"Kovalevsky diğer şeyler yanında, Hindistan için hiç önemli olmayan servajı unutuyor... Romano-Germen derebeyliği için çok karakteristik olan 'toprağın şiiri' Roma'da olduğu kadar Hindistan için söz konusu değildir. Hindistan'da toprak asil sınıfa dahil olmayanlara (soysuzlara) temlik edilmeyecek derecede *asil* değildir."
L. L. Gomoyunev and R. A. Ulyanocski, "The Work of the Russian Sociologist M. M. Kovalevsky", X15. *International Congres of Orientalist*, Moscow, 1960. Zikreden: E. J. Hobsbawn, *op cit.*, s. 58. Tercümede mevcut parantez daha geniş tutulmuştur.

4 Bu konuda daha geniş bibliyografya için bakınız: M. Godelier, "Bibliographie sommaire des ésrits de Marx et d'Engels", *La Pensée*, No, 114, Avril 1964.

5 *Op. cit.*

6 *Komünist Manifesto: Socialist Landmark*, Allen and Unwin, London, 1961., H. J. Laski'nin önsözüyle.

7 L. Althusser, "Aujourd'hui", *Pour Marx, F. Maspero,* Paris 1966, s. 27.

8 Marx'ta feodal üretim tarzının toplu bir tahlilinin olmadığını hatırlatalım. O feodalizm ile, kapitalizmi doğuran bir üretim tarzı olduğu kadarıyla ilgilenmiştir.

9 *Anti-Dühring*, Edition Social, Paris 1963, s. 209.

10 *İbid.*, s. 209.

11 *Correspondance...*, (Mektup: December, 1882).
Ayrıca, Riazonof, Engels'in 1890'da *Neue Zeit*'de yazdığı "Die auswertige Politik des Russischen Zarentus", adlı makaleden şu parçayı zikrediyor:
"Gerçekten de tıpkı bütün öteki Doğu egemenlikleri gibi, Türk egemenliği de, kapitalist bir toplumla uzlaşmayacak bir şeydir. Çünkü elde edilen artık-değeri zorba va-

lilerin ve gözü doymaz paşaların pençesinden kurtarmak imkânsızdır; burada burjuva mülkiyetinin ilk temel şartını yani tüccarın ve malının emniyet altında bulunan halini görmüyoruz."
K. Marx, *Türkiye Üzerine*, op. cit., s. 9.

12 Bu üç çalışma *L'origine...*'in zikredilen baskısında mevcuttur.
13 J. Chesneaux, "Oû en est...", II. s. 4. E. Varga'dan alınan parça. Ayrıca bakınız: K. Wittfogel, *op. cit.*, s. 494-96.
14 J. Staline, *Matérialisme dialectique et matérialisme historique*, Editions Sociales, Paris, s. 24.
15 *Economic Problems of Socialism in the U. R. S. S.*, Moscov 1952.
16 E. Varga, *Essais sur l'économie politique du Capitalisme*, Editions du Progrés. Moscou, 1967, s. 375.
17 K. Shiozawa, "Les historiens japonais et le mode de production asiatique", *La Pensée*, No. 122, Août 1965.
18 *Egypte: Société Militaire*, Editions du Seuil, Paris 1962.
19 "Communautés de village chez les Incas, les Asteques et les Mayas", *La Pensée*, No. 117, Octobre 1964.
20 "Les droits sur la terre dans la société malgashe précoloniale", *La Pensée*, No. 117, Octobre 1964.
21 "Les sociétés traditionalles en Afrique tropicale et le monde de production asiatique." *La Pensée*. No. 117. Octobre 1964.
22 "Esclavage, féodalism et mode de production asiatique dans l'Orient ancient", *La Pensée*, No. 132, Avril 1967.
23 *İbn Khaldoun*, E. Maspero, Paris 1966, s. 17. Fakat bazı yazarlara göre İslam ülkelerinde Asya üretim tarzı söz konusu değildir. M. Rodinson, *Islam et Capitalism*, Editions du Seuil, Paris 1966, s. 73-83.
24 "Byzance et le mode de production asiatique", *La Pensée*, No. 129. Oct. 1966.
25 *Op. cit.*
26 *Op. cit.*
27 *Op. cit.*
28 *İbid.*, s. 21.
29 Yves Lacoste, *Geographie du sous-developement*, Press Universitaires de France, Paris 1965.
30 *Op. cit.*, s. 191.
31 *İbid.*, s. 200.
32 *Op cit.*, s. 146.
33 *İbid.*, s. 147.
34 Ö. L. Barkan, "Essai sur les données...", s. 23. F. Braudel, *La Meditarrenée et le monde meditarrenéen â l'époque de Philippe II*. Paris 1944, s. 137.
35 Nizamülmülk, *op. cit.*, s. 21.
36 A. N. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon*, The Royal Academic Society, London, 1939, s. 70.
37 B. C. Brundage, "Feudalism in Ancient Mezopotamia and İran", *Feudalism in History*, Princeton University Press, Princeton 1956. Edited by R. Coulborn, s. 98.
38 W. F. Edgerton, "The Question of Feudal Institutions in Ancient Egypt", *İbid.*, s. 122.
39 Bu konuda 1524 tarihli Mısır Kanunnamesi belki bir fikir verir sanıyoruz. Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 355, 364.
40 Osmanlı toplumunun Selçuklu toplumunun bir devamı olduğu, kanısını, ayrı bir tarih görüşüne sahip olduğumuz halde, rahmetli F. Köprülü ile paylaştığımızı söyleyelim.

41 Aşağıdaki hikâyenin konumuz için fevkalade ilginç olduğunu zannediyoruz:
"Sultan Süleyman bir gün mahremleri ile görüşürken onlara velinimet-i âlem kimdir diye sormuş. Onların da Padişah Hazretleridir demeleri üzerine: Hayır velinimet-i âlem reaya yani köylüdür ki ziraat ve hıraset emrinde huzur ve rahatı terk ile iktisab ettikleri nimetle bizleri i'tam ederler, demiştir."
İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, Cilt 2, s. 420.

42 "Economie Paysanne: Concept pour l'histoire économique", *Annales*, Mai-juin - 964.

43 K. Marx, *Misère de la philosophie, œuvres*, Pléiade, *op. cit.*, s. 79.

44 *İbid.*, s. 78. Üretim güçleri ve "iktisat" ile kastedilen, üretim faktörleri, yani emek, toprak ve sermaye ile bilim ve teknolojinin seviyesidir. Bakınız benim: *İktisadi Büyüme: Marx'ın Görüşleri ve Harrod'la Karşılaştırma*, Sermet Matbaası, İstanbul 1959, s. 12-16.

45 *İbid.*, s. 79-80. (İtalik benimdir.)

46 *Correspondence...*, (mektup: September 1890), s. 475. (Son italik benimdir.)

47 L. Althusser, "L'objet du Capital", *Lire le Capital*, F. Maspero, Paris 1965. "Contradiction et surdétermination", *Pour Marx*, F. Maspero, Paris 1966. "Sur la dialectique matérialism", *İbid.*, Bu konuda ayrıca bakınız: E. Balibar, "Sur les concepts fondemantaux du matérialism historique", *Lire le Capital, op. cit.* L. Althusser'in üst-belirlenme tahlilinin bir kısa dönem tahlili olduğu kadar, tarih felsefesi bakımından da önemli olduğunu hatırlatalım. Kavram, tarihte belirleniş konusuna üstyapı kurumlarını kattığından, bahsimiz bakımından yeni bir anlam taşıyabilir. Bu tahlil çerçevesi E. Balibar'a daha açık olarak *secular* hareketi kapsamaktadır.

48 K. Marx - F. Engels, *Oeuvres Choisies*, Editions du Progrés, Moscou 1955, Tome I, s. 251.

49 *Critique du Programme de Gotha*, Editions Sociales, Paris, s. 23.

50 *Pour Marx, op. cit.*, s. 104.

51 C. III - 772.

52 E. Balibar, *op. cit.*, s. 212 - 13.

53 Avrupa feodalitesi konusunda çok zengin olan yazından, konumuzu ilgilendirdiği kadarı ile, ancak birkaç klasik eser vermekle yetinelim. F. L. Ganshof, *Qu'est-ce que la Féodalité*, Editions de la Beconniére, Bruxelles, 1947; B. Bloch *La société féodale: La formation des liens dependences*, Albin Michel, Paris 1949; H. Heaton, *Histoire économique de l'Europe*, Armand Colin, Paris 1950; J. Calmette, *La société féodale*, Armand Colin, Paris 1952; R. S. Lopez, *Naissance de l'Europe*, Armand Colin, Paris 1962; R. Boutruche, *Seigneurie et Féodalité: Le premier âge des lines d'homme â homme*, Paris 1959. *J. Heers, L'occident aux XIVe et XVe siècles*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966. Ayrıca konumuz için şu makaleler de önemlidir: Cl. Cahen, "Réflexion sur l'usage du mot de Féodalité", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. III, Avril 1960. M. Bloch "Féodalism as a Type of Society", *Sociology and History*, Macmillan, London 1964, Edited by W. J. Cohnmen and A. Boskoff. V. Birioukovitch - I. Levitski, "Le Moyen Age" *Recherches Internationals*, Mai-juin 1963.

54 P. Wittek'in bahsettiği, Aydınoğullarından bir beye dedenin birinin "gaziler sultanı" unvanı verirken yapmış olduğu törenin, insandan insana bağlılık aktiyle hiçbir ilgisi yoktur. Orada bey der ki: "Bu asa ile bütün ihtiraslarımı kıracağım, sonra da bütün din düşmanlarımı öldüreceğim" (*Osmanlı İmparatorluğunun...*, s. 50). Oysa Avrupa feodalitesinde herhangi bir *vassal*'lik aktini ele alırsak orada *vassal suzerain*'e der ki

"Şu andan itibaren Kont Guillaume'a sadık olacağım ve onu her şeyden koruyacağım" (F. Ganshof, *op. cit.*, s. 91).

55 Bu konuda fevkalade önemli olan bir çalışma henüz elimize geçmiş bulunuyor. Zikredemeden geçemeyeceğiz: İ. Banu, "La formation sociale "asiatique" dans la Perspective de la philosophie orientale asiatique", *La Pensée*, No. 132, Avril 1967.

56 *J. Heers, L'occident aux XIVe et XVe siècles*, Presse Universitaires de France, Paris, 1966.

57 Studies in the Development ... s. 42.

58 The Transition from ... Tartışmalar için bakınız: "Du féodalisme Ou Capitalism" op. cit., G. Lefèbre, G. Procacci, A. Soboul.

59 Her iki üretim tarzı için kurmaya çalıştığımız modeller J. Sacks'ın şemalarıyla yakın bir benzerlik göstermektedir. "Nowa Faza dyskusj O Formacjach" Nowe Drogi Mars 1960 zikreden: J. Chesneaux, "Ou en est... il" s. 43-45.

60 F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*, M. Akdağ, *Türkiyenin İkisadî...*

61 Cl. Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 17, 1955 - 56, s. 357 - 8. Çev. L. Güçer.

62 Nicepborus Gregoras'tan zikreden: P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, s. 16. Çev. O. Ş. Gökyay.

63 G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, Chapitre. VIII.

MARKSİST "ÜRETİM TARZI" KAVRAMI
(Sayfa 99-155)

1 K. Marx: *Contrubition à la critique de l'economie politique*, A Costes Paris 1954. s. 31. (*İtalikler* benimdir.)

2 K. Marx - F. Engels, *Selected Correspondance*, International Publishers, New York, Letter: Marx tq P. V. Annekov, Brussels, 28 December 1846 s. 7.
Burada sivil toplumdan kasıt, işbölümü ve sınıflara dayanan herhangi bir toplumdur. (Editör'ün notu.)

3 Konumuz Marksist felsefenin incelenmesi olmadığından soruna sadece değinilecektir.

4 Fransızca ve İngilizce'de kullanılan *mode* kelimesi ile Almanca'da kullanılan *Weise* kelimesini günümüzün dilindeki "tarz" kelimesi ile karşılıyoruz. "Tarz" yerine *form, shape* ve *figure* gibi kelimelerin karşılığı olan biçim'i kullanmanın Türkçeyi fakirleştireceğine inanmaktayız.

5 K. Marx-F. Engels, *Selected Correspondance*, Letter to H. Starkenburg, 25 January 1894, s. 516-17. Ayrıca: G. V. Plehanov'un coğrafî çevreye verdiği abartılmış önem için bakınız: G. V. Plehanov, *Marksist Düşüncenin Temel Meseleleri*, Sosyal Yayınlar, 1969 İstanbul, Çev. S. Hilav. E. Buri, N. Burhan, S. Mimoğlu, s. 21 ve ötesi.

6 K. Marx-F. Engels, *The First Indian War of Independence*, 1887-1859, "The British Rule india", June 1853, Foreign Languages Publishing House, Moscow.

7 J. Staline, *Materialisme dialectique et materialisme historique*, Editions Sociales, Paris, s. 18.

8 K. Marx-F. Engels, *L'ideologie allamende*, Editions Sociales, Paris, 1968, s. 25.

9 K. Marx, F. Engels, *Selected Correspondance*, Letter to P. V. Annenkov, Brussels, 28. December 1846, s. 8

10 K. Marx, *Capital*, Foreing Languages Publishing House, Moscow, Vol. 11, s. 34

11 *ibid,* Vol. 1. s. 508.
12 *ibid,* Vol. 1. s. 41. F. Engels, *Textes. Editions Sociales*, Paris, Hazırlayan: J. Kanapa, s. 190.
13 K. Marx, *Travail salarié et capital*, Editions Sociales, Paris, s. 31.
14 Bu konuda özellikle şu çağdaş Marksistlerin yazılarına bakınız: L. Althusser, "L'objet du Capital", *Lire le Capital*, Maspero, Paris 1965. E. Balibar, "Sur les concepts fondemantaux du matérialisme historique", *ibid* Ch. Bettelheim, *La transition vers l'économie socialiste*, Maspero, Paris, 1968.
15 Fransızca nüshası: K. Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique*, Editions Anthropos, Paris, Vol. 1, 11.
16 *ibid,* Vol, I, s. 425.
17 K. Marx, *Kapital*, Vol I, P. 181.
18 *Fondements* Vol. I, s. 434.
19 *İbid*, Formes antérieures à la production capitalistes", Vol. I, s. 435-36.
20 K. Marx, *Introduction générale à la critique de l'économie politique*, Œuvres, Pléiade, Paris, s. 254-55.
21 K. Marx - F. Engels, *Selected Correspondance*, Letter: Engels to. C. Schmidt, 5 August 1890, s. 473.
22 N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, Paris 1968, s. 8.
23 K. Marx. *Kapital*, Vol. III, s. 141.
24 K. Marx, *Contribution*, s. 271.
25 *ibid*, s. 286.
26 *ibid*, s. 287.
27 K. Marx, *Misêre de la philosophie*, *Oeuvres*, Pléiade, Paris, Vol I, s. 79.
28 K. Marx, *Contribution*, Préface.
29 K. Marx, *Travail salarié*.....s. 31.
30 K. Marx, *ibid*, s. 31.
31 K. Marx, *Contribution*...s. 30 (*İtalik* benimdir.)
32 K. Marx, *Kapital*, Vol. III, s. 272.
33 K. Marx, *Kapital*, Vol. I, s. 217.
34 K. Marx, *Misère*
35 *op cit*., s. 31.
36 K. Marx-F. Engels, *Komünist Manifesto*, Allen and Unwin, London 1961 H. Laski'nin takdim yazısı ile.
37 L. Althusser, *Pour Marx*, Maspero, Paris, 1966, s. 27.
38 Bakınız: *The First Indian War*.... ve *Selected Correspondance.*
39 *Contribution*... s. 31.
40 Bazı Türk Marksistleri, keyfî siyasi eylemlerine meşruluk kazandırmak için Marx'ın bazen "Formen" dışında bu konuyla hiç ilgilenmediğini iddia etmektedirler. Böyle bir iddia saçmadır. Örneğin, M. Belli, "Asya Üretim Tarzı Üzerine Birkaç Söz", *Aydınlık*, Şubat, 1969, Sayı 4. Kesinlikle ikna olunmak için bakınız: *Sur les sociétés précapitalistes: Textes Choisis de Marx, Engels, Lenine*, Editions Sociales, Paris 1970, Préface de M. Godolier.
41 K. Marx-F. Engels, *L'origine de la famille de la propriété privée et de l'Etat*, Editions Sociales, Paris.
42 K. Marx-F. Engels, *Critique des programmes de Gotha et d'Ertfurt*, Editions Sociales, Paris, s. 25.
43 K. Marx, *Kapital*. Vol. I, s. 761.
44 K. Marx, *Manuscrits de 1844*, Editions Sociales, Paris, özellikle: "Le travail aliéné" bahsine bakınız.
45 Köleci üretim tarzının antik üretim tarzının çöküşü ile ortaya çıktığı iddia edilmiştir: CH. Parrain, "La lutte des classes dans l'antiquité classique "*La Pensée* No. 108, 1963.

46 K. Marx. *Manuscrits*...s. 50.
47 J. Staline, *Les problèmes économiques du socialism en U.R.S.S*, Editions Sociales, Paris; A. Zaberman, "The Soviet Debate on the Law of Value and Price Formation", *Value and Plan*, University of California Press, Berkley 1960, Edited by., G. Grossman.
48 K. Marx-F. Engels, *Critique des programmes*..... s. 23.
49 Bu konuda bakınız. N. Josny, A. Balinsky, M. Dobb, I. Anchiskin, A. Bezuglav, *The Soviet Economy*, Apploton, New York, 1963. Edited by. H. Shaffer. Ayrıca: E. Varga, Political Testament, *New Left Review*, No. 62, 1970.
50 O. Lange, *Economie Politique*, Presses Universitaire de France, Paris 1962, s. 22; K. Boratav, "Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine", *Aydınlık*, Ocak, 1970; Ch. Bettelheim, "Sur la persistance des rapports marchands dans les pays socialistes", *Les Temps Modernes*, Mars 1970, No. 284.
51 K. Marx, *Contribution* s. 31.
52 E. J. Hobsbawn, "İntroduction", K. Marx, *Pré-Capitalist Economic Formation*, Lawrance and Wishard, London.
53 Bununla birlikte, Engels 1882'de yazdığı *L'époque franque*'de Asya ülkeleri ile Rusya için komün mülkiyeti ve ceberrut devletten bahsetmekte idi. *L'origine de la famille*....s. 224.
54 Staline, *Matérialisme historique*.....s. 24.
55 *"Sur la mode de production asiatique"*, Editions Sociales, Paris, 1969. Bakınız: M. Godelier, "Introduction".
56 K. Marx-F. Engels, *L'idéologie*, s. 38. (*İtalik* benimdir.) Aynı anlamda: Bakınız: "Lettres de Marx à Zassoulitch", 1881, *L'homme et la Société*.
57 Zikreden: J. J. Goblot, *Matérialisme historique et histoire des civilisations*, Editions Sociales, Paris, 1969, s. 65.
58 *Fondaments* içinde, "Formes antérieures à la production capitaliste". Ayrıca: "Letters de Marx à Zasoulitck", 1881, *L'Homme et la Société*.
59 M. Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, Ant, İstanbul 1969, s. 274-75.
60 Bu konuda ayrıntılı bir tahlil için bakınız: M. Godelier, *La notion du mode de production asiatique et les schemas marxistes d'évolution des sociétés*. CERM Paris; S. Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1967.
61 M. Godelier, "L'introduction", *op. cit*, s. 68.
62 Ch. Parrain, *Mode de production et classes sociales en système pré-capitalist*, Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes.
63 Eğer, açıkça söylememekle beraber, İ. Cem, Osmanlı toplumunu açıklamak için Asya üretim tarzı hipotezini kullanmışsa (ki ben öyle sanıyorum), Osmanlı toplumunun yükseliş çağları için kullandığı "sınıfsız toplum" niteliğinin doğru olmaması gerekir. Nasıl olur ki, Osmanlı toplumunda reaya hem ayni, hem de nakdi vergi vermekte idi. Her vergi bir artık-ürün olduğuna göre, bunu gasp eder bir sınıfın olması tabiidir. Bakınız: İ. Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1970, s. 58-59.
64 Bu çizelgenin ortaya çıkmasında, dostum Ayhan Yaman'ın katkıları büyüktür. Kendisine alenen teşekkür ederim.
65 Elimizde maalesef Morgan'ın kitabı bulunmadığından okuyucuyu aşağıdaki eserlere yollayacağız: M. Rodinson, "Sur le concept de démocratie militaire", *La Pensée*, No. 66, 1956; M. Godelier, *op. cit*, s. 73-76.
66 K. Marx, *Kapital*, Vol I, s. 714-15.
67 K. Marx *Kapital*, Vol III, s. 241. Ayrıca: Vol: III, s. 259.
68 "Asya üretim tarzı modelinin" kendi içsel diyalektiği ile bozulmasını "servet birikimine ve ticarete" bağladığımızı hatırlatalım - S. Divitçioğlu, *Az-Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı*, Elif Kitapevi, İstanbul 1966, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı*.....

69 Günümüzde Osmanlı toplumunun yapısı üzerine çalışan bazı yazarlar zımnen ya da şeklen, Asya üretim tarzı hipotezini çalışmalarına esas olarak almıştır. Örneğin: N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969; İ. Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Ant, İstanbul; M. Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, Ant, İstanbul; T. Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant, İstanbul; İ. Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1970; M. Ali Aybar, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968 içinde "Türkiye Sosyalizmi".

70 *Op. cit.*

71 K. Marx *Kapital.* Vol. I, s. 237.

72 "Doğal" sözü birçok yerde geçiyor: Bakınız: *Fondements*, s. 436.

73 "Basit emekçi olarak, birey çıplaklığı içinde bir tarihi öğedir", *ibid*, s. 436.

74 *ibid*, s. 436-437.

75 *op. cit*, l. Brouillon, s. 169.

76 Marx-Engels, *Oeuvres Choisies*, Editions du Progrès, Moscow, Vol II, s. 550. Engels à N. Danielson, Londra, 17 Octobre 1893.

77 V. I. Lenin, "Our Revolution", *Marx-Engels-Marxism*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, s. 600.

78 *Kapital* içindeki ünlü cümledeki çeviri, değişik çeviricilere göre başka başka kullanılmıştır. Sırasıyla, *Kapital*, *op cit*, Vol III, s. 239, *Le Capital* Editions Sociales, Paris, VI, s. 257. *Le Capital*, Costes, Paris, X. s. 177. *Oeuvres.* Pléiade Vol II. s. 1026. Son olarak kullanılan "nüve yapısı" Ch. Bettelheim'den alınmıştır. *ibid.*
Bununla birlikte bütün çevirilerde aynı anlam vardır. Yani "kapitalist üretimin özgül karakteri onun nüve yapısında teşekkül eder."

79 L. Althusser, *op. cit.*

80 E. Balibar, *Lire le Capital, op cit.*, "Sur les concepts fondemantaux du matérialisme historique".

81 Ch. Bettelheim, *op. cit.*, özellikle: "Problématique de l'économie de transition".

82 V. Lenin, "Economie et politique à l'époque de la dictature du prolétaria", *L'alliance de la classe ouvrière et de la pavsannerie,* s. 595.

83 V. Lenin'in vergi hakkında 9 Nisan 1921'de verdiği demeçte zikredilen farklı mülkiyet ilişkileri. Zikreden: Ch. Bettelheim, *op. cit*, s. 14.

84 K. Marx, *Kapital*, Vol II, s. 34.

85 K. Marx, *Contribution*, s. 30.

86 K. Marx-F. Engels, *Etudes philosophiques*, Editions Sociales, Paris, Marx à P. Annenkov, Bruxelles 28 Décembre 1846, s. 147.

87 K. Marx, *Kapital*, Vol III, s. 772.

88 K. Marx, *Misère*.....s. 79-80.

89 F. Engels, *Textes*, Editions Sociales, Paris, "Le matérialisme historique" s. 191. Ayrıca bakınız: K. Marx-F. Engels, *Etudes philosophique, op. cit,* Engels to H. Starkenburg, Londres, le 25 Janvier 1894, s. 163. (*İtalik* benimdir.)

90 K. Marx - F. Engels, *ibid.* Engels à J. Bloch, Londres, 21 September 1890, s. 154.

91 L. Althusser, *Lire le Capital*, Maspero, Paris, 1965 Vol I, II. *Pour Marx*, Maspero Paris 1966. Özellikle bakınız: "Contradictionet Surdetermination".

92 F. Engels, *L'origine,* s. 16.

93 K. Marx, *Kapital*, Vol. III, s. 771 (*İtalik* benimdir.)

94 K. Marx, *Kapital* Vol I, s. 235.

95 K. Marx, *Kapital* Vol. III, s. 171.

96 K. Marx, *Pré-Capitalist Economic Formation*, Lawrance Wishart, London, s. 122.

97 *ibid*, s. 126.

98 Ch. Bettelheim, *op. cit.*, s. 24.

99 Sosyalist bir toplumda çeşitli üretim ilişkilerinin (devlet, kooperatif, özel mülkiyet) birlikte yaşamaları bu üretim tarzını sınıflı bir toplum kategorisine sokmaz. Sömüren sınıfın ortadan kalması ile, sınıflı toplum ortadan kalkmış, fakat emekçiler arasında farklı zümreler şimdilik muhafaza edilmiştir.
100 A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Whealth of Nations*, Methuen and co. London 1935, Vol I, s. 421.
101 F. Engels, "L'illusion juridique", *Textes*, Editions Sociales, Paris 1968, s. 431.
102 K. Marx, *Kapital* Vol III, s. 245.
103 K. Marx - F. Engels, *Manifesto*.... s. 134.
104 K. Marx, *Conribution*.....s. 30. (*İtalik* benimdir.)
105 Ch. Bettelheim, *op. cit.*
106 K. Marx, *Capital*, Vol I, s. 73.
107 K. Marx, *ibid* Vol. I, s. 72.
108 *ibid*, Vol. III, s. 806.
109 *ibid*, Vol. III, s. 809.
110 *ibid*, Vol. III, s. 810.
111 *ibid*, Vol. III, s. 810.
112 *ibid*, Vol. I, s. 82 foot-note.

BİBLİYOGRAFYA

AKDAĞ, M., "Osmanlı Devrinde Esas Düzen", *Tarihi Araştırmalar Dergisi*, Cilt III, Sayı 4-5, 1965.

AKDAĞ, M., "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIII 1949.

AKDAĞ, M., *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum 1963.

AKDAĞ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara 1959.

AKŞİT, B., *Türkiye'de "Az-Gelişmiş Kapitalizm" ve Köye Giriş*, O.D.T.Ü. Öğrenci Birliği Yayımları, Ankara 1966.

ALTHUSSER, L., "L'objet du Capital", *Lire le Capital*, F. Maspero, Paris 1965.

ALTHUSSER, L., *Pour Marx*, F. Maspero, Paris 1966.

ANHEGGER, R. - İNALCIK, H., *Kanunname-i Sultanî Ber Huceb-i Örf-i Osmanî*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.

ANTONIADIS - BIBICOU, H., "Byzance et le mode de production asiatique", *La Pensée*, No. 129, Octobre 1966.

ÂŞIK Paşaoğlu Aşıkî, "Tevarih-i Al-i Osman", *Osmanlı Tarihleri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, Hazırlayan: N. Adsız.

AYNÎ Ali Efendi, *Kanunname-i Al-i Osman*, Hazırlayan: H. Tuncer.

BALIBAR, E., "Sur les concepts fondemantaux du matérialisme historique", *Lire le Capital*, P. Maspero, 1965.

BANU, İ., "La formation sociale "asiatique" dans la perspective de la philosophie orientale asiatique", *La Pensée*, No. 132, Avril 1967.

BARKAN, Ö. L., "Avarız", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2.

BARKAN, Ö. L., "Essai sur les donées statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, August 1957, Vol. I, Part I.

BARKAN, Ö. L., "İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku", *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1941, Cilt 7, Sayı 1.

BARKAN, Ö. L., "Les particularités du system financier ottoman et son évaluation du XVe au XVIIe siécle", *L'impôt dans le cadre de la Ville et de l'Etat*, Collection Histoire, 1966.

BARKAN, Ö. L., "Malikhâne-Divanî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuası*, 1939, Cilt II.

BARKAN, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953, Cilt 15.

BARKAN, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 1942, Sayı II.

BARKAN, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü*, 53.

BARKAN, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1944, Cilt 1, Sayı 4.

BARKAN, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğundaki İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1950-54.

BARKAN, Ö. L., "Türkiye'de Servaj Var mı idi?", *Belleten*, 1956, Cilt 20, Sayı 78.

BARKAN, Ö. L., "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Ülkü*, 1938.

BARKAN, Ö. L., "15. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1940 Cilt I, Sayı 1, 2, 4.

BARKAN, Ö. L., *Osmanlı İmparatorluğunda Zıraî Ekonominin Hukuki Esasları*, Burhanettin Matbaası, İstanbul 1943.

BATEAU, P., "Les droit sur la terre dans la société malgashe précoloniale" *La Pensée*, No. 117 Octobre 1964.

BAYSUN, M. C., "Ebusu'ud Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4.

BELİN, M., *Türkiye İktisat Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

BIRIOUKOVITCH, V.-LEVITSKI, I., "Lo Moyen Age", *Recherches Internationales*, "Le Féodalisme", Mai-Juin 1963.

BLOCH, M., "Feudalism as a Type of Society", *Sociology and History*, Macmillan, London 1964, Edited by, W. M. Cohnman and B. Boshoff.

BLOCH, M., *La société féodale, La formation des liens de dependence*, Albin Michel, Paris 1949.

BOUTRUCHE, R., *Seigneurie et Féodalité: Le premier âge des liens d'homme à homme*, Paris 1965.

BRAUDEL, F., *Le Méditerranné et le monde méditerranéen â l'époque de Philippe II*, Paris 1949.

BRUNDAGE, B. C., "Feudalism in Ancient Mezopotamia and Iran", *Feudalism in History*, Princeton University, Princeton 1956, Edited by R. Coulborn.

CAHEN, CI., "L'évolutoin de 'llqta", *Annales* 1953.

CAHEN, CI., "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 17, 1955-56.

CAHEN, CI., *Osmanlı Tarihinde Leventler*, İstanbul 1965.

CAHEN, CI., Réflexion sur l'usage du mot de "Féodalité", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. III., 1966.

CALMETTE, J., *La société féodale*, Armand Colin, Paris 1952.

CEZAR, M., "L'évolution du régime féodal truc de la fin du XVIe jusqu'au millieu du XVIIIe siècle", *Etudes Historiques*, Sofia 1960.

CHESNEAUX, J., "Où en est le discussion sur le mode de production asiatique I" *La Pensée*, No. 122 Août 1965.

CHESNEAUX, J., "Quelques perspectives de recherche", *La Pensée*, No. 114 Avril 1964.

CHESNEAUX, J., Où en est la discussion sur le mode de production asiatique II" *La Pensée*, No. 129 Octobre 1966.

CVETKOVA, B. A., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, 1947 Cilt I.

DANİŞMEND, İ. H., *Dede Korkut Kitabı*, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, Hazırlayan: M. Ergin, Ankara 1944.

DE SANTIS, S., "Les communautés de village chez les Incas, les Aztèques et les Mayas", *La Pensée*, No. 122 Août 1965.

DEDE KORKUT(!), *Türkiye Köy İktisadı*, Kadro Neşriyatı, Ankara 1934.

DHOQUOIS, G., "Le mode de production asiatique" *Cahiers D'Etudes de Sociologie*, XLI. Dec. 1966.

DİVİTÇİOĞLU, S. (1999 a), "Asya Üretim Tarzına Değin" içinde: *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*. YKY.

DİVİTÇİOĞLU, S., *Az Gelişmiş Ülkeler ve Asya Üretim Tarzı*, Elif Yayınları, İstanbul, 1966.

DİVİTÇİOĞLU, S., *İktisadi Büyüme: Marx'ın Görüşleri ve Harrod'la Karşılaştırma*, Sermet Matbaası, İstanbul 1959.

DİVİTÇİOĞLU, S., (1999 b), "Batı Çoğulcu Devleti *versus* Osmanlı Bütüncül Devleti", içinde: *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, YKY.

DİVİTÇİOĞLU, S., (1980), "Yeniden-Üretim Matrisi Hakkında", *Toplum ve Bilim*, Güz, Sayı 11.
DOBB, M., "Marx on Pre-Capitalist Economic Formations", *Science and Society*, Vol. XXX No. 3 1966.
DOBB, M., *Studies in the Development of Capitalism*, Kegan Paul, London 1963.
EDGERTON, W. F., "The Question of Feudal Institutions in Ancient Egypt", *Feudalism in History*, Princeton University Press, Princeton 1956, Edited by R. Coolborn.
ENGELS, F., *Anti-Dühring*, Editions Sociales, Paris 1963.
ENGELS, F., *L'époque franque, L'origine...*
ENGELS, F., (1891:1966) *L'origine de la famille, de la propriété et de l'Etat*, Editions Sociales, Paris 1966.
ENGELS, F., *La Marche, L'origine...*
ENGELS, F., *Sur l'histoire des anciens Germains, L'origine...*
FOLIAK, A. N., *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebenon*, Royal Academic Society, London 1939.
GANSHOF, F. L., *Qu'est-ce que la Féodalité*, Editions de la Baconniére, Bruxelles 1947.
GARELLI Paul, DURAND, Jean-Marie, GONNET Hatice, BRENIQUET, Catherine, LEMARIE Andre, *Le Proche Orient Asiatique*, c. 2, Nouvelle Clio – PUF, Paris, 1997.
GIBB, H.-BOWEN, H., *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916.
GIBBON, H. A., "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1949, XX. Sayı 1-4.
GODELIER, M., "Bibliographie sommaire des écrits de Marx et d'Engels", *La Pensée* No. 114, Avril 1964.
GODELIER, M., "La notion de mode de production asiatique", *Les Temps Modernes*, No. 228, 1965.
GODELIER, M., *La notion du mode de production asiatique et les schémas marxistes d'évolution des sociétés*, Centre d'Etudes et de Recherche Marxistes, Paris.
GÖKBİLGİN, T., *Empire de Levant*, Paris 1946.
GÖLPINARLI, A., *15. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler ve Mukataalar*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.
GROUSSET, R. KOÇİ Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1939, Hazırlayan: A. K. Aksüt.
HEATON, H., *Histoire économique de l'Europe*, Armand Colin, Paris 1950.
HEERS, J., *L'occident aux XIVe et XVe siècles*, Presses Universitaires de France, Paris 1966.
HİLAV, S., "Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine", *Eylem* No. 13.
HİLAV, S., "Asya Tipi Üretim Nedir?", *Yön* 18, Şubat 1966.
HOBSBAWN, E. J., "Introduction", *Pre-Capitalist Economic Formations*, (K. Marx), Lawrence and Wishard, London. 1964.
İBN Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, (VII. Defter), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, Hazırlayan: Ş. Turan.
İNAL, A., "Orun ve Ülüş Meselesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931, Cilt I.
İNALCIK, H., "Bursa and the Trade of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. III, Part 3, Aug. 1960.
İNALCIK, H., "İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1959, Sayı 1.
İNALCIK, H., "Mehmet II.", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7.
İNALCIK, H., "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, 1951, Cilt 25, Sayı 60.
İNALCIK, H., "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, Cilt XXIII, Ekim 1959.

İNALCIK, H., "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Mart 1959.
İNALCIK, H., "Ottoman Methods of Conquest", *Stvdia Islamica*, Ex 1945.
İNALCIK, H., "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization of Japon and Turkey*, Princeton University Press, 1964, Edited: R. E. Word and D. A. Rostow.
İNALCIK, H., "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953, Cilt 15.
İNALCIK, H., *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.
İNALCIK, H., *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.
İSMAİL HÜSREV, *Islamic Society and the West*, Oxford University Press, London 1950.
KAZGAN, G., *İktisadi Düşünce Dersleri*, Fige Teksir, İstanbul 1967.
KÖPRÜLÜ, F., "Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931, Cilt I.
KÖPRÜLÜ, F., "Orta Zaman Türk-İslâm Feodalitesi", *Belleten*, Cilt 5, Sayı 19, 1941.
KÖPRÜLÜ, F., "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 1942, Sayı II.
KÖPRÜLÜ, F., *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
LACOSTE Y.-LICHTEIM, G., "Marx and the Asiatic Mode of Production", *St. Antony's Paper* No. 14 1963.
LACOSTE, Y., *Géographie du sous-developpement*, Press Universitaires de France, Paris 1965.
LAKATOS, I., (1978) "Falsificátion and Methodology of Sciéntific Researc Programmes", *in* Lakatos, I. & Musgrave, A. (1978), *Criticism and Growth of knowledge*, Cambridge University Press.
LOPEZ, R. S., *Naissance de l'Europe*, Armand Colin, Paris 1962.
MALEKECHVILLI, G. A., "Esclavage, féodalisme et mode de production asiatique dans l'Orient ancien", *La Pensée*, No. 132, Avril 1967.
MARDİN, Ş., *Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Conciousness*, Ankara, Teksir edilmiş araştırma.
MARX, K., "Introduction générale â la la critique de l'économie politique", *œuvres*, Pléiade, Editeur; M. Ruber, Vol. I.
MARX, K., *Capital*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.
MARX, K., *Contribution à la Critique de l'économie politique*, Costes, Paris.
MARX, K., *Critique du Programme de Gotha*, Editions Sociales, Paris.
MARX, K., (1857-58), *Foudements de la critique de l'économie politique*, edition Antrophos Vo. I, II.
MARX, K., *La 18-Brumaire de Louis Bonaparte*, Oeuvres *Choisies*, Editeurs: du Progrès, Moscou 1955, Tome I.
MARX, K., *Misère de la philosophie*, O Euvres, Pléiade, Paris, Editeur: M. Rubel, Tome I.
MARX, K., *Pré-Capitalist Economic Formations*, Lawrance and Wishard, London 1964.
MARX, K., *Türkiye Üzerine*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1966, Çev. S. Hilav-A. Tokatlı.
MARX, K.-ENGELS, F., (1848:1966) *Communist Manifesto: Socialist Landmark*, George and Unwin, London 1966. H. J. Laski'nin önsözü ile.
MARX, K.-ENGELS, F., *The Correspondence of Marx and Engels*, International Publishers, New York.
MARX, K.-ENGELS, F., *The First Indian War of Independence*: 1857 - 1859, Foreign Publishing House, Moscow.

MARX, K.-ENGELS, F., *The German Ideology*, Lawrence and Wishart, London.
MİRMİROĞLU, V.P., *Fatih Sultan Mehmet II Devrine Ait Tarihi Vesikalar*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1945.
MORGAN, L., (1877:1959), *Le société archaique*, editions Antrophos.
MUTAFCIEVA, V.P., "De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare", *Etudes Historiques*, Sofia 1960.
NEŞRÎ, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1949, Hazırlayanlar: F. R. Onat ve M. A. Köymen.
NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetname*, Sermet Matbaası, İstanbul, Çev. M. S. Çavdaroğlu.
OSTROGONSKI, M. G., *Pour l'histoire de la Féodalité Byzantine*, Bruxelles 1954.
ÖZÇELİK, S., *Avrupa Feodalitesinin Mahiyeti, Menşeî, Avrupanın Siyasi ve Medenî İnkişafında Rolü ve Türklerin Tımar Teşkilâtı ile Mukayesesi*, İsmail Akgün, İstanbul 1951.
PARAIN, Ch., "Comment caractériser un mode de production", *La Pensée*, No. 132, Avril 1967.
RODINSON, M., *Islam et Capitalism*, Editions du Eeuil, Paris 1966.
RUSSEL, J. C., "Late Mediveal Balkan and Asia Minor Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. III, Part 3, Oct. 1960.
SAHİLLİOĞLU, H., *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul 1958, İktisat Fakültesi Doktora Tezi. Yayımlanmamış.
SERTOĞLU, H., "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.
SHIOZAWA, K., "Les historien japonais et le mode de production asiatique", *La Pensée*, No. 122, Août 1965.
STALINE, J., *Matérialisme dialectique et matérialisme historique*, Editions Sociales, Paris.
SURET-CANALE, J., "Les sociétés traditionalles Afrique", *La Pensée*, No. 117, Octobre 1964.
THORNIER, D., "Economie Paysanne", Concept pour l'histoire économique, *Annales*, Mai-Juin 1964.
TODOROV, N., "Quelques aspects de la structure éthnique de la ville mediévale balkanique", *Actes du Colloque Intarnational de Civilisation Balkanique*, 1962, *Extrait.*
TODOROV, N., "Sur certains aspects des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles", *Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines*, Beograd 1964, Tome II.
TOKEI, F., "Les veus de Marx et d'Engels", *La Pensée*, No. 114, Avril 1964.
TOYNBEE, A., "Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu", *Yeni Ufuklar*, Haziran 1958.
TOYNBEE, A., *A Study of History*, Oxford University Press, London 1945.
TURAN, O., "İkta'", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5-II.
UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1943.
UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.
UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961, Cilt 1, 1964, Cilt 2.
ÜLGENER, S., *İktisadi İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951.
VARGA, E., "Asya Tipi Üretim Biçimi", *Sosyal Adalet*, No. 20, 1965, Çev.: K. Somer, OSMANLI TOPLUMU

VARGA, E., *Essais sur l'économie politique du capitalisme* Editions du Progrés Moscou, 1967.

VLADIMITSOV, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, Çev. A. İnan.

WITTEK, P., "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", *Belleten*, Sayı 27, Çev. H. İnalcık.

WITTEK, P., *Menteşe Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944.

WITTEK, P., *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1947, Çev. F. Arık.

DİZİN

Abdâlân-ı Rum [Abdallar], 29
Abdel-Malek, A, 69
Ahî Evren, 30
Ahî Hızır Zaviyesi, 52
Ahî Musa, 31
Ahî Şemseddin, 34
Ahîyân-ı Rum [Ahilik], 29
Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, 118, 122
Ak Temur, 35
Akdağ, M., 24, 33
Akşit, B., 70
Ali Efendi, XXV, 55
Althusser, L., 81, 82, 133, 140
Anti-Dühring, 67
Antik (ve Köleci) Üretim Tarzı, 124
Antoniadis-Bibicou, 70
artık-ürün, 7, 9, 10, 12, 14, 18, 20, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 71, 73, 74, 77, 84, 88, 89, 91, 104, 105, 115, 119, 120, 124, 126, 142, 143, 144, 146
Asya üretim tarzında toprak-birey-devlet arasındaki mülkiyet ilişkileri, 5, 6, 7, 8, 20, 72
Âşıkpaşazâde, 24, 25, 29, 30, 51
Âşıkpaşazâde Tarihi, 25, 51
avârız vergisi, 45, 46
Avrupa feodalizmi, 85, 86, 87
Ayaz Paşa, 33
Aydınoğlu Beyliği, 23, 26

Baba İlyas, 30
Bacıyân-ı Rum [kadın örgütleri], 29, 30
Balabancık, 35
Barkan, Ö.L., IX, XV, XXV, 24, 28, 31, 38, 39, 47, 52
Bateau, P., 69
Berkes, N., 70
Bernier, 3, 4
Bettelheim, Ch., 133, 134, 150
Beyazıt I, 26, 31
Bloch, J., 80
Bowen, H., 42

Cahen, C., 92
Celâlî İsyanları, XXVIII, XXIX

Çandarlı Halil Paşa, 35, 36, 59
Çelebi Mehmet, XXIX, 26
çift akçası, 45, 46

Davud-i Kayseri, 30, 51
Der 18- Brumaire des Louis Bonaparte, 81
Derebeylik Üretim Tarzı, 129, 130
devletten topluma bağlılık, 87
Die deutsche Ideologie [Alman İdeolojisi], 66, 116, 117, 118, 122
Dobb, M., XXVII, 88
Doğu Sorunu, 65
Durkut Alp, 25
Dursun Fakih, 30

Ebusuud Efendi, 23, 37, 45
Ede Balı, 25, 30, 31, 34, 35
Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, 99, 137

emek, XVIII, 9, 12, 19, 46, 47, 73, 82, 84, 102, 103, 104, 105, 106, 113, 119, 120, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 141, 143, 146, 147, 153, 155
Emir Buharî, 31
Engels, X, XI, XVII, XXVIII, 3-5, 10, 13, 14, 18, 21, 65-68, 72, 74, 78-81, 101-103, 107-109, 116-118, 121-123, 130-132, 139-141, 149
Ertuğrul Bey, 23
Evliya Çelebi, 38
Evranosoğulları, 36

Fatih Sultan Mehmet, 27, 36, 40, 43, 61
Feodal Üretim Tarzı, XXI, 65
fetişizm, 153, 154
fukara(lar), 30

Gazi Fazıl, 25
Gaziyân-ı Rum [Gazilik örgütü], 29
Germen Üretim Tarzı, 117, 125
Geyikli Baba, 30
Gibb, H., 42
Gibbons, H. A., 24
Godelier, M., XIII
Grousset, R., 48
Grundrisse, XII, XIV, XVII, 105, 106
Gündüz Alp, 24

Halil Paşa, 36, 57, 59
Hamitoğulları Beyliği, 25, 49
Hamza Baba, 52
has, XXVIII, XXX, 16, 18, 21, 26, 33, 35, 60, 82, 110, 115, 121, 129, 144
Hasan Alp, 25
Haslar Kazası, 61, 62
hassa mülkü, 23
Hilav, S., XXV, 70
Hüssam Dede, 52

İbni Haldun, 69
ikili ekonomi, 13
ikta', 23, 25, 31, 76, 93
İlkel Topluluk, 119, 123
İnalcık, H., XV, 24, 25, 29, 39
İngiliz Ticaret Antlaşması [1838], 130
insandan insana bağlılık [Avrupa feodalitesi], 87
İsmail Hüsrev, 42, 70
İvaz Paşa, 35

Kanuni Sultan Süleyman, 40
Kanunname-i Liva-i Divriki, 40
Kapital, XIV, 6, 9, 11, 65, 66, 117, 118, 133, 153
Kapitalist Üretim Tarzı, 120, 126
Karaman Beyliği, 26, 92
Karamanlı Rüstem, 35
Kasım Paşa, 33
kast(lar), 12
Kayı(lar), 34
Kazgan, G., 71
kendini-destekler iktisadi yapı, 8, 9, 12-17, 44, 76, 77
Kınalızade Ali Efendi, XXV, 55, 56
Kıray, M., 70
Koçi Bey, 38, 53, 55
Koçum Seydi, 30
Komünist Manifesto, XVII, 117
Kovalevski, X, XII, 66
Köprülü, F., XXVIII, 24, 30
Köse Mihal, 34
kullanma-değerli mal üretimi, 11, 45
kulluk, 35

Lacoste, Y., 69
Lala Şahin Paşa, 36
Lefebvre, G., XXVII
Lenin, V.İ., XI, 68, 132, 134, 135
Leningrad Konferansı, 68
lonca(lar), 12, 153

Maddeci diyalektik, 99, 109
Mardin, Ş., XXV
Malekechvili, G.A., 69
malikâne-divanî sistemi, 26, 27, 37
Marx, X-XII, XIV, XVII-XIX, XVIII, 3-18, 21, 65-68, 72-82, 94, 99, 102, 103, 105, 107, 109-112, 114-119, 121-123, 130-132, 136-141, 144, 145, 148, 149, 152, 153
Marx'a göre Asya Modelinde sınıfsal yapı, 41, 78, 83, 84

Marx'a göre Asyal Devlet yapısı, 10, 73
Mehmet Paşa, 53
Mengüçoğulları, 92
Menteşe Beyliği, 23, 26, 92
meta üretimi, 7, 11, 12, 16, 42- 45, 58, 79, 89, 114, 119, 121, 134, 136, 145
Mihaloğlu, Ali Bey, 32, 53
Mihaloğulları, 36
Mikhailovsky, 123
mirî toprak(lar), 24, 31-33, 36, 37, 44, 45, 53, 62, 76, 78
Molla Fenarî, 31
mono-metalizm, 71, 43
Murat I (Gazi, Sultan), Hüdavendigâr, 24-26, 35, 36, 49
Murat II, 24-27, 33-36, 49, 53, 57
Musa Çelebi, 26
Mustafa Çelebi, 33, 34
Mutafcieva, V. M., 74
Muzaffer Şerif, 70
mübadele-değeri, 7, 12, 42, 119, 120, 152
mülkiyet ilişkileri, XIX, 6, 15, 18, 20, 29-33, 37, 38, 40, 55, 60-63, 93, 104-107, 112, 114, 115, 119, 121, 141, 143, 148, 154

Naima, 55
Neşrî, 24
Nizamülmülk, 76

Orhan Gazi, 25, 30, 51, 57
ortakçı kullar, 31, 61, 62
Oruncebe, 4
Osman Gazi, 23, 25, 30, 34, 35, 43, 48, 94
Osmanlı toplumsal bünyesi [XIV. XV. yüzyıllar], XVIII, XIX, 62, 70
Osmanlı'da artık-ürün olarak talan ve ganimet, 48
Osmanlı'da toprak rantı, 10, 27, 30, 31, 32, 42, 44, 48, 53, 54, 59, 60, 74

öşür, 31, 40, 45, 46, 52, 63

pençik, 35
Pirenne, H, 88
pronoia, 93

reel edinme ilişkileri, 37, 104-107, 113, 115, 145

Samsa Çavuş, 34
Santis, S. de, 69
seigneurie, 85, 86, 87, 115, 120, 125
Selçuklular
  Anadolu Selçukluları, 23, 25, 76, 84, 91
  Büyük Selçuklular, 76, 84
  Selçuklu Devleti, 76, 92, 93
  Selçuklu Sultanlığı, 92, 93
senyör, 19, 83, 87, 88, 125, 146, 148
servaj sistemi, 61, 62, 83
Smith, A., 88, 147
Stalin, J., XII, 68, 122
Sultan Süleyman Tahrirleri, 62
Suret-Canale, J., XIII, 69
suzérain, 116
Süleyman Paşa, 24
Sweezy, P., 88

Şehzade Mehmet, 35
Şeyh Akbıyık, 31
Şeyh Bedreddin, 26, 54

Tacettin-i Kürdî, 30
tarihi maddecilik, XXV, 65, 109, 117, 118, 122, 138
Thornier, D., 76
tımar, 24-29, 32, 33, 35, 40, 44, 49, 60, 62, 63, 86, 144
ticaret ve tefecilik [iç dinamikler], 12, 15
Todorov, N., 60
toprak rantı, 10, 27, 30-32, 42, 44, 48, 53, 54, 59, 60, 74
Toynbee, A., 35
Tökei, F., XIII, XIV
Turahanoğulları, 36
Tursun Bey, 55

ulema, 30-35, 38, 54, 59, 73, 74, 142, 144
Umur Paşa, 31

Ülgener, S., XV, 57
ülüş sistemi, 24, 25

üretim güçleri, XVIII, XIX, 17, 73, 77-85, 104, 111-116, 119-121, 127, 137, 142, 146-151
üretim tarzları ve evrilme kanunları, 116
üretimin nesnel şartları, 19, 39, 47, 62, 73, 104-106, 120, 123, 126, 127-131, 141, 145, 146, 154

Varga, E., XI, 68
vassal, 83, 85, 86

Wittek, P., 29, 48

Yakup Ece, 25
Yapa Bey, 26
Yasa, İ., 70
Yeğen Reis, 31
Yıldırım Beyazıt, 26, 31

Zassoulitch, V., 17, 66, 130
zaviye-vakıflar, 31, 32, 51, 52
zeamet, 26, 33, 60

1960'lar, dünyada ve Türkiye'de sosyal bilimlerdeki yeni bakış açılarıyla, yeni paradigmalarla ve yeni tartışmalarla hatırlanır. Osmanlı tarihi, özellikle de klasik dönemin iktisadi yapısı, bu çerçevede tartışılmıştı. Bu yapıyı Avrupa'daki feodalite kavramıyla açıklamaya çalışanlara karşı, Asya Üretim Tarzı (AÜT) kavramı ekseninde yeni bir anlayış boy gösterdi. Sencer Divitçioğlu, bu kavramı azgelişmişlik kapsamında ele alan 1966'daki ilk kitabından bir yıl sonra, konuyu doğrudan Osmanlı tarihiyle ilişkilendiren *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*'nu yayımladı. Bu eserleri AÜT kavramı çerçevesinde pek çok tartışmanın odağında yer aldı. 1970'te yayımladığı ve bu tartışmanın temel kavramlarını açıklayan *Marksist Üretim Tarzı Kavramı*, bu eserin 2003'teki baskısına eklendi. Osmanlı tarihi konusunda genç kuşak akademisyenlerin kayıtsız kalmadığı bu eser, genişletilmiş yeni baskısıyla bir kez daha okuyucusuyla buluşuyor.

Prof. Dr. Sencer Divitçioğlu (1927) 1950'de İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni bitirdi. Doktora eğitimini Paris Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde 1955'te tamamlayarak, akademik hayatını 1956-82 yılları arasında İ.Ü. İktisat Fakültesi'nde sürdürdü. 1975-82 arasında Boğaziçi Üniversitesi'nde teorik iktisat dersleri verdi. 1982'de 1402 sayılı yasa ile akademik görevlerinden uzaklaştırıldı. Bir yıl Nanterre Üniversitesi'nde konuk profesör olarak ders verdikten sonra tarih, siyaset bilimi, antropoloji, sosyoloji ve iktisat alanlarını kapsayan disiplinlerarası bir anlayışla tarih çalışmalarına başladı. Bu alanda ürün vermeye devam etmektedir.

Başlıca eserleri: *Mikroiktisat* (1962), *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az-Gelişmiş Ülkeler* (1966), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* (1967), *Das Kapital Üzerine Çeşitlemeler* (1969), *Marksist Üretim Tarzı Kavramı* (1970), *Değer, Üretim ve Bölüşüm* (1982), *Kök Türkler* (1987), *Nasıl Bir Tarih* (1992), *Oğuz'dan Selçuklu'ya* (1994), *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu* (1996), *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında* (2001), *Orta-Asya Türk İmparatorluğu, VI–VIII. Yüzyıllar* (2005), *Orta-Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma* (2006), *Meta Tarih – Ege Beylikleri* (Türkçe ve İngilizce, 2008).

KİTAP
SKB 0566892 YIY

9 789944 889421

KDV dahil fiyatı
12 TL

Kapak resmi: Camî'nin *Yusuf ile Züleyha*'sının 1590 civarına tarihlenen nüshasındaki bir minyatürden (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1084, y. 93a). Fotoğraf: Hadiye Cangökçe

